

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БЕРЕГОВИЙ ВЛАДИСЛАВ БОГДАНОВИЧ

УДК 929:27-726.2Кипріан Карфагенський]:27-9(397)"652"(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

КИПРІАН КАРФАГЕНСЬКИЙ У ФОРМУВАННІ РАННЬОЇ ЦЕРКВИ

032 – історія та археологія

03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Береговий В. Б.

Науковий керівник Ставнюк Віктор Володимирович, доктор історичних наук,
професор

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Береговий В. Б. Кипріан Карфагенський у формуванні ранньої церкви. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія». – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України. – Київ, 2026.

Одним із найважливіших етапів формування християнської релігії є ранній період становлення християнської церкви. Кипріан Карфагенський є одним із найвизначніших донікейських Церковних Отців. Велика кількість його листів та трактатів збереглися до нашого часу і є важливим джерелом з вивчення історії як раннього християнства, так і соціокультурних процесів у Римській імперії у середині III ст. після Р. Х. Церковне вчення Кипріана вплинуло на Аврелія Августина та інших богословів латинського християнства, які у свою чергу заклали ідеологічне підґрунтя для формування середньовічної і навіть ширше – Європейської цивілізації відповідно.

У вітчизняній історіографії тематиці раннього християнства присвячено небагато уваги, а постать Кипріана Карфагенського розглядалася опосередковано. Те саме стосується і регіону Римської Африки, особливості якого вплинули на стрімкий розвиток та посилення церкви Карфагена у період Пізньої Античності. Відсутність спеціальних праць з глибоким вивченням цього ранньохристиянського діяча зумовлюють потребу у комплексному дослідженні біографії Кипріана Карфагенського та його єпископської діяльності.

Метою цієї дисертації є дослідити на основі джерел та спеціальної наукової літератури постать Кипріана Карфагенського, його єпископське служіння та формування системи поглядів у контексті розвитку ранньої церкви Римської імперії.

Джерельна база представлена насамперед писемними працями наративного та епістолярного характерів. Додатковим компонентом є епіграфічні, візуальні, нумізматичні та археологічні матеріали. Писемні джерела поділені на декілька груп, серед яких є наративні твори церковних істориків та згадки про Кипріана Отцями Церкви IV – V ст., твори попередників Кипріана, котрі вплинули на формування його

богословського світогляду та у яких подається інформація про церковне середовище Африки у першій пол. III ст., агіографічні тексти, корпус листів Кипріана Карфагенського, його трактати та деякі праці з корпусу Псевдо-Кипріана, що написані його сучасниками. Окремою групою писемних джерел є твори античних нехристиянських істориків, у яких міститься інформація про політичний розвиток Римської держави у досліджуваний період.

Історіографія дослідження представлена насамперед працями англійських, французьких, німецьких та американських дослідників. Комплексні наукові дослідження розпочалися у XIX ст. з розвитком та інституалізацією історичної науки. Насамперед єпископ Кипріан окремо досліджувався католицькими та протестантськими істориками і богословами, а його постать розглядалася безвідривно від специфіки регіону Римської Африки та африканського християнства. Французьке колоніальне панування на території Магрибу вплинуло на те, що археологічні дослідження, а також чимала кількість праць, що присвячені ранньому християнству в Африці, представлені у французькій історіографії. Водночас німецькими та англійськими науковцями був здійснений великий джерелознавчий аналіз ранніх церковних письменників та зокрема Кипріана. У другій половині XX ст. та у сучасній історіографії продовжують досліджуватися праці цього Карфагенського єпископа, здійснюються нові спроби хронологічної реконструкції його листів і трактатів, а також по-новому інтерпретуються його еклезіологічні та богословські погляди. Кипріан розглядається дослідниками з культурно антропологічним підходом у системі античного світу середини III ст. після Р. Х.

Встановлено, що Римська Африка була багатою торгово-економічною, урбанізованою провінцією. Широка комунікація та постійний притік населення вплинули на появу ранньохристиянського вчення на цій території у II ст., котре потрапило сюди як зі східних провінцій, завдяки еллінізованій юдейській діаспорі, так і з Рима. Перша згадка про християн датується 180 р. На початку III ст. християни Африки піддалися спорадичному переслідуванню за імператора Септимія Севера.

Однак у подальшому християнство перебувало у мирних відносинах з владою до кінця 249 р.

Визначено, що до середини III ст. християнство в Африці вже мало сформовані ознаки церковної спільноти з поділом на клір та мир. Реконструється, що до єпископату Кипріяна главами церкви Карфагена були Оптат, Агриппін та Донат. Особливостями африканського християнства були латиномовність церкви, велика кількість єпископів, практика зібрання соборів для колегіального вирішення питань, високий культ мучеництва. Доведено, що писемний спадок Тертуліана є одним із найважливіших джерел з історії християнства в Африці початку III ст. Його творчість мала безпосередній вплив на формування системи поглядів Кипріяна Карфагенського. Однак чимало ригористичних ідей Тертуліана, зокрема ставлення до обов'язковості мучеництва, не були прийняті Кипріаном.

Встановлено, що Кипріан народився на початку III ст. у Карфагені та походив з багатой аристократичної сім'ї. Він працював вчителем риторики і поєднував цю професію з адвокатською діяльністю. Після світоглядної кризи та розчарування в язичницьких цінностях у 240-их рр. Кипріан приймає християнство. Завдяки щедрим милостиням на благо пастви і релігійному ентузіазму він швидко долає шлях сходження церковною ієрархією та обирається паствою єпископом Карфагена у 248/249 р. Перші праці Кипріяна показують його адміністративний хист, бачення церкви як моральної та дисциплінованої спільноти, яка управляється єпископами.

Проаналізовано, що релігійний указ імператора Деція Траяна стосовно обов'язкового жертвопринесення у 250 р. призвів до гоніння на християн. Кипріан покинув кафедру та більше року за межами Карфагена провадив єпископську діяльність. Криза у церкві Африки у 250 – 251 рр. була спричинена великою кількістю відпалих християн (*lapsi*), які забажали швидкого дарування їм церковного прощення. Під час цієї кризи проявилися суперечки стосовно церковної влади між єпископом Карфагена та мучениками і сповідниками, авторитет яких був високий під час гоніння. Деструктивною була також діяльність бунтівного духовенства, котре стало в опозицію владі Кипріяна. Для подолання церковної кризи єпископ Карфагена здобув підтримку церкви Рима, а згодом висвятив до лав духовенства декількох

сповідників, тим самим ієрархізувавши мучеників та сповідників. Повернення Кипріана наприкінці весни 251 р. у Карфаген та організація ним собору поклали край церковній кризі та укріпили владу єпископа. Його сформованими постулатами вчення були: 1) церковна єдність є сакральним явищем 2) церква управляється єпископами, які мають бути солідарними між собою 3) відпалі християни отримують можливість церковного прощення, якщо увійдуть у довготривале покаяння.

Доведено, що участь Кипріана у подоланні розколу Новаціана зіграла вагомую роль в укріпленні влади єпископа Рима Корнелія. У 251 – 252 рр. боротьба з схизматичними рухами (новаціаністів та лаксистів), які утворилися після гоніння Деція, сприяла реалізації доктрини єпископа Карфагена стосовно «єдності церкви», за якою схизматична діяльність ототожнювалася з єрессю.

Детальний розгляд діяльності Кипріана у 253 – 254 рр. дає підстави стверджувати про ефективність його єпископського управління, зокрема у час вирування смертоносної епідемії; у фінансовій допомозі полоненим християнам під час берберського набігу; організації собору у Карфагені (весною 253 р.), постановою якого розпочалася остаточна реінтеграція відпалих (*lapsi*) у церковне середовище. Водночас аналіз праць єпископа встановив, що есхатологічний світогляд Кипріана, його апокаліптичні очікування відображали суспільну реакцію на кризу III століття у Римській імперії.

Визначено, що суперечка стосовно хрещення 255 – 256 рр. між єпископами Кипріаном та Стефаном полягала у різному баченні інтеграції схизматиків та єретиків у церковне середовище. Практика повторного хрещення пропонована Кипріаном не підтримувалася єпископом Стефаном. Єпископ Карфагена вважав, що сакральні таїнства можливі тільки у середовищі ортодоксальної церкви, але не поза нею. Під час суперечки у Карфагені були організовані три єпископські собори на підтримку позиції Кипріана, однак попри це єпископ Стефан розірвав комунікацію з церковними спільнотами Африки. Відсутність продовження цієї суперечки з боку Кипріана у першій половині 257 р. обґрунтовується нами виникненням емоційного надлому єпископа Карфагена після руйнування його доктрини «єдності церкви».

Визначено, що едикти імператора Валеріана 257 та 258 рр. мали суто антихристиянський характер. Кипріан був засуджений до заслання на рік у місто Курубіс. Після повернення у Карфаген він постав перед судом проконсула і був засуджений на смертну кару 14 вересня 258 р. Аналіз його останніх листів, а також дії єпископа в останній рік життя, показують, що мотивація прийняття мучеництва Кипріаном полягала у психо-емоційному надломі, стані глибокого психологічного розчарування і тотальної фрустрації після чергової церковної кризи та руйнування його доктрини «єдності церкви». Після мученицької смерті відбулася швидка сакралізація єпископа Карфагена.

Практичне значення дисертації полягає у можливості її використання для монографій, хрестоматій та підручників, що присвячені розгляду історії християнства, античної греко-римської цивілізації. Дисертація може використовуватися в навчальних, освітньо-наукових, науково-дослідних установах, структурних підрозділах, сферою яких є вивчення історії та релігієзнавства, а також у теологічних закладах, богословських академіях та семінаріях.

Ключові слова: суспільства стародавнього світу, античної греко-римської цивілізації, середніх віків та раннього нового часу, християнство, Стародавній Рим, Римська імперія, Пізня Античність, історія церкви, мучеництво, релігія, патристика, Карфаген, Кипріан Карфагенський, Римська Африка.

SUMMARY

Beregovi V. B. Cyprian of Carthage in the formation of the early church. Qualification scientific work as a manuscript.

Thesis for the PhD degree of specialization 032 "History and archeology". – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2026.

One of the most crucial stages of the Christianity formation is the early period of Christian church incipience. Cyprian of Carthage is one of the most prominent ante-Nicene Fathers. An abundance of his letters and treatises are still being preserved and are an important source of history exploring of both Early Christianity and sociocultural processes in the Roman Empire in the middle of the 3rd century A.D. Ecclesiology of

Cyprian influenced Augustine of Hippo and other theologians of the Latin Christianity, who laid the ideological foundation of the medieval, and furthermore European civilization for their part.

The topic of the Early Christianity has been paid little regard to in the domestic historiography, and the figure of Cyprian of Carthage is viewed implicitly. The same holds true for the Roman Africa region, the peculiarities of which influenced the Church of Carthage's rapid growth and strengthening in the Late Antiquity. The absence of special research on the in-depth study of this figure begets the need of Cyprian of Carthage's biography and bishop activity be complexly researched.

The research of figure of Cyprian of Carthage, his episcopate and the mindset in the context of the Early Church of Roman Empire advancement on the basis of sources and special historical literature is the main purpose of this dissertation.

The primary sources are displayed as narrative and epistolary works. Epigraphical, visual, numismatical and archaeological materials are the additional component. The written primary sources are divided into several groups, among which there are narrative works of early Church historians and Church Fathers' of the 4th-5th centuries records about Cyprian, the works of Cyprian's predecessors, which influenced his theological mindset and which deliver the information about the state of the church in Africa in the first part of the 3rd century, hagiographical texts, Cyprian of Carthage's corpus of letters and treatises, and some works from Pseudo-Cyprian's corpus written by his contemporaries. The works of ancient non-Christian historians, which contain information about the political development of Roman Empire in the researched period, are a distinct group of sources.

The historiography of the research is primarily represented by works of English, French, German, and American researchers. With the improvement and institutionalization of history as a science, complex scientific studies started in the 19th century. First and foremost, bishop Cyprian was specifically researched by Catholic and Protestant historians and theologians, and his figure was regarded inseparably from the Roman Africa region's and African Christianity's specificity. Archaeological researches and numerous studies on the Early Christianity, which are presented in the French historiography, were impacted by

French colonial rule over Maghreb. Simultaneously, a major analysis of the primary sources of the Early Church writers including Cyprian was conducted by German and English scientists. The works of such bishop of Carthage have been still being researched since the second half of 20th century, the new attempts of the chronological reconstruction of his letters and treaties are made, also his ecclesiological and theological perspectives are novelly interpreted. Researches study Cyprian with a cultural-anthropological approach in the system of the ancient world of the middle 3rd century A.D.

It was established that Roman Africa was a wealthy commercial-economic and urbanized province. Wide communication and a population influx influence the inception of the Early Christian doctrine within the territory in the 2nd century, which was brought from both the eastern provinces thankfully to Hellenized Jewish diaspora and from Rome. The first mention of Christians traces back to 180 A.D. Christians of Africa underwent a sporadic persecution under emperor Septimius Severus at the beginning of the 3rd century. However, Christianity coexisted in peaceful relations with the ruling powers thereafter up to the end of 249 A.D.

It was defined that by the middle of the 3rd century Christianity in Africa has already had formed features of ecclesial community with a division to peace and the clergy. It is reconstructed that the church primates of Carthage had been Optate, Agrippin, and Donatus before episcopate of Cyprian. Church Latin, numerous bishops, the practice of council gatherings for the sake of collegial solutions, high cult of martyrdom were the peculiarities of the African Christianity. It was proven that written legacy of Tertullian is one of the most significant sources on history of Christianity in Africa of the beginning of the 3rd century. His oeuvre made a direct impact on the formation of Cyprian of Carthage's mindset. Nonetheless, many of Tertullian's rigorous ideas were not accepted by Cyprian.

It was determined that Cyprian was born at the beginning of the 3rd century in Carthage and came from a wealthy aristocratic family. He worked as a rhetoric teacher combining that with advocacy. Cyprian converts to Christianity in 240s A.D. after the worldview crisis and the disappointment in the pagan values. Due to generous alms for congregation and religious zeal he quickly reached through the church hierarchy and was chosen as a bishop of Carthage in 248/249 A.D. First works of Cyprian demonstrate his

administrative knack, a church vision as a moral and disciplined community led by bishops.

It was analyzed that the emperor Trajanus Decius' religious decree concerning the obligatory sacrificing in 250 A.D. led to the persecution of Christians. Cyprian abandoned the cathedra and conducted episcopal activity beyond Carthage. The crisis in the church of Africa in 250-251 A.D. was caused by a great number of lapsed Christians (*lapsi*), who willed to be shortly gifted with the church remission. Throughout this crisis, disputes concerning church power arose between the bishop of Carthage and martyrs and confessors who held a high authority during the persecution. Additionally, the activity of the rebellious clergy, which opposed the power of Cyprian, was destructive. With the intention of overcoming the church crisis, the bishop of Carthage gained the support of the Roman church, and later on ordained several confessors, in such way hierarchizing martyrs and confessors. Returning of Cyprian at the end of spring of 251 A.D. and organization of council by him brought the church crisis to a close and empowered the bishop's power. His formulated postulates were: 1) the church unity is a sacred occurrence, 2) the church is managed by the bishops, who have to be solidary with one another, 3) lapsed Christians receive an opportunity of the church remission if they enter the prolonged repentance.

It was proven that Cyprian's participation in overcoming of Novatian's schism played a crucial role in the strengthening of Rome's bishop Cornelius' power. In 251-252 A.D., the struggle with the schismatic movements (*novatianists* and *laxists*), which appeared after Decian persecution, fostered the implementation of bishop of Carthage's doctrine "church unity", in accordance to which the schismatic activity equated to heresy.

Detailed consideration of Cyprian's activity in 253-254 A.D. give grounds to affirm the effectiveness of his bishop rule, in particular at a time of a seething deadly outbreak; of the financial support of the captive Christians during the raid of Berbers; of the organization of council in Carthage (in spring 253 A.D.), by decree of which the final reintegration of lapsed (*lapsi*) into the Church environment. Meanwhile, the analysis of the bishop's works showed that Cyprian's eschatological mindset, his apocalyptic expectations reflected the social reaction on the Crisis of the Third Century in the Roman Empire.

It was defined that the Baptism controversy of 255-256 A.D. between bishops Cyprian and Stephan consisted in the different perspectives on the schismatics and heretics integration into the church environment. The practice of Rebaptism proposed by Cyprian was not supported by bishop Stephan. The bishop of Carthage assumed that sacred sacraments may take place exceptionally in the orthodox church. Whilst three episcopal councils in solidarity with Cyprian's perspective were organized during the Baptism controversy in Carthage, bishop Stephan terminated the communication with the African ecclesial communities. A lack of the dispute's extension from Cyprian's side in the first half of 257 A.D. substantiates by emergence of emotional fracture of the bishop of Carthage after the destruction of his doctrine "church unity".

It was defined that decrees of the emperor Valerian of 257 and 258 A.D. clearly carried the anti-Christian aim. Cyprian was sentenced to the banishment for a year to the city of Curubis. After returning to Carthage, he appeared before the court of proconsul and was sentenced to death on 14 September 258 A.D. The analysis of his last letters and the bishop's actions withing the last year of life indicate that the motivation of the martyrdom acceptance by Cyprian lied in the psycho-emotional fracture, the state of profound psychological fraction, and total frustration after another church crisis and the destruction of his doctrine "church unity". A rapid sacralization of the bishop of Carthage took place after the martyrdom.

The practical impact of dissertation lies in the opportunity of using it in monographs, chrestomathies, and textbooks, which are centered around the research of history of Christianity, Greco-Roman civilization. The dissertation may be used in educational, educational-scientific, research institutes, structural units, the studies of which lies in history and religious studies, and also in theological institutes, theological academies and seminaries.

Key words: Societies of the Ancient World, Greco-Roman civilization, Middle Ages and Early Modern period, Christianity, Ancient Rome, Roman Empire, Late Antiquity, Church history, martyrdom, religion, patristics, Carthage, Cyprian of Carthage, Roman Africa.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	14
РОЗДІЛ 1. Джерела та історіографія	22
1.1 Джерельна база дослідження	22
1.2 Історіографія дослідження	39
РОЗДІЛ 2. Середовище формування Кипріана Карфагенського: Римська Африка наприкінці II – першій половині III століття після Р. Х.	60
2.1. Особливості регіону Римської Африки та першопочаткове поширення у ньому християнства.	60
2.2 Церква Римської Африки в першій половині III ст. після Р. Х.: діяльність Тертуліана, переслідування Септимія Севера та внутрішній розвиток християнських спільнот.....	69
РОЗДІЛ 3. Ранній етап єпископського служіння Кипріана Карфагенського (248 – 251 рр. після Р. Х.)	91
3.1 Сходження Кипріана до єпископату	91
3.2 Єпископське служіння Кипріана у період гоніння Деція Траяна	123
РОЗДІЛ 4. Діяльність єпископа Кипріана у 251 – 258 рр. після Р. Х.....	163
4.1 Розкол Новаціана у Римській церкві та схизматичні рухи в Африці	163
4.2 Суперечка щодо хрещення з єпископом Стефаном та мученицька смерть єпископа Кипріана під час гоніння імператора Валеріана	191
ВИСНОВКИ.....	224
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	235
ДОДАТКИ.....	251

Список публікацій здобувача за темою дисертації

В яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Береговий, В. «Особливості поширення раннього християнства у римській провінції Африка». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (43), 2024, сс. 204 – 213.
2. Береговий, В. «Авторство, оригінальність, зміст та історичний контекст написання 'Життя Кипріана'» *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, вип. 159, 2, 2024, сс. 13 – 18.
3. Береговий, В. «Походження, соціальний статус, світська професія та початковий християнський період Кипріана Карфагенського». *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, вип. 160, вип. 1, 2025, сс. 13 – 18.
4. Береговий, В. «Гоніння на християн за правління імператора Деція Траяна». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (48), 2025, сс. 100 – 112.

Які засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Береговий, В. "Свій" та "чужий" у сприйнятті ранніх християн». *Матеріали Міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців «"Свій" vs "чужий": ідентичність в суспільствах стародавньої доби та середньовіччя»*. Київ, 2022, сс. 65 – 69.
2. Береговий, В. «Кипріан Карфагенський та питання жінки у ранній церкві Римської імперії». *Стародавнє Причорномор'я. Випуск XIV, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова*. Одеса, 2023, с. 275 – 278.
3. Береговий, В. Початковий розвиток ранньохристиянської церкви у Проконсульській Африці. *Збірник Міжнародної наукової конференції «Кліо: питання з дня завтрашнього до дня вчорашнього»*. Київ, 2023, сс. 120 – 122.

4. Береговий, В. «Біографічні відомості про Тасція Цецилія Кипріана до прийняття ним християнства». *Матеріали міжнародної наукової конференції Ver Kyiviens (Sub umbra castanearum): «Суспільства давньої, середньовічної і ранньомодерної доби та їх цивілізаційна спадщина: історія; релігія; культура»*, Київ, 2024, сс. 19 – 21.
5. Береговий, В. Текстологічний аналіз джерела "Vita Cypriani" (Життя Кипріана). *Збірник XXII Всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна»*. Київ, 2024, сс. 48 – 50.
6. Береговий, В. «Трактат Кипріана Карфагенського "De habitu virginum" (Про вбрання дів): зміст, мета та контекст написання твору». *Збірник матеріалів наукової конференції студентів, аспірантів та молодих дослідників "Primavera storica"*. Львів, 2025, сс. 3 – 7.

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Європейська цивілізація у своїй основі містить надбання античного греко-римського світу та християнських цінностей. Християнська релігія, що у Пізній Римській імперії набула загальнодержавного масштабу, відігравала одне із вирішальних значень у формуванні середньовічного світогляду та творенні культурно-цивілізаційного поступу у подальших історичних періодах. З огляду на постійну конфесійну комунікацію, релігійні конфлікти, культурно-релігійну взаємодію суспільних груп та держав, а також те, що християнська релігія є вагомим аспектом людської життєдіяльності і по сьогодні, надзвичайно актуальним є дослідження розвитку християнства та церковної сфери.

Важливу роль у розумінні сутнісних процесів християнства відіграє дослідження початкового етапу розвитку ранньохристиянського вчення та формування античної донікейської церкви. Саме у цей період християнство набувало початкових форм світової релігії та великою мірою оформлювало внутрішні церковні інституції.

Одним із значущих Отців Церкви донікейського періоду є Кипріан Карфагенський. Його чималий писемний спадок у великій мірі зберігся до нашого часу та містить як важливу інформацію про розвиток ранньохристиянських спільнот, так і про взаємодію християн та римської влади у середині III століття після Р. Х. Діяльність єпископа Кипріана припала на період двох масштабних гонінь на християн та на час внутрішньоцерковних суперечок і схизматичних рухів. Тому за десять років свого єпископського служіння Кипріан доклав багато зусиль для укріплення церковної інституції, обґрунтування важливості сакральної та адміністративної влади духовенства, а також єпископальної системи управління. Еклезіологічна система поглядів цього Отця Церкви активно використовувалося вже у наступних століттях Аврелієм Августином, середньовічними богословами, у період процесів Реформації та Контрреформаційних рухів тощо.

Однак слід зауважити, що Кипріан Карфагенський був латиномовним автором, тому його вчення підлягало активному використанню перш за все у Західній церкві, у той час, коли Східні церкви розвивалися переважно у парадигмі доктрин грекомовних Отців Церкви Малоазійського та Близькосхідного регіонів. Це, у свою чергу, відобразилося на географії та конфесійному спрямуванні наукових досліджень цієї постаті. Велика кількість праць, присвячених Кипріану, писалася вченими, які навіть у XX столітті належали до католицьких та протестантських конфесій і теологічних закладів. У той же час у вітчизняній історіографії Кипріан Карфагенський окремо не досліджувався. Його постаті як у контексті соціально-релігійної сфери Римської імперії, так і у питанні розвитку ранньохристиянської церкви приділено українською наукою обмаль уваги. Те саме стосується середовища формування Кипріана. Якщо фінікійська держава Карфаген була об'єктом досліджень антикознавців, то регіон Римської Африки у час Пізньої Античності найчастіше досліджувався опосередковано та надто узагальнено. Проте саме Проконсульська Африка була однією із найбагатших провінцій Римської держави і саме у ній діяли та сформувалися одні із перших ранньохристиянських авторів, які розвинули церковну латину, а саме: Тертулліан, Кипріан та Аврелій Августин. Тому ми вважаємо необхідним дослідити постать та діяльність Кипріана Карфагенського насамперед у формуванні церкви Африки та раннього християнства загалом, враховуючи як особливості регіону, де діяв цей єпископ, так і соціокультурний та політичний контекст Римської імперії у III столітті після Р. Х.

Зв'язок роботи з науковими програмами і темами. Дисертацію виконано у межах науково-дослідної теми кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Суспільства давньої, середньовічної і ранньомодерної доби та їх цивілізаційна спадщина» (номер державної реєстрації НДР 0116U007146, номер теми НДР 16КФ046–09).

Об'єктом дослідження є внутрішній та зовнішній розвиток раннього християнства у Римській Африці.

Предметом дослідження є постать та діяльність Кипріана Карфагенського.

Метою роботи є дослідити на основі джерел та спеціальної наукової літератури постать Кипріана Карфагенського, його єпископське служіння та формування системи поглядів у контексті розвитку ранньої церкви Римської імперії.

Відповідно до поставленої мети у дослідженні виконуються наступні **завдання**:

- з'ясувати стан джерельної бази дослідження;
- проаналізувати історіографічний матеріал та виокремити основоположні у досліджуваному напрямку праці;
- проаналізувати соціокультурний та релігійний розвиток Римської Африки, себто регіону, де формувався Кипріан Карфагенський;
- з'ясувати появу християнства у Римській Африці та прослідкувати ранній етап становлення релігійного вірування на цій території;
- виокремити характерні риси раннього християнства в африканському регіоні;
- дослідити світське походження, соціальний статус та обставини прийняття християнства Кипріаном Карфагенським;
- проаналізувати ранній етап діяльності і творчості Кипріана у контексті гоніння імператора Деція Траяна та внутрішнього поступу християнської церкви;
- з'ясувати дії єпископа Кипріана у подоланні схизматичного руху Новаціана та розколів у церкві Африки;
- встановити причини суперечки між Кипріаном та єпископом Рима Стефаном у питанні хрещення та охарактеризувати перебіг полеміки;
- дослідити початкові аспекти християнського гоніння імператора Валеріана та мотивацію єпископа Кипріана прийняти мученицьку смерть.

Хронологічні межі дослідження охоплюють добу існування Римської імперії, насамперед другу пол. II – сер. III століття після Р. Х. Єпископське служіння Кипріана Карфагенського припадає на 248/249 – 258 рр. після Р. Х і головний фокус уваги у дослідженні зосереджено саме на цьому десятилітті. Проте задля розуміння особливостей формування церкви в Африці, а також з огляду на тяглість низки процесів у церковному середовищі, ми неминуче заглиблюємося у контекст подій кінця II – поч. III століття після Р. Х.

Географічні межі у широкому сенсі охоплюють територію Римської Імперії у досліджуваний період. У вузькому сенсі – головна увага приділена регіону Римської Африки, насамперед проконсульській провінції Африці та регіону Нумідії. Однак, з огляду на постійну комунікацію між церковними спільнотами Рима та Карфагена, дослідженню підлягає фактично весь регіон Західного Середземномор'я, де функціонували ранньохристиянські спільноти, які мали відношення до діяльності єпископа Кипріана.

Методи дослідження. У дисертації здійснювалося комплексне дослідження завдяки поєднанню як загальнонаукових методів індукції, дедукції, синтезу, аналізу та системності, так і спеціально-історичних методів.

Перш за все використовувався принцип історизму. Кипріан Карфагенський був особою, що жила в конкретний історичний період, його діяльність, система поглядів та соціально-поведінковий тип обумовлювалися культурно-соціальним та політичним розвитком античного світу у III столітті після Р. Х. Тому при дослідженні враховувався зв'язок усіх тогочасних фактів та процесів, вивчався їхній контекст безвідривно від встановленої історичної епохи.

Завдяки історико-системному методу здійснювався аналіз низки історичних фактів та подій, їхній взаємозв'язок та системність у формуванні ранньохристиянської церкви у Римській Африці.

Використання історико-порівняльного та компаративного підходу дало змогу співставити та порівняти розвиток християнства у географічно різних спільнотах Римської держави, а також проаналізувати певні елементи біографії інших церковних діячів, які діяли приблизно у той самий час, що і Кипріан Карфагенський. Завдяки аналізу спільних та відмінних рис здійснювалася критична оцінка поступу ранньохристиянської церкви та діяльності Кипріана у досліджуваний період. У роботі порівнювалася християнська творчість і погляди Тертуліана та єпископа Кипріана, що дало змогу побачити еволюцію поглядів останнього у контексті ранньохристиянського вчення.

Історико-типологічний метод застосовувався для дослідження генези правових відносин ранніх християн та офіційної римської влади, здійснювався поділ на

відмінні між собою етапи ставлення до християн у залежності від релігійної політики конкретних імператорів, їхніх указів тощо. Водночас враховувалися загальні та характерні для цього періоду норми ставлення держави та язичницького суспільства до ранніх християн. Завдяки цьому підходу втілювалася типологізація феномену ранньохристиянського мучеництва, його особливого прояву як у церкві Римської Африки, так і в інших провінціях Римської імперії.

При дослідженні постаті Кипріана Карфагенського використовувалися історико-генетичний, біографічний, просопографічний методи та підходи. За допомогою історико-генетичного методу у поєднанні з біографічним підходом встановлювалися причинно-наслідкові зв'язки фактів і головних подій у житті єпископа Кипріана, його сходження до єпископського служіння та подальша діяльність у цьому священному сані, трансформація богословських та еклезіологічних поглядів у залежності від розвитку політичних та церковних подій. При просопографічному підході враховувався регіон життєдіяльності, місце народження, світська професія та характеристика Кипріана у комплексі історичних джерел, що уможливило реконструювати поступ Карфагенського єпископа як особи, що пройшла шлях від вмілого ритора Карфагена до християнина та впливового глави ранньохристиянської церкви Африки.

В основі викладу нашого дослідження є історико-хронологічний підхід та метод періодизації. Аналіз здійснювався від появи раннього християнства в регіоні Римської Африки і хронологічно викладався аж до мученицької смерті Кипріана Карфагенського. Періодизації підлягала єпископська діяльність Кипріана, що у нашій роботі поділена на два етапи. Такий поділ обумовлений важливими подіями, які відбулися у ці роки та які слід розглядати окремо задля глибшого викладу наукового матеріалу.

У дослідженні використовувався метод критичного аналізу джерел. При опрацюванні історичних текстів враховувалися суб'єктивність автора/авторів, вплив політично-релігійних чинників на укладання джерела, а також можливість подальших екстраполяцій у тексті. Прочитання агіографічних творів мовою оригіналу здійснювалося з текстологічним аналізом. Систематизація джерельної

бази здійснювалася за типами джерел: писемні, візуальні, археологічні. Писемні джерела були поділені на окремі групи, враховуючи хронологічне наближення до досліджуваного періоду та історичну специфіку. Історіографія дослідження систематизувалася за головними напрямками дослідження, виділяючи та аналізуючи окремі ключові праці та напрацювання науковців.

Наукова новизна дослідження полягає у наступних позиціях:

Вперше:

- у вітчизняній історіографії здійснено комплексне дослідження раннього християнства в Римській Африці від часу його появи до середини III століття після Р. Х;
- в українській історичній науці цілісно проаналізовано життєвий шлях Кипріяна Карфагенського у контексті формування ранньої церкви;
- розроблено версію мотивації Кипріяна Карфагенського прийняти мученицьку смерть;
- перекладено українською мовою фрагменти листів та трактатів Кипріяна Карфагенського;
- здійснено переклад кількох агіографічних творів, створених у регіоні Римської Африки.

Уточнено:

- характерні риси раннього християнства Римської Африки;
- причини та перебіг гоніння на християн у Римській Африці за імператора Деція Траяна;
- час та умови написання деяких трактатів єпископа Кипріяна;

Набули подальшого розвитку:

- дослідження комунікації між ранньохристиянськими спільнотами у Римській імперії на прикладі постійного контакту Римської та Карфагенської церков;

- аналіз кризи III століття у Римській державі крізь призму сприйняття Кипріяна Карфагенського;
- теза про те, що Кипріан Карфагенський не вбачав обов'язковим страждати мученицькою смертю під час гоніння на християн.

Практичне значення дисертації полягає у можливості використання цього дослідження для монографій, хрестоматій та підручників, що присвячені розгляду історії християнства та ранньохристиянської церкви, античної греко-римської цивілізації, а особливо тематиці Пізньої Античності. Дисертація може використовуватися в навчальних, освітньо-наукових, науково-дослідних установах, структурних підрозділах, сферою яких є вивчення історії та релігієзнавства, а також теологічних закладів, богословських академій та семінарій.

Апробація матеріалів наукової роботи. Основні аспекти дисертаційного дослідження були представлені у доповідях на 9 наукових конференціях та 1 круглому столі: міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих науковців «"Свій" vs "чужий": ідентичність в суспільствах стародавньої доби та середньовіччя», тема доповіді: «"Свій" та "чужий" у сприйнятті ранніх християн» (Київ, 27. 10. 2022); XIV міжнародній конференції «Читання пам'яті П. Й. Каришковського»; міжнародній науковій конференції VER KYIVIENS (Sub Umbra Castanearum) «Стародавній світ, середні віки, ранній новий час: історія, релігія, культура» (Київ, 18 – 19. 05. 2023); міжнародній науковій конференції «Кліо: питання з дня завтрашнього до дня вчорашнього» (Київ, 13. 10. 2023); міжнародної наукової конференції «Сакральне vs Світське: суспільства стародавнього світу, середніх віків та раннього нового часу» XXII всеукраїнській науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна» (Київ, 12. 04. 2024); міжнародній науковій конференції VER KYIVIENS (Sub Umbra Castanearum) «Стародавній світ, середні віки, ранній новий час: історія, релігія, культура» (Київ, 24. 05. 2024); науковій конференції студентів, аспірантів та молодих дослідників «Primavera storica»; міжнародній науковій конференції VER KYIVIENS (Sub Umbra Castanearum) «Стародавній світ, середні віки, ранній новий час: історія, релігія,

культура» (Київ, 30. 05. 2025); науковому круглому столі «Нікейський собор 325 р. До 1700-річчя проведення Першого Вселенського собору» (Київ, 24. 10. 2025).

За матеріалами дисертації опубліковано 10 наукових праць, 4 із яких – статті у фахових наукових виданнях та 6 – тези конференцій, опубліковані у збірниках матеріалів цих наукових заходів.

Структура та обсяг дисертації. Структура обумовлена метою та завданнями дослідження. Наукова робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (256 найменувань на 15 сторінках), додатків (складаються з групи А (список публікацій за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації), групи Б (карти та візуальні джерела), групи В (власні переклади історичних джерел) на 16 сторінках.

Загальний текст дисертації викладений на 267 сторінках, з них 220 сторінки – основного тексту.

РОЗДІЛ 1. Джерела та історіографія

1.1 Джерельна база дослідження

При дослідженні опрацьовувався великий комплекс джерел, серед яких деякі мали прямий стосунок до єпископа Карфагена, інші ж – були створені його попередниками та сучасниками, але у своїй сукупності формували те ранньохристиянське середовище, до якого належав і сам Кипріан. Важливим також є врахування культурно-релігійної та політично-соціальної сфери, адже діяльність єпископа Карфагена припала на один із найскладніших етапів існування Римської держави, а саме – на період довгочасних кризових явищ третього століття. Тому аналіз античних (не християнських) джерел також займає важливе місце у нашому дослідженні. Загалом при написанні наукової роботи використовувалися писемні, а також археологічні, епіграфічні візуальні та нумізматичні джерела.

Оскільки писемні джерела займають найбільший об'єм, ми пропонуємо поділити їх на два блоки: першим із яких є ранньохристиянські джерела, а другий міститиме свідчення античних (нехристиянських) істориків, а також пізніших авторів, які залишили свідчення про події III століття після Р. Х.

Блок християнських джерел, у свою чергу, є неоднорідним та може поділятися на наступні підгрупи: 1) праці істориків церкви та богословів IV–V століть після Р. Х., які узагальнено формували наратив про розвиток ранньої церкви у попередні три століття, а також у своїх листах та працях богословського чи морально-дисциплінарного характеру згадували про самого Кипріана Карфагенського, події пов'язані з ним, церковні процеси в Африці тощо; 2) писемний спадок християнських попередників Кипріана, які діяли у церковному середовищі Римської Африки, праці яких мали вплив на формування релігійного світогляду єпископа Карфагена, а також створювали загальну базу ранньохристиянського вчення 3) комплекс агіографічних джерел 4) корпус листів Кипріана Карфагенського 5) трактати єпископа Кипріана та деякі праці з корпусу Псевдо-Кипріана, тобто анонімні твори, що були написані у час його єпископату.

Серед найвідоміших праць ранньої церкви є «Церковна Історія»¹ Евсевія Кесарійського (263–339), написана ним близько 325 р. після Р. Х. Цінними для нашого дослідження є книги VI та VII. Саме у них описуються події другої половини II–III століть після Р. Х., а саме гоніння на християн за Септимія Севера, едикти імператорів Деція та Валеріана, розкол Новаціана та суперечка щодо хрещення між Стефаном та Кипріаном. Проте через перебування Евсевія на Сході Римської імперії значно більша увага приділяється церквам Східних провінцій. Ані діяльність Тертуліана, ні Кипріана не висвітлені в історії Евсевія окремо, за винятком коротких згадок про їхнє існування². Головним джерелом, за рахунок якого автор «Церковної Історії» описував події, що відбувалися у церковному житті Західного Середземномор'я у середині III ст., є листи Діонісія Александрійського. Оскільки єпископ Александрії був сучасником Кипріана, то фактично найважливіші свідчення для нашого дослідження є у тих фрагментах «Церковної історії», де власне Евсевій цитує Діонісія.

Трактат «Про знаменитих мужів»³ (390-ті рр. після Р. Х.) Ієроніма (340–420), що створений за прикладом однойменної праці римського історика Светонія, є важливим у нашому дослідженні. Ієронім прагнув показати, що діяльність християнських діячів нічим не поступається язичницьким античним персонам.

---

¹ «Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία». Ми використовували видання, яке містить грекомовний оригінал, а також англійський переклад: Eusebius. Ecclesiastical History, Volume I: Books 1–5. Translated by Kirsopp Lake. Loeb Classical Library 153. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1926; Eusebius. Ecclesiastical History, Volume II: Books 6–10. Translated by J. E. L. Oulton. Loeb Classical Library 265. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1932.

² Це зауважують більшість науковців, які досліджують християнство Римської Африки. Наприклад, Т. Барнс у своєму вступі до монографії про Тертуліана вказує, що «Евсевій майже зовсім не знав про Тертуліана»: Barnes, T. Tertullian: A Historical and Literary Study. Oxford: Clarendon Press, 1985, p. 2.

³ «*De viris illustribus*». Праця Ієроніма була перекладена багатьма мовами. У своїй роботі ми послуговувалися оригінальним текстом з корпусу латиномовних Отців Церкви за редакцією Жака-Поля Міня (Patrologiae cursus completus. Patrologia Latina). Hieronymus. De viris illustribus. Patrologiae cursus completus. Patrologia Latina, vol. 23, ed. J.-P. Migne. Paris, 1849, cols. 177–206. Цей великий корпус латиномовних джерел оцифрований та є у вільному доступі в Інтернет мережі. Режим доступу: <https://patristica.net/latina/>. Також використовувався англійський переклад: Saint Jerome. On illustrious men. Translated by Thomas P. Halton. Washington, D.C.: Catholic University of America Press, 1999. Переклад російською здійснювався у Києві при КДА: Творения блаженного Иеронима Стридонского. Библиотека Творений Св. Отцевъ и Учителей Церкви Западныхъ издаваемая при Киевской Духовной Академіи. Книга 8. Часть 5. Письма. Киевъ, 1879.

Свідчення Ієроніма лаконічні, але автор дає системний виклад біографій великої кількості раннях Отців Церкви та навіть менш відомих християнських письменників. Зокрема Ієронім пише біографії: африканських апологетів Тертулліана та Мінуція Фелікса, римського схизматика Новаціана, римського єпископа Корнелія, Кипріана Карфагенського. Важливою також є коротка згадка Ієронімом диякона Понтія як автора «Життя Кипріана»⁴.

Аврелій Августин (354–430), уродженець нумідійського міста Тагаст, був єпископом міста Гіппон за понад три сотні кілометрів від Карфагена. Оскільки святий Августин сам проживав у тому ж регіоні, що і його попередник Кипріан, був представником африканського духовенства, то у своїх працях він неодноразово згадував церковні події III століття після Р. Х. та посилався на твори і листи єпископа Кипріана, особливо у контексті суперечок стосовно хрещення стосовно донатистів⁵. Писемний спадок Аврелія Августина є надто великим⁶, тож у нашій роботі бралися до уваги насамперед його листи (*Epistulae*)⁷, проповіді (*Sermones*)⁸, трактати «Про

---

⁴ Hier. De vir. ill. LIII; Hier. De vir. ill. LVIII; Hier. De vir. ill. LXX; Hier. De vir. ill. LXVI; Hier. De vir. ill. LXVII; Hier. De vir. ill. LXVIII.

⁵ Про діяльність Аврелія Августина та його богословський спадок див.: Wilhite, D. E. “Augustine the African” in *Ancient African Christianity: An Introduction to a Unique Context and Tradition* (1st ed.). Routledge, 2017, pp. 240–263.

⁶ Аврелій Августин був латиномовним автором, його праці зібрані у корпусі латинських Отців Церкви під ред. Жака-Поля Міня у томах 32–47, а також у критичному виданні CSEL.

⁷ Saint Augustine. Letters. Volume I (1–82). The Fathers of the Church. Translated by Sister Wilfrid Parsons, S.N.D. The Catholic University of America Press, Washington, first paperback reprint, 2008; Saint Augustine. Letters. Volume II (83–130). The Fathers of the Church. Translated by Sister Wilfrid Parsons, S.N.D. The Catholic University of America Press, Washington, first paperback reprint, 2008; Saint Augustine. Letters. Volume III (131–164). The Fathers of the Church. Translated by Sister Wilfrid Parsons, S.N.D. The Catholic University of America Press, Washington, first paperback reprint, 2008; Saint Augustine. Letters. Volume IV (165–203). The Fathers of the Church. Translated by Sister Wilfrid Parsons, S.N.D. The Catholic University of America Press, Washington, 1981.

⁸ The works of Saint Augustine. Sermons 306–340A. Volume 3, Part 9. Trans. and notes by Edmund Hill. Ed. John E. Rotelle. A Translation for the 21st century. Rotelle, New City Press, 1994.

хрещення проти донатистів»⁹ та «Про єдине хрещення проти Петіліана»¹⁰, тобто ті джерела, де Августин неопосередковано згадував про церковні процеси своїх попередників, посилався на події часів Тертуліана та Кипріана.

Слід згадати також про більш пізнього автора Віктора Вітенського (429–510)¹¹. У його праці розповідається про події, пов'язані із захопленням вандалами Римської Африки. Враховуючи те, що сам Віктор проживав в африканському регіоні, перебував певний час у Карфагені, він опосередковано подає ту інформацію про церковне минуле, яка є корисною при нашому дослідженні¹².

Праця латиномовного автора Лактанція (240–320)¹³ «Про смерті гонителів»¹⁴ подає інформацію про римських правителів, які переслідували християн, і є апологетичного характеру. Автор намагався показати, що імператорів, за правління яких відбувалися утиски християн, невідворотно очікує Божий суд та справедливість¹⁵. Оскільки єпископат Кипріана Карфагенського припадає на два переслідування християн (за імператора Деція Траяна та Валеріана), то згадки цих

---

⁹ «De Baptismo contra donatistas». Латинською: Augustinus. De Baptismo contra donatistas. Patrologiae cursus completus. Patrologia Latina, vol. 43, ed. J.-P. Migne. Paris, 1865, cols. 107–244. Англійською: “On Baptism, against the Donatists”. Trans. by J. R. King. St. Augustin: The Writings Against the Manichaeans and Against the Donatists. Ed. by Ph. Schaff. A Select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers of The Christian Church. Series 1, vol. 4. Buffalo, the Christian Literature Company, 1887, pp. 411–514. Переклад російською: Творения блаженного Августина Епископа Иппонийского. Библиотека Творений Св. Отцев и Учителей Церкви Западных издаваемая при Киевской Духовной Академии. Книга 7. Часть 1. Письма. Киев, 1880.

¹⁰ «De Unico Baptismo contra Petilianum». Латинською: Augustinus. De Unico Baptismo contra Petilianum. Patrologiae cursus completus. Patrologia Latina, vol. 43, ed. J.-P. Migne. Paris, 1865, cols. 595–614.

¹¹ Він написав працю «Історія переслідувань в африканських провінціях в часи королів Гейзеріка та Гунеріка» («Historia persecutionis Africanae Provinciae temporibus Genserici et Hunirici regum Wandalorum»). Англ. переклад: Victor of Vita. History of the Vandal Persecution. Trans. with notes and introduction by John Moorhead. Liverpool University Press, 1992.

¹² Аналіз цієї праці: Shanzer, D. “Intentions and Audiences: History, Hagiography, Martyrdom, and Confession in Victor of Vita’s Historia Persecution”. Vandals, Romans, and Berbers. New perspectives on late antique North. Ed. A. H. Merrills. Africa. Ashgate Publishing Limited, pp. 271–291.

¹³ Про Лактанція див.: Wilhite, D. E. “Lactancius” in Ancient African Christianity: An Introduction to a Unique Context and Tradition (1st ed.). Routledge, 2017, pp. 181–194.

¹⁴ «De Mortibus persecutorum».

¹⁵ Див. аналіз джерела у вступі, а також сам текст мовою оригіналу з паралельним перекладом англійською: Lactantius. De Mortibus persecutorum. Ed. and trans. by J. L. Creed. Clarendon Press, Oxford, 1984.

правителів Лактанцієм є корисним джерелом для розуміння їхньої релігійної політики.

Наступна праця Лактанція «Божественні установи»¹⁶ є системним викладом християнського вчення у апологетичній формі¹⁷. Автор розмірковує про помилковість язичницьких міфів і філософії, захищає правдивість християнської моральності. У V книзі цієї праці Лактанцій коротко згадує Тертуліана, Мінуція Фелікса та Кипріана¹⁸, як видатних письменників минулого. Враховуючи мінімальну кількість інформації про походження та професію цих християнських діячів, ці згадки є унікальними для розуміння того, ким були ці особи у дохристиянський період свого життя.

Окремою групою джерел є писемний спадок попередників Кипріана, які діяли у церковному середовищі Римської Африки та мали безпосередній вплив на формування світогляду єпископа Карфагена.

Першість у формуванні ранньої церковної літератури Африки належить латиномовному автору Тертуліану (бл. 160–220 рр. після Р. Х.). З огляду на очевидний вплив Тертуліана на Кипріана, ми окремо приділяємо увагу цьому християнському письменнику у наступному розділі. Збереглися тридцять одна праця

---

¹⁶ «*Institutiones Divinae*».

¹⁷ Lactantius. *The divine institutes*. Trans. by Sister Mary Francis McDonald, O.P. Washington, the Catholic University of America Press, Washington, 1964. Праця Лактанція мовою оригіналу видана у критичному виданні CSEL: Lactantius. *Institutiones Divinae*. *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, vol. 19, pars 1, ed. S. Brandt. Vienna, 1890.

¹⁸ Lac. Inst. Div. V. 1; V. 4.

Тертулліана¹⁹. Мовою оригіналу ці твори видавалися у CSEL²⁰ протягом XIX–XX століть²¹.

Слід також згадати про Мінучія Фелікса (приблизно перша пол. III ст. після Р. Х.). Ми маємо обмежену кількість інформації про цього автора, але відомо, що він займався правничою діяльністю та походив з нумідійського міста Цирти²². Як і його африканський сучасник Тертулліан, Мінучій Фелікс писав латинською мовою. До нас дійшов єдиний твір цього письменника «Октавій» («Octavius»)²³. Праця носить апологетичну мету і побудована за класичним для античної епохи принципом – діалогом. Центральна розмова ведеться між християнином Октавієм та язичником Цецилієм. Аргументи Октавія переконують язичника у правдивості своєї віри, тому язичник наприкінці твору визнає істинність християнства²⁴. У праці послідовно викладається ранньохристиянський світогляд крізь призму античної філософії та культури. Очевидним є вплив цього твору на Кипріана, адже у його ранніх творах,

---

¹⁹ У нашому дослідженні ми опрацьовували також переклади Тертулліана англійською мовою, які видавалися у багатотомній колекції «The Ante-Nicene Fathers» (ANF): The writings of Quintus Sept. Flor. Tertullianus. Vol. 1. Trans. by S. Thelwali and P. Holmes. Ante-Nicene Christian Library 11. Ediburgh, T. & T. Clark, 1869; The writings of Quintus Sept. Flor. Tertullianus. Vol. 2. Trans. by P. Holmes. Ante-Nicene Christian Library 18. Ediburgh, T. & T. Clark, 1870; The writings of Quintus Sept. Flor. Tertullianus with the extant works of Victorinus and Commodianus. Vol. 3. Trans. by S. Thelwall and R. E. Wallis. Ante-Nicene Christian Library 18. Ediburgh, T. & T. Clark, 1870.

²⁰ CSEL – багатотомне критичне видання латинських християнських пізньоантичних та ранньохристиянських авторів під керівництвом Австрійської академії наук. Велика частина з виданих томів CSEL оцифрована та є у вільному доступі в Інтернет мережі.

²¹ Tertulliani Opera. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, vol. 20, pars 1, ed. A. Reifferscheid, G. Wissowa. Vienna, 1890; Tertulliani Opera. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, vol. 47, pars 3, ed. E. Kroymann. Vienna, 1906; Tertulliani Apologeticum. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, vol. 69, ed. H. Hoppe. Vienna, 1939; Tertulliani Opera. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, vol. 70, ed. E. Kroymann. Vienna, 1942; Tertulliani Opera. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, vol. 76, pars 4, ed. V. Bulhart. Vienna, 1957; Tertulliani De paenitentia. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, vol. 76, pars 4, ed. Ph. Borleffs. Vienna, 1957.

²² Wilhite, D. E. Ancient African Christianity: An Introduction to a Unique Context and Tradition (1st ed.). Routledge, 2017, p. 136.

²³ Див. видання, що містить працю «Октавій» латинською та англійською мовами, а також праці Тертулліана: Tertullian. Apology. De Spectaculis. Trans. by T. R. Glover. Minucius Felix. Octavius. Trans. by Gerald H. Rendall. Based on the unfinished version by W. C. A. Kerr. Loeb Classical Library 250, Harward University Press, 1976.

²⁴ Про цю працю та автора див. зокрема: Monceaux, P. “Minucius Felix”: Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe. Tome premier. Tertullien et les origins. Paris, E. Leroux, 1901, pp. 463–508; Wilhite, D. E. Ancient African Christianity: An Introduction to a Unique Context and Tradition (1st ed.). Routledge, 2017, pp. 136–141.

зокрема у праці «Ad Donatum» піднімаються подібного роду питання про істинність християнської віри.

Окреме місце у нашому дослідженні займає комплекс агіографічних джерел. Агіографія – це особливий жанр християнської («житійної») літератури. В основі твору є оповідь про життєвий шлях святої особи.

Рання агіографія представлена особливою групою джерел «Acta martyrum» («Акти мучеників») та «Passiones sanctorum» («Страждання святих»). Переважно це витяги з римських судів, художньо оформлені християнами або вже перекази діалогу між суддею та християнським мучеником з подальшим описом страждань, страти та мученицької смерті засудженого²⁵.

У християнському середовищі Африки мученики займали високий ступінь шанування, що засвідчується декількома наявними джерелами агіографічного типу, які були створені африканськими християнами наприкінці II – III століття після Р. Х.

«Акти Скілітанських мучеників» («Passio Sanctorum Scillitanorum») ²⁶ (180 р. після Р. Х.) є першим писемним свідченням християнської присутності у Римській Африці²⁷. Джерело є коротким переписом судового допиту групи ранніх християн проконсулом Африки Вігеллієм Сатурніном. Існують дві версії цього джерела: латинською та грецькою мовами²⁸.

---

²⁵ Barnes, T. Early Christian Hagiography and Roman History. Tübingen. Mohr Siebeck, 2010, pp. 361–365. Також аналізує ранні агіографічні тексти І. Деле: Delehayе, H. Les origines du culte des martyrs. Bruxelles, 1912.

²⁶ Passio – латинською означає «страждання». Проте, оскільки саме джерело оповідає про судовий допит християн, то в історіографії закріпилася назва «Акти», що більше підходить для судового діалогу, та проколів з нього. Для прикладу, англійською Г. Музурілло перекладає: «The Acts of the Scillitan Martyrs». Г. Деле вказує, що це «Passio» є типовим прикладом того, що називається Проконсульськими Актами, адже у них сухо відтворюється офіційний звіт судової справи: Delehayе, H. Les passions des martyrs et les genres litteraires. Bruxelles, 1921, p. 60; Musurillo, H. The acts of the christian marthyrs. Introduction texts and translations by H. Musurillo. Oxford, The Clarendon Press, 1972, pp. XXII – XXIII. Ми вважаємо доречним перекладати це джерело саме «Актами Скілітанських Мучеників».

²⁷ Детальніше про «Passio Sanctorum Scillitanorum» див у наступному розділі: 2.1 Особливості регіону та першопочаткове поширення у ньому християнства.

²⁸ Ми використовуємо критичне видання твору латинською мовою Г. Музурілло: Musurillo, H. The acts..., 1972, pp. 86–89. Див. також власний переклад українською мовою та латинський текст у Додатку В.1.

«Страждання святих Перпетуї та Феліцити» («*Passio sanctarum Perpetuae et Felicitatis*»)²⁹ (бл. 202-го р. після Р. Х.) є агіографічним текстом часів правління імператора Септимія Севера, у якому подається розповідь про суд, тюремне ув'язнення та мучеництво групи християн, серед яких фокус приділяється знатній римській матроні Вібії Перпетуї, а також її рабині Феліциті. У тексті містяться вставки зі щоденника самої Перпетуї та її товариша християнина Сатура, що постраждав разом із нею.

«Проконсульські Акти святого Кипріана» (*Acta Proconsularia Sancti Cypriani*)³⁰ – це агіографічний твір, що оповідає про арешт, суд, мученицьку загибель та поховання святого Кипріана. У тексті подаються два судові слухання: у серпні 257 р., коли єпископа Карфагена арештували у зв'язку з першим едиктом імператора Валеріана та привели до проконсула Африки Аспасія Патерна; у вересні 258 р., після видання другого антихристиянського імператорського едикту, коли Кипріан був повернений з міста заслання Курубіса і проконсул Галерій Максим провів останній судовий діалог, у ході якого прийняв рішення стратити єпископа Карфагена³¹. Як зазначає Т. Барнс, запис першого судового діалогу був записаний або самим Кипріаном, або християнами, які мали можливість доступу до отримання офіційної стенограми судового слухання³². Джерело містить цінну інформацію як про останній період життя єпископа Кипріана, так і формує уявлення про реалізацію обох антихристиянських едиктів імператора Валеріана.

«Страждання святих Маріана та Якова» («*Passio Sanctorum Mariani et Iacobi*»)³³ та «Страждання святих Монтана та Луція» (*Passio Sanctorum Montani et Lucii*)³⁴ –

²⁹ Див. критичне видання А. Робінсона з вступом та аналізом джерела, грецьким та латинським текстом: Robinson, J. A., ed. *The Passion of St. Perpetua. Volume 1 of Texts and Studies (First Series)*, Gorgias Press, 2004. Також латинську версію цього джерела у виданні: Musurillo, H. *The acts of the christian martyrs. Introduction texts and translations by H. Musurillo*. Oxford, The Clarendon Press, 1972, pp. 106–131.

³⁰ Див. українсько-латинську білінгву (власний перекл українською) цього джерела у Додатку В.2.

³¹ У четвертому розділі нашої роботи ми розглядаємо мучеництво Кипріана під час гоніння імператора Валеріана.

³² Barnes, T. *Early Christian Hagiography and Roman History*. Tübingen. Mohr Siebeck, 2010, p. 78.

³³ Текст джерела: Musurillo, H. *The acts of the christian martyrs. Introduction texts and translations by H. Musurillo*. Oxford, The Clarendon Press, 1972, pp. 195–213.

³⁴ Ibid., pp. 214–239.

агіографічні джерела, які розповідають про мученицьку смерть християн у нумідійському місті Цирті та у Карфагені під час переслідування імператора Валеріана у 259 р. після Р. Х. Характерними рисами цих творів є те, що у двох з них мученикам з'являється єпископ Кипріан, а також є явне наслідування стилю та побудови сюжету за прикладом «Страждання Святих Перпетуї та Феліцити», що свідчить про певну сформовану традицію ранньохристиянської агіографічної літератури в Римській Африці, а також про високе шанування Кипріана одразу після його мученицької смерті³⁵. Огляду підлягає також «Мучеництво Піонія»³⁶.

Слід виокремити дещо оригінальний за своїм типом твір «Життя Кипріана» («*Vita Cypriani*»)³⁷. Автор розпочинає твір від моменту навернення Кипріана у християнство і розповідає про його сходження до єпископату, діяльність під час гоніння Деція Траяна та єпископське служіння впродовж наступних років, а також обставини суду, заслання та прийняття мученицької смерті за правління імператора Валеріана³⁸. Ієронім подає інформацію, що автором цього твору був диякон Понтій (Hier. De vir. ill. LXVIII.), який розділив з Кипріаном заслання до Курубіса у 257–258 рр. після Р. Х. Однак у збережених рукописах не вказується автор цього джерела. У віднайденому Т. Моммзенем «Челтменському списку», де міститься

³⁵ Також аналіз цих джерел див.: Delehaye, H. *Les passions des martyrs et les genres litteraires*. Bruxelles, 1921, p. 72–82.

³⁶ «Μαρτύριον τοῦ Ἀγίου Πιονίου τοῦ Προεβυτέρου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ» («Мучеництво святого пресвітера Піонія та тих, що були з ним»). Це джерело ми аналізуємо у розділі 3, при аналізі гоніння Деція Траяна у 250–251 рр. після Р. Х.

³⁷ Латинською мовою джерело подається у виданні CSEL під редакцією В. фон Гартеля. Воно поміщене наприкінці видання разом з «Проконсульськими Актами святого Кипріана»: S. Thasci Caecili Cypriani Opera Omnia. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, vol. 3, pars 3, ed. W. Hartel. Vienna, 1871, pp. CX – CXIV; XC – CX. При власному перекладі брався до уваги переклад італійською мовою: Vita di Cipriano, Vita di Ambrogio, Vita di Agostino. Introduzione di Christine C. Mohrmann, testo critico e commento a cura di A. A. R. Bastiaensen, traduzioni di Luca Canali e Carlo Carena. Milano, 1975; Англійською мовою Е. Волліса (Ernest Wallis) у виданні: Ante-Nicene Fathers, Vol. 5., що є оцифроване та доступне за покликом в Інтернет мережі: <https://www.newadvent.org/fathers/0505.htm>

³⁸ Огляд цього джерела див. у нашій статті: Береговий, В. «Авторство, оригінальність, зміст та історичний контекст написання 'Життя Кипріана'». Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія, вип. 159, 2, 2024, с. 13–18. Також матеріали конференції: Береговий, В. Текстологічний аналіз джерела "Vita Cypriani" (Життя Кипріана). Збірник XXII Всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна». Київ, 2024, сс. 48 – 50.

стихометричний список праць Кипріяна, серед яких є також і «Життя Кипріяна», автор цієї праці також не вказаний³⁹. Тому в історичній науці побутувала тривала дискусія щодо питання авторства та автентичності «Життя Кипріяна»⁴⁰. Специфічний панегіричний стиль автора, постійні ремінісценції на епізоди Святого Письма вказують на те, що цей твір був написаний одним автором. Ми вважаємо, що немає причин для сумнівів щодо свідчень Ієроніма і диякон Понтій, який знав Кипріяна особисто, є автором цього твору⁴¹. Текст можна розділити на дві частини: у главах 1–10 розповідається про єпископське служіння Кипріяна; глави 11–19 дають інформацію про заслання у Курубіс, мучеництво та суд і є подібними до класичного «*Passio*». Зауважимо, що це джерело не є класичною біографією і не подає сухий життєпис Кипріяна. Як зазначає К. Морманн у передмові до видання «Життя Кипріяна» італійською мовою, що автор писав для сучасників і чудово розумів, що багато епізодів з життя єпископа Карфагена є відомими на той час. Тому перша частина твору не може бути ні біографією, ні панегіриком, ні апологією у класичному розумінні цих жанрів⁴². Автор мав на меті прославити Кипріяна як старанного лідера церкви Африки та святого мученика.

---

³⁹ «Челтменський список» (англ. Cheltenham list) – це стихометричний список книг Старого та Нового Завітів, а також праць Кипріяна Карфагенського, що був віднайдений Т. Моммзенем у 1885 р. у Челтмені. Його укладання датується серединою IV століття після Р. Х. Огляд «Челтменського списку» після Т. Моммзена робив також англійський теолог В. Сендей. Див його огляд, у якому подається «Челтменський» стихометричний список Святого Письма та праць Кипріяна та робиться його аналіз: Sanday, W. "The Cheltenham List of the Canonical Books of the New Testament and of the Writings of Cyprian". *Studia Biblica et Ecclesiastica* III. Oxford, 1891, pp. 217–325;

⁴⁰ Піднімалося питання авторства трактату та здійснювався аналіз цього джерела зокрема: Dessau, H. "Pontius, Der Biograph Cyprians." *Hermes*, vol. 51, no. 1, 1916, pp. 65–72; Reitzenstein, R. *Die Nachrichten über den Tod Cyprians: ein philologischer Beitrag zur Geschichte der Märtyrerliteratur*. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1913; Goetz, K. *Geschichte der Cyprianischen Litteratur bis zu der Zeit der ersten Erhaltenen Handschriften*. Basel, 1891; Pellegrino, M. *Vita e martirio di San Cipriano*. Alba, 1955; Aronen, J. "Indebtedness to *Passio Perpetuae* in Pontius' *Vita Cypriani*." *Vigiliae Christianae*, vol. 38, no. 1, 1984, pp. 67–76;

⁴¹ Береговий, В. «Авторство, оригінальність, зміст та історичний контекст написання 'Життя Кипріяна'». *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, вип. 159, 2, 2024, с. 17.

⁴² *Vita di Cipriano, Vita di Ambrogio, Vita di Agostino. Introduzione di Christine C. Mohrmann, testo critico e commento a cura di A. A. R. Bastiaensen, traduzioni di Luca Canali e Carlo Carena*. Milano, 1975, p. XVII.

Однією із найважливіших груп джерел при дослідженні єпископа Кипріяна, а також функціонування християнських церков у середині III століття після Р. Х., є корпус листів Кипріяна Карфагенського (*Cypriani epistolae*).

Насамперед слід зазначити, що *epistola* не є класичним листом і не призначений для приватного читання. Це радше пастирське послання, адресоване для публічного ознайомлення перед широкою аудиторією. Листи корпусу Кипріяна мають офіційний характер та виразний риторичний стиль, а деякі з них за довжиною та повнотою думок перетворюються на трактати⁴³.

Корпус листів Кипріяна містить 81 лист латинською мовою. Серед них 65 написав сам Кипріан, а 16 були адресовані йому або християнській спільноті Карфагена. У нашій роботі використовувалися листи з критичного видання CSEL, під редакцією В. фон Гартеля⁴⁴. Більшість сучасних досліджень присвячених Кипріану Карфагенському використовують саме це видання. За виданням CSEL позначається також нумерація листів. Не всі листи йдуть у хронологічному порядку. Найбільш переконливим та авторитетним в історичній науці є прочитання листів за хронологією, яку пропонує австралійський дослідник Г. В. Кларк, що видав чотири томи коментованого перекладу корпусу листів Кипріяна Карфагенського⁴⁵.

До окремої групи джерел належать трактати Кипріяна. Оскільки писемний спадок єпископа Карфагена високо цінувався відразу після його смерті, то ще у ранній церкві відбулося хибне присвоєння низки інших творів Кипріану Карфагенському. Згодом критичні дослідження показали, що Кипріан був автором не усіх трактатів, які йому приписувалися. Таким чином, окрім ряду праць, які написав Кипріан, існує також корпус Псевдо-Кипріанових текстів.

---

⁴³ Albrecht, M. A History of Roman Literature from Livius Andronicus to Boethius. 2 Vols. Leyden, New York, and Cologne: E. J. Brill, 1997.

⁴⁴ S. Thasci Caecili Cypriani Opera Omnia. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, vol. 3, pars 2, ed. W. Hartel. Vienna, 1871.

⁴⁵ Clarke, G. W. trans. and annot. The Letters of Cyprian of Carthage, vol 1. New York: Newman Press, 1984; Clarke, G. W. trans. and annot. The Letters of Cyprian of Carthage, vol 2. New York: Newman Press, 1984; Clarke, G. W. trans. and annot. The Letters of St. Cyprian of Carthage. Vol. 3. New York: Newman Press, 1986; Clarke, G. W. trans. and annot. The Letters of St. Cyprian of Carthage. Vol. 4, New York: Newman Press, 1989.

Наразі достовірно відомо, що єпископ Карфагена написав: «До Доната» («Ad Donatum»), «Свідчення до Квірина» («Testimonia ad Quirinum»), «Про вбрання дів» («De Habitu Virginum»), «Про єдність католицької церкви» («De Catholicae Ecclesiae Unitate»), «Про відпалих» («De Lapsis»), «Про Господню молитву» (De Dominica Oratione), «Про смертність» («De Mortalitate»), «До Фортуната» (Ad Fortunatum), «До Деметріана» («Ad Demetrianum»), «Про працю та милостиню» («De Opere et Eleemosynis»), «Про благість терпіння» («De Bono Patientiae»), «Про заздрість та понурість» («De Zelo et Livore»), тобто 12 трактатів⁴⁶. Існує також праця «Оскільки ідоли не є богами» («Quod Idola Dii non sint»)⁴⁷. Деякі дослідники вважають, що Кипріан не писав цього трактату⁴⁸. Проте ми вважаємо, що цей трактат належить до ранніх праць Кипріана Карфагенського⁴⁹.

Окремо слід зауважити про трактат «Про єдність католицької церкви». Ця праця існує у двох редакціях РТ (*Primatus textus*) та TR (*Textus receptus*). Різниця полягає у зміненому 4 та 5 розділах. Версія РТ була написана Кипріаном у 251 р. після Р. Х., редагована версія TR була створена самим єпископом Карфагена під час суперечки щодо хрещення у 255–256 рр. після Р. Х. Тривалий час вважалося, що версія РТ є пізнішою інтерполяцією католицьких богословів, але дослідник текстів Кипріана Моріс Бевено аргументовано довів, що обидві версії написані самим єпископом Карфагена⁵⁰.

---

⁴⁶ Всі ці трактати разом з працею «Quod Idola Dii non sint» подаються за критичним виданням CSEL під ред. В. фон Гартеля: S. Thasci Caecili Cypriani Opera Omnia. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, vol. 3, pars 1, ed. W. Hartel. Vienna, 1868.

⁴⁷ Інколи вживається назва «De idolorum vanitate», тобто «Про неправдивість ідолів».

⁴⁸ Зокрема М. Сейдж: Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, pp. 373–376.

⁴⁹ Це питання аналізується у розділі 3.

⁵⁰ Ми торкаємося цього питання у розділі 3 та розділі 4. Слід зауважити, що у CSEL наводиться вже друга версія TR. М. Бевено наводить дві версії для порівняння: Cyprianus, Thascius Caecilius. De Lapsis and De Ecclesiae Catholicae Unitate. Text and translation by Maurice Bevenot, S.J., Oxford University Press, 1971.

У XIX столітті здійснювався переклад листів⁵¹ та трактатів⁵² Кипріяна Карфагенського при Київській Духовній Академії. У цьому виданні листи Кипріяна подаються у дещо заплутаному порядку. Однак це видання творів Кипріяна було опрацьованим при нашому дослідженні. Опрацьовувалися листи та трактати Кипріяна також англійською мовою серії «*Ante-Nicene Christian Library*»⁵³.

Серед корпусу творів Псевдо-Кипріяна існують декілька текстів, які були написані сучасниками єпископа Карфагена та мають важливе значення для нашого дослідження⁵⁴.

В першу чергу це трактат «До Новаціана» («*Ad Novatianum*»)⁵⁵, який написаний у 250-ті чи 260-ті рр. після Р. Х. Кипріан не є автором цієї праці. Однак вона ілюструє важливі аргументи супроти діяльності Новаціана та ілюструє гостроту церковної полеміки, що була спричинена у період зародження Новаціанового схизматичного руху⁵⁶.

Трактат «Про перехрещення» («*De Rebaptismate*»)⁵⁷ написаний анонімним автором у період суперечки між єпископом Карфагена Кипріаном та єпископом Рима Стефаном щодо (повторного) хрещення єретиків. У творі висловлюється аргументація супроти позиції Кипріяна⁵⁸.

---

⁵¹ Творенія св. Священномученика Кипріяна Єпископа Карфагенскаго. Библиотека Творений Св. Отцевъ и Учителей Церкви Западныхъ издаваемая при Киевской Духовной Академіи. Книга 1. Часть 1. Письма. Київ, 1879.

⁵² Творенія св. Священномученика Кипріяна Єпископа Карфагенскаго. Библиотека Творений Св. Отцевъ и Учителей Церкви Западныхъ издаваемая при Киевской Духовной Академіи. Книга 2. Часть 2. Трактаты. Київ, 1879.

⁵³ The Writings of Cyprian, Bishop of Carthage. Vol. 1. Trans. by R. E. Wallis. Ante-Nicene Christian Library 8. Edinburgh, T. & T. Clark, 1868; Writings of Cyprian, Bishop of Carthage. Vol. 2. Trans. by R. E. Wallis. Ante-Nicene Christian Library 13. Edinburgh, T. & T. Clark, 1869.

⁵⁴ Див аналіз корпусу творів Псевдо-Кипріяна: Ciccolini, L. "Scripture in the North African Treatises of Pseudo-Cyprian." The Bible in Christian North Africa. Volume 1. Commencement to the Confessiones of Augustine (ca. 180 to 400 CE), ed. by J. Yates and A. Dupont, Berlin, Boston: De Gruyter, 2020, pp. 142–167.

⁵⁵ "Against the heretic Novatian". Writings of Cyprian, Bishop of Carthage. Vol. 2. Trans. by R. E. Wallis. Ante-Nicene Christian Library 13. Edinburgh, T. & T. Clark, 1869, pp. 429–445.

⁵⁶ Ciccolini, L..., 2020, p. 153.

⁵⁷ «До Новаціана» та «Про перехрещення» мовою оригіналу подаються у третьому виданні CSEL, що присвячений працям Кипріяна: S. Thasci Caecili Cypriani Opera Omnia. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, vol. 3, pars 3, ed. W. Hartel. Vienna, 1871.

⁵⁸ "On Re-baptism". Writings of Cyprian, Bishop of Carthage. Vol. 2. Trans. by R. E. Wallis. Ante-Nicene Christian Library 13. Edinburgh, T. & T. Clark, 1869, pp. 401–428.

Оскільки єпископське служіння Кипріана прямо пов'язане з розколом Новаціана, слід також звернути увагу на праці цього автора задля розуміння його вчення та богословських поглядів. Новаціан вважається автором трактатів: «Про Трійцю» («De Trinitate»), та «Про їжу юдеїв» («De cibis iudaicis»)⁵⁹.

Послідовність правління Римських єпископів та короткі свідчення про їхнє єпископське служіння подаються у *Liber Pontificalis*⁶⁰.

Другим блоком джерел є праці нехристиянських античних істориків, а також ті твори, які містять інформацію про політичний розвиток Римської держави у першій пол. III століття після Р. Х⁶¹.

Праця Діона Кассія (155 – 235-ті рр.) «Римська історія»⁶² оповідає про період від перших сторінок історії Давньоримської цивілізації до правління Александра Севера. Однак «Римська історія» дійшла до нас далеко не у повному обсязі. Останні книги мають прогалини, втрачені значні фрагменти оповіді⁶³.

Геродіан (перша половина III ст.. після Р. Х.) був античним істориком зі Сходу Римської держави і написав працю «Історія імперії після Марка»⁶⁴. Ми володіємо малою кількістю інформації про цього автора. На сторінках його праці здійснюється виклад політичної історії Римської держави від смерті імператора Марка Аврелія до проголошення імператором Гордіана III (180–236 рр.). На думку І. Сергєєва, Геродіан не займав високих посад у Римській державі, тому не мав доступу до тогочасних

⁵⁹ Повне зібрання творів Новаціана від CCSL під редакцією Г. Ф. Діркса: *Novatiani Opera. Corpus Christianorum: Series Latina*, vol. 4, ed. by G. F. Diercks. Brepols, 1972.

⁶⁰ The book of the Popes (*Liber Pontificalis*) I (to the pontificate of Gregory I). Trans. and introduction by L. R. Loomis. New York, Columbia University Press, 1916. Перша її частина охоплює період від апостола Петра до понтифікату Григорія I (590–604). Невідомий автор цієї ранньої частини «Книги пап» опирався на попередні каталоги (*Catalogus Liberianus*), а також свідчення про Римських єпископів, які вже попередньо подавалися ранньохристиянськими авторами, зокрема Ієронімом, папою Дамасом та іншими.

⁶¹ Стосовно цього періоду римської історії див. розділ праці українського антикознавця І. Сергєєва: Сергєєв, І. П. «Кризис III века и его место в Истории Римской империи». *Римская Империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории*. Харьков, Майдан, 1999, сс. 145–183.

⁶² «Ῥωμαϊκή Ἱστορία».

⁶³ Див. вказані книги грецькою з англійським перекладом: *Dio's Roman History*. English trans. by E. Cary. Vol. 9. The Loeb Classical Library. Harvard University Press, 1955.

⁶⁴ «τῆς μετὰ Μάρκον βασιλείας ἱστορία». Herodian of Antioch's. *History of the Roman Empire from the death of Marcus Aurelius to the accession of Gordian III*. Trans. from the Greek by E. C. Echols. University of California Press, Berkeley & Los Angeles, 1961.

архівів та джерел інформації. Отож точно відтворені діалоги, оповіді про заклоти та інтриги слід піддавати критичному аналізу та сумніву. Однак слід врахувати також і те, що Геродіан описує період після правління Александра Севера і є одним із небагатьох авторів, хто подає політичну історію Риму 230 – 240 рр. після Р. Х⁶⁵.

Джерело «Історія Августів» було написане групою авторів або єдиним автором у IV столітті після Р. Х. У ньому подаються біографії правителів Римської держави від Адріана до імператора Каріна. В історичній науці існують дискусії стосовно надійності свідчень, які подаються у цій праці⁶⁶. Корисними є біографії імператорів з династії Северів. Проте біографії імператорів Філіппа Араба, Деція Траяна та Требоніана Галла є відсутніми. Саме ці правителі були сучасниками Кипріана Карфагенського, а їхня внутрішня політика мала наслідки для розвитку ранньої церкви.

У працях пізнішого періоду, а саме у візантійських хроніках: «Нова Історія»⁶⁷ Зосими (кін. V – поч. VI ст.) та «Хроніка»⁶⁸ Іоана Зонари (друга пол. XI – сер. XII). лаконічно розповідається про правління Деція, біографія якого не дійшла до наших днів з «Історії Августів»⁶⁹. Тому, враховуючи невелику кількість джерел, ці твори бралися до уваги при нашому дослідженні для реконструкції політичної історії Риму у цей період.

Комплекс археологічних джерел у регіоні Римської Африки представлений великою кількістю мозаїк, статуй, архітектурних пам'яток (амфітеатрів, акведуків, тріумфальних арок etc.), великою кількістю епіграфічного матеріалу⁷⁰. Завдяки

⁶⁵ Сергеев, И. П. Римская Империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории. Харьков, Майдан, 1999, сс. 8–9.

⁶⁶ Ibid., 9–10.

⁶⁷ «Ἰστορία νέα». Zosimus. New History. Trans. with commentary by R. T. Ridley. Australian Association for Byzantine Studies Department of Greek, University of Sydney, 1982.

⁶⁸ «Ἐπιτομή Ἱστοριῶν». Називають також цю працю «Аннали» або «Історія». The History of Zonaras. From Alexander Severus to the Death of Theodosius the Great. Trans. by T. H. Banchich and E. N. Lane. Pp. x + 317. London and New York, Routledge, 2009.

⁶⁹ Сергеев, И. П. Римская Империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории. Харьков, Майдан, 1999, сс. 12–13.

⁷⁰ Див. огляд великої кількості досліджень в галузі археології за останні десятиліття: Mattingly, D. J, Hitchner, R. B. Roman Africa: An Archaeological Review. Journal of Roman Studies, volume 85, November 1995, pp. 165–213.

наявності збережених мозаїк існує можливість проаналізувати соціокультурний та господарський розвиток афро-римського суспільства у досліджуваній період⁷¹, а частково збережені архітектурні споруди унаочнюють масштаб розвитку цього регіону.

Важливими є розкопки, що проводилися у самому Карфагені та його околицях. Серед них слід виокремити віднайдення єврейського кладовища поблизу Гамарту, що неподалік від Карфагена⁷². Наявність цього некрополю свідчить про велику кількість юдейської діаспори у цьому регіоні, а це, у свою чергу, дає підстави говорити про можливе існування і ранньохристиянських спільнот⁷³. Однак християнська присутність у II–III століттях після Р. Х., у порівнянні з писемними джерелами, є слабо представленою археологічними знахідками. Це пояснюється подальшими руйнуваннями християнської власності під час гоніння імператора Діоклетіана, перебудовами та новими храмами в епоху Константина Великого⁷⁴.

Нумізматичні джерела представлені карбованими монетами римських правителів зазначеного періоду. Монети були елементом легітимації імператорської влади та використовувалися у якості військово-політичної та релігійної пропаганди. Як ми зазначали попередньо, політична історія першої половини III ст. після Р. Х. слабо виражена у тогочасних античних істориків, тому використання нумізматичних джерел дає змогу певним чином прослідкувати вектор імператорської політики.

Окремо слід згадати про віднайдення 46 папірусів (*libelli*) у Єгипті, які датуються літом 250 р. після Р. Х. Більшість із них були знайдені поблизу Фаюму (антична Теадельфія) у період 1893–1917 рр., інші у місті Оксириху (*Oxyrhynchus*). На папірусах фіксувалися жертвопринесення римських громадян з єгипетських

---

⁷¹ Див. африканські мозаїки у додатках: Додаток Б.2., Б.3., Б.4. Також статтю: Mallon, K. Taskscapes, Landscapes, and the Politics of Agricultural Production in Roman Mosaics. *Theoretical Roman Archaeology Journal*, 4(1): 8, 2021, pp. 1–26.

⁷² Dellatre, A. L. *Gamart Ou La Necropole Juive De Carthage*. Lyon. Imperimerie Mougin-Rusand 3, Rue Stella, 3, 51, 1895.

⁷³ Однією із версій появи християнства в Африці є поширення вчення цієї релігії за рахунок юдейської торгівельної діаспори. Це питання розглядається у наступному розділі.

⁷⁴ Burns, P. and Jensen, R. *Christianity in Roman Africa. The Development of Its Practices and Beliefs: Christianity in North Africa to Diocletian: Geographical Spread*. Eerdmans, 2014, pp. L – LI.

поселень. Саме завдяки віднайденню цих єгипетських папірусів ми маємо інформацію, що імператорський указ Деція Траяна (250 р.) про обов'язкові жертвопринесення стосувався не тільки християн, а й усіх інших жителів Римської держави і його реалізація здійснювалася у різних провінціях⁷⁵.

Отже, дослідження Кипріана Карфагенського вимагає залучення широкого кола джерел, які у сукупності дають можливість реконструювати його життєвий шлях, а також культурно-соціальний, релігійний та політичний контекст у якому діяв єпископ Карфагена.

Дослідження спирається на писемні, археологічні, епіграфічні, візуальні, нумізматичні джерела. Найбільшою групою є писемні пам'ятки. Християнські автори IV–V століть після Р. Х.: Евсевій, Лактанцій, Ієронім створили наратив розвитку ранньохристиянської церкви у попередні три століття її існування. Аврелій Августин, будучи єпископом Гіппону у Римській Африці, неодноразово посилався на богословський спадок свого попередника Кипріана Карфагенського та опосередковано подавав інформацію про його діяльність. Розвиток ранньохристиянської церкви у досліджуваному регіоні наприкінці II на поч. III ст. яскраво виражений у десятках трактатів латиномовного автора Тертуліана. Його творчість, а також твір «Октавій» апологета Мінуція Фелікса, мали вплив зокрема і на Кипріана. Окремою групою є комплекс ранніх агіографічних джерел, які представлені «мученицькими актами», себто творами у яких розповідається про суд, страждання та мученицьку смерть ранніх християн, зокрема в Африці. Одним із найважливіших творів, що може належати до цієї групи джерел, є «Життя Кипріана» диякона Понтія. Цей текст поєднує у собі елементи агіографії та панегірику з нетиповим викладом життєпису єпископа Кипріана. Серед писемних пам'яток центральне місце займає власне корпус листів (*epistolae*) Кипріана та його трактати.

---

⁷⁵ Тексти єгипетських *libelli* див.: Knipfing, J. R. "The Libelli of the Decian Persecution." *Harvard Theological Review*, vol. 16, no. 4, 1923, pp. 345–390; Schubert, P. "On the Form and Content of the Certificates of Pagan Sacrifice." *The Journal of Roman Studies*, vol. 106, 2016, pp. 172–198. Велика частина цих папірусів оцифрована Інститутом папірології Гейдельберзького університету ("Papyrus-Editionen" der Heidelberger Akademie der Wissenschaften): – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://aquila.zaw.uni-heidelberg.de/start>

Більшість листів були написані главою церкви Карфагена або його сучасниками, та є головним джерелом по реконструкції діяльності цього єпископа. Сам Кипріан написав тринадцять трактатів богословського, морально-дисциплінарного та еклезіологічного характеру. Існують також анонімні трактати «До Новаціана» та «Про перехрещення», що належать до корпусу Псевдо-Кипріанових праць, але водночас є інформативними для дослідження церковних суперечок у період 250 рр. після Р. Х. У порівнянні з християнськими джерелами, політична історія першої половини та середини III століття після Р. Х. слабо відображена у тогочасних античних істориків. Політичну історію подають автори Діон Кассій, Геродіан, джерело IV ст. «Історія Августів», а також пізніші візантійські хроніки, зокрема твори Зосими та Іоана Зонари. Археологічні джерела представлені великою кількістю архітектурної спадщини, а також пам'ятками матеріальної культури, зокрема мозаїками. Однак християнська присутність у II – III століттях після Р. Х. майже не відображена у археологічних знахідках та найчастіше йде у комплексі з віднайденими єврейськими похованнями. Окрім цього, при дослідженні враховувалися епіграфічні та нумізматичні джерела, а також папірусні тексти (*libelli*), які подають інформацію про процедуру реалізації релігійного едикту імператора Деція Траяна (250 р. після Р. Х.), що призвів до християнського гоніння.

1.2 Історіографія дослідження

Дослідження богословської спадщини Кипріана розпочалося буквально після його мученицької смерті. У період IV – V ст. після Р. Х. твори та листи Кипріана активно використовувалися донатистами та Аврелієм Августином. Його доктрина «єдності церкви» та чимало еклезіологічних текстів, які були присвячені обґрунтуванню влади єпископа, ієрархії, колегіальності управління, питанню спасіння та покаєння, переглядалися під час Реформації у XVI – XVII століттях, у

тому числі протестантським богословом Мартіном Лютером⁷⁶ та відомим гуманістом Еразмом Ротердамським⁷⁷. Опрацьовував біографію та твори цього ранньохристиянського діяча також український бароковий богослов та агіограф Дмитро Туптало у своїй знаменитій праці «Життя святих»⁷⁸. Тобто об'єм праць, у яких приділена увага дослідженню Кипріана Карфагенського є надзвичайно великим. Тому у нашому науковому доробку ми зосередилися на новітніх працях, у яких здійснювалося саме академічне дослідження єпископа Карфагена у контексті історичних процесів: розвитку ранньохристиянської церкви, її формування у системі античної Римської держави у період низки гонінь на християн та кризових явищ в Імперії у III столітті після Р. Х.

Пропонуємо розділити аналіз історіографічної бази дослідження на кілька груп:

1) праці, які присвячені політичному, релігійному, соціальному розвитку Римської держави та регіону Римської Африки; 2) спеціалізовані праці з тематики раннього християнства в цьому регіоні, доробки, у яких приділялася увага постатям Тертулліана, Кипріана та інших діячів християнського середовища Африки, а також наукові роботи, об'єктом дослідження яких був безпосередньо Кипріан Карфагенський, його діяльність та писемний спадок; 3) узагальнені праці, у яких здійснювалося дослідження донікейського християнства, відносини церкви та офіційного влади, розвиток ранньохристиянських еклесій, феномен мучеництва, джерелознавчий аналіз ранньохристиянської літератури тощо.

У першій групі наукових доробків узагальненого характеру з історії Римської держави слід насамперед згадати масштабну працю Е. Гіббона «Історія занепаду та загибелі Римської імперії». Для нашого дослідження важливим є насамперед перший том цієї праці, у якому дослідник фокусується на політичному та

---

⁷⁶ Наприклад, у своїй праці «Про вавилонський полон церкви» («De captivitate Babylonica ecclesiae») Мартін Лютер наводить фрагменти з Кипріанової праці «Про відпалих» («De lapsis»). Див.: The Babylonian Captivity of the Church 1520. Ed. Erik H. Herrmann, Paul W. Robinson. Minneapolis, Fortress Press, 2016, pp. 37–38.

⁷⁷ Еразм Ротердамський займався критичним виданням творів Кипріана, яке було надруковане у Базелі у 1520 р., а також неодноразово рецепіював у своїх творах його богословську спадщину. Про Еразма та його рецепції Отців Церкви див. статтю: Peters, R. "Erasmus and the Fathers: Their Practical Value." Church History, vol. 36, no. 3, 1967, pp. 254–261.

⁷⁸ Дмитро Туптало. Життя Святих (1 том). Вересень. М. Львів, видавництво «Свічадо», 2005.

соціальному розвитку Римської імперії у II – III ст. після Р. Х., а також розвитку раннього християнства, причинам та перебігу гонінь на християн. У цьому розділі Е. Гіббон згадує Кипріана Карфагенського та наводить його церковну діяльність як центральний приклад соціально-поведінкового типу єпископа під час християнських переслідувань за правління імператорів Деція та Валеріана⁷⁹.

Фундаментальним у цьому напрямку є доробок німецького історика Т. Моммзена. Оскільки римському пануванню в Проконсульській Африці, Нумідії та Мавренії передувало багатовікове існування фінікійської держави з центром у місті Карфаген, то для розуміння пунічних начал, характерності місцевих берберських особливостей, а також встановлення у цьому регіоні влади Риму, для нас важливим є другий том праці «Історія Риму»⁸⁰. Саме у ньому Т. Моммзен досліджує Карфагенську державу, три Пунічні війни і врешті-решт воцаріння римлян на цій території⁸¹.

Слід згадати і про працю Т. Моммзена «Провінції Римської імперії від Цезаря до Діоклетіана», яка самим автором позиціонувалася як продовження «Історії Риму»⁸². У другому томі цієї праці приділено увагу Римській Африці. Оглядові підлягала також стаття Т. Моммзена «Релігійне святотатство за римським правом», у якій автор серед іншого аналізував правові відносини між владою Риму та ранніми християнами⁸³.

Праця історика-класика Р. Сайма⁸⁴ дає ґрунтовний аналіз біографій імператорів Риму, які подані у важливому джерелі кризового III століття після Р. Х. «Історії Августів».

---

⁷⁹ Gibbon, E. The History of the Decline And Fall Of The Roman Empire. Ed. with introduction by J. B. Bury, D.Litt. The Macmillan Company, 1914.

⁸⁰ Саме за працю «Історія Риму» Т. Моммзен отримав Нобелівську премію з літератури у 1902 р. і був визнаний «видатним майстром історичного письма».

⁸¹ Mommsen, T. The history of Rome. Vol 2. Trans. with the author's sanction and additions by the rev. William P. Dickson. Cambridge University Press, 2009.

⁸² Mommsen, T. The provinces of the Roman Empire from Caesar to Diocletian. Trans. with the author's sanction and additions by William P. Dickson. Vol. II. New York, Charles scribner's sons, 1909.

⁸³ Mommsen, T. "Der Religionsfrevel Nach Römischen Recht." Historische Zeitschrift, vol. 64, no. 3, 1890, pp. 389–429.

⁸⁴ Syme, R. Emperors and biography: Studies in the 'Historia Augusta'. Oxford: Clarendon Press, 1971.

Серед узагальнених праць слід окремо виділити монографію Д. С. Поттера⁸⁵. Дослідник комплексно підходить до висвітлення історії Риму від кінця правління династії Антонінів до поступового послаблення Римської держави в Пізньоантичну добу. У доробку окремо приділяється увага трансформації адміністративного управління, впливу армії на політику, соціокультурній та релігійній сферах, а також здійснюється аналіз політичного розвитку держави з поетапним розглядом кожного правителя Імперії.

За подібним принципом написана і монографія британської історикині П. Саузерн⁸⁶, у якій наративним способом аналізується політична історія Імперії від династії Северів до Константина Великого. У своїй праці дослідниця залучає велике коло джерел, зокрема здійснюється аналіз римських монет для розуміння імператорської політики. Слід відмітити добру проілюстрованість монографії картографічним матеріалом.

Окремо наголосимо на багатотомній праці, що видавалася при Кембриджському університеті «The Cambridge Ancient History». Дванадцятий том цього доробку присвячений саме 193 – 337 рр. після Р. Х., тобто охоплює досліджуваний нами період⁸⁷. У шостому розділі австралійським фахівцем з ранньохристиянських студій Г. В. Кларком особливо досліджується становище християнства у III ст. після Р. Х⁸⁸.

Серед українських вчених-антикознавців слід насамперед згадати про науковий доробок І. Сергєєва, а саме – його працю з дослідження Римської держави у III ст. після Р. Х⁸⁹. Дослідник залучає широкий комплекс джерел, аналізує політичні інститути та їхнє функціонування у контексті «кризи III століття» та робить огляд політико-соціальної історії Римської держави.

---

⁸⁵ Potter, D. S. *The Roman Empire at Bay, AD 180–395*. Routledge, 2004.

⁸⁶ Southern, P. *The Roman Empire from Severus to Constantine* (2nd ed.). Routledge, 2015.

⁸⁷ *The Cambridge Ancient History. Second Edition. Volume XII. The Crisis of Empire, A.D.*, eds. Alan Bowman, Averil Cameron, Peter Garnsey. Cambridge University Press, 2008.

⁸⁸ Clarke, G. «Third-century Christianity». *The Cambridge Ancient History. Second Edition. Volume XII. The Crisis of Empire, A.D.*, eds. Alan Bowman, Averil Cameron, Peter Garnsey. Cambridge University Press, 2008, pp. 589–671.

⁸⁹ Сергеев, И. П. *Римская Империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории*. Харьков, Майдан, 1999.

За останнє десятиліття тематики історії Римської імперії, Пізньої Античності, у досліджуваний нами період торкалися у своїх працях О. Петrenchко⁹⁰, Д. Пуховець⁹¹, В. Гуменний⁹², В. Мельник⁹³, А. Кумінова⁹⁴ та інші.

Окреме місце займають роботи, що присвячені розвитку Римської Африки. Загальний огляд історії регіону робив у своїй статті Г. В. Кентер⁹⁵. Серед інших слід виокремити доробок Б. Д. Шоу. Фахівець здійснює аналіз природньо-кліматичних умов, навколишнього середовища у формуванні історико-культурних аспектів регіону. У своїх есе, які зібрані у комплексні праці⁹⁶, Б. Шоу аналізує взаємодію між кочовиками та осілими групами берберів у період поширення римського панування,

---

⁹⁰ Петrenchко, О. Суспільно-політичний розвиток Римської імперії в I – на поч. III ст. н. е.: від «відновленої» Республіки до сенатської монархії. Львів, Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009; Петrenchко, О. «Поховальний обряд римлян та його еволюція у добу принципату». Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, вип. 110, сс. 50–53; Петrenchко, О. «Римське суспільство і *superstitio* доби принципату». Древности, вип. 10, 2010, сс. 53–63; Петrenchко, О. «*Somnus in urbe*: Проблема сну в Стародавньому Римі». Українські історичні студії, no 18(60), pp. 11–16; Petrenchko, O. “Belief in the afterlife and religious consciousness in Roman Society (I BC – AD II)”. *Res Historica*, 59, 2025, pp. 301–322.

⁹¹ Пуховець, Д. Внутрішньополітична діяльність Константина Великого (306-337 pp.) Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, Київ, 2010; Пуховець, Д. Вияв християнської моралі у ‘Психоматії’ Пруденція. Старожитності Лукомор’я, no 4, Aug. 2024, pp. 5–19; Пуховець, Д. «Пропаганда у творчості Клавдія Клавдіана на прикладі *In Eutropium*». Старожитності Лукомор’я, no 4, Aug. 2025, pp. 18–36.

⁹² Гуменний, В. «Вірменія та Месопотамія в римській східній політиці та ідеології доби Антонінів: проблеми термінології латиномовної традиції». Східний світ, вип. 3 (116), pp. 5–15; Гуменний, В. «Римська військова присутність у Дура-Европос в контексті парфянських кампаній Северів». Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. Серія Історія, вип. 40, 2017, pp. 184–196.

⁹³ Мельник, В. «Республіканський характер Римської імперії: принципат і домінат як публічно-правові режими». Юридичний вісник, вип. 1, 2023, сс. 21–31; Мельник, В. «Северная Африка между вандалами и византийцами: первая война за историческое право государства на территорию». *Аннали юридичної історії*. №3-4. – серпень-грудень 2017. Випуск «Історичні проблеми теорії права», 2018, сс. 15–23; Мельник, В. М. Міжнародно-правова суб’єктність Римської імперії: юридичні концепції доби домінату. Дисертація на здобуття ступеня доктора наук. Харківський національний університет внутрішніх справ, 2025.

⁹⁴ Кумінова, К. А. Свій та Чужий у римському суспільстві імператорської доби: образ варвара за Лукіаном Самосатським та Апулеєм. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2024.

⁹⁵ Canter, H. V. “Roman Civilization in North Africa.” *The Classical Journal*, vol. 35, no. 4, 1940, pp. 197–208.

⁹⁶ Shaw, B. *Environment and Society in Roman North Africa*, Variorum, 1995; Shaw, B. *Rulers, Nomads, and Christians in Roman North Africa*. Variorum, 1995; Shaw, B. “Climate, Environment, and History: the Case of Roman North Africa”. *Climate and History: Studies in Past Climates and their Impact on Man*. Ed. by T. M. L. Wigley, M. J. Ingram, G. Farmer. Cambridge University Press, 1985, pp. 379–403.

розглядає динаміку культурних змін та низку аспектів, що пов'язані з ранньохристиянським поступом на цій території.

Антикознавець та орієнталіст Ю. Б. Циркін у своїй монографії⁹⁷ комплексно розглядає різні сфери життєдіяльності фінікійської держави Карфаген. Дослідник окремо приділяє увагу політичному, торгово-економічному, соціально-побутовому та культурно-релігійному аспектам розвитку фінікійської держави. Проте у монографії приділена увага і релігійному симбіозу пунічних та греко-римських релігійних елементів.

Ця територія неодноразово була місцем поширення сезонних інфекційних захворювань та епідемій, зокрема в Африці поширювався спалах невідомої хвороби у 250 рр. після Р. Х., що увійшов в історію як «Кипріанова чума». Торкалися цього питання: Л. Кільєрс⁹⁸, Ф. П. Ретіф⁹⁹, Д. Б. Фернгрєн¹⁰⁰.

Наступною групою наукової літератури є праці, у яких окремо розглядається християнство в Римській Африці та всі аспекти, що пов'язані з розвитком тамтешньої ранньохристиянської церкви.

Оскільки територія Магрибу у XIX–XX століттях входила до складу Французької колоніальної імперії, то поширення раннього християнства на цій території досліджувалося в першу чергу французькими науковцями. Зокрема, першочерговим є наукове надбання археолога А. Л. Делатра, який проводив археологічні дослідження на руїнах античного Карфагена та некрополя поруч з ним¹⁰¹. Його науковий доробок враховувався при нашому дослідженні¹⁰².

---

⁹⁷ Циркин, Ю. Карфаген и его культура. Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», Москва, 1986.

⁹⁸ Cilliers, L. Roman North Africa: Environment, Society and Medical Contribution. Amsterdam University Press, 2019.

⁹⁹ Retief, F. P., Cilliers, L. "Epidemics of the Roman Empire, 27 BC–AD 476." South African Medical Journal, vol. 90, no. 3, 2000, pp. 267–272.

¹⁰⁰ Ferngren, G. B. Medicine and Health Care in Early Christianity. Baltimore. The Johns Hopkins University Press, 2009.

¹⁰¹ Про діяльність А. Л. Делатра див.: Freed, J. "Le père Alfred-Louis Delattre (1850-1932) et les fouilles archéologiques de Carthage." Histoire et missions chrétiennes, 2008/4 no8, 2008, pp. 67–100.

¹⁰² Delattre, A. L. Gamart Ou La Necropole Juive De Carthage. Lyon. Imperimerie Mougin-Rusand 3, Rue Stella, 3, 51, 1895; Delattre, A. L. La basilica majorum: tombeau des saintes Perpétue et Félicité, Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 5th series 9, 1908, pp. 516–531.

Французький історик П. Монсо створює масштабну семитомну працю¹⁰³, у якій робить детальний огляд усіх наявних письмових джерел, що були створені у церковному середовищі Римської Африки, починаючи з II ст. після Р. Х. до діяльності Аврелія Августина включно. Нам важливі насамперед перші два томи цього доробку. Перший том розпочинається з дослідження витоків християнства в Африці, аналізується творчість Тертуліана, Мінucia Фелікса тощо. Другий том безпосередньо присвячений корпусові джерел, який пов'язаний з Кипріаном Карфагенським та його сучасниками. Згодом П. Монсо створив окрему книгу¹⁰⁴, у якій зосередився виключно на постаті Кипріана та його працях.

Більш узагальненою є робота наступного історика церкви Г. Леклерка «L'Afrique Chretienne». Для нашої роботи важливим є саме перший том, у якому міститься окремий розділ, що присвячений діяльності Кипріана Карфагенського¹⁰⁵. Значно новішою у своїх підходах є робота французького історика Ф. Декре¹⁰⁶.

Серед інших слід відзначити доробок британського історика та археолога В. Х. К. Френда (William Hugh Clifford Frend). У середині минулого століття вийшла його праця «The Donatist Church: A Movement of Protest in Roman North Africa»¹⁰⁷. Френд здійснив комплексний підхід до вивчення Північноафриканського християнства, використовуючи як велику кількість письмових джерел, так і археологічні матеріали, які станом на той час ще не були настільки зібрані в одній праці. Дослідник аналізує суспільства в Проконсульській Африці та Нумідії, приділяючи увагу етнічній приналежності, себто пунічним та берберським елементам, а також економічній складовій регіону. Фокусом уваги автора є донатистський розкол. Проте, у пошуках

---

¹⁰³ Monceaux, P. Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe. Tome premier. Tertullien et les origines. Paris, E. Leroux, 1901; Monceaux, P. Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe, Tome deuxième. Saint Cyprien et son temps. Paris, 1902.

¹⁰⁴ Monceaux, P. Saint Cyprien, évêque de Carthage. Paris: J. Gabalda, 1914.

¹⁰⁵ Leclercq, H. L'Afrique Chretienne. Tome I. Paris, Librairie Victor Lecoffre, 1904.

¹⁰⁶ Французькою праця називається «Le christianisme en Afrique du Nord ancienne». Нещодавно книга була перекладена англійською мовою: Decret, F. Early Christianity in North Africa. Trans. by Edward Smither, James Clarke & Co, 2011.

¹⁰⁷ Frend, W. H. C. The Donatist Church: A Movement of Protest in Roman North Africa. Oxford. Clarendon press, 1952.

причин діяльності донатистів, автор заглиблюється у розвиток церковного та суспільного середовища Африки III століття, зокрема у складні теми суперечок між ригористами та лаксистами щодо покаяння відпалих (*lapsi*), суперечки стосовно хрещення та інші питання, які поставали у період єпископського служіння Кипріяна. Використовувалися також праці В. Френда, у яких розглядалися питання мучеництва¹⁰⁸, єресей та розколів¹⁰⁹ та інші аспекти¹¹⁰ раннього християнства у цій місцевості.

У наш час вийшло декілька серйозних наукових праць, авторами яких є провідні спеціалісти з тематики раннього християнства у Римській Африці. Насамперед слід звернути увагу на книгу «Christianity in Roman Africa. The Development of Its Practices and Beliefs»¹¹¹ авторами якої є Дж. Петью Бернс та Р. Дженсен, що працювали у колаборації з Г. В. Кларком (G. W. Clarke), С. Т. Стівенс (S. T. Stevens), В. Таберні (W. Tabbernee) та М. А. Тіллі (M. A. Tilley). У цій праці, окрім детального історичного розгляду раннього християнства в Африці, вчені зосередили велику увагу на внутрішньому розвитку ранньохристиянських спільнот. Здійснюється аналіз церковної ієрархії, християнських ритуальних практик і таїнств, зокрема хрещення, євхаристії, особливостей покаяння тощо. Вчені співвідносять писемні свідчення, в першу чергу, праці Тертуліана, Кипріяна та Аврелія Августина із залишками візуальної та матеріальної культури, яка насамперед представлена археологічними матеріалами.

Наступною працею є книга Д. Вілґайта¹¹². Дослідник ставить за мету вмістити у своїй роботі широкий огляд раннього християнства у цьому регіоні та надати відповідь читачу, що власне означає «раннє африканське християнство». На початку

---

¹⁰⁸ Frend, W. H. C. "The North African Cult of Martyrs." *Archaeology and History in the Study of Early Christianity*, London 1988, XI, pp. 154–167.

¹⁰⁹ Frend, W. H. C. "Heresy and Schism as Social and National Movements." *Schism, Heresy and Religious Protest*. Ed. D. Baker. Cambridge, 1972, pp. 37–56.

¹¹⁰ Frend, W. H. C. "The 'seniores laici' and the origins of the church in North Africa." *The Journal of Theological Studies*, vol. 12, no. 2, 1961, pp. 280–284.

¹¹¹ Patout Burns, Jr. and Jensen, R. *Christianity in Roman Africa. The Development of Its Practices and Beliefs*. Grand Rapids: Eerdmans, 2014.

¹¹² Wilhite, D. E. *Ancient African Christianity: An Introduction to a Unique Context and Tradition* (1st ed.). Routledge, 2017.

автор зосереджується на специфіці регіону Римської Африки, особливостях культурно-соціального середовища, у якому згодом формувалася ця релігія та її структури. Дослідник не оминає складного питання: проблеми виникнення та поширення християнства в Африці. Розглядаючи Тертуліана, Кипріяна та Августина, Д. Вілгайт не обмежується дослідженням їхніх богословських поглядів, а здійснює аналіз цих осіб крізь призму афро-римської ідентичності, що є особливістю цього наукового доробку.

Зовсім нещодавно вийшла монографія Д. Л. Істмена¹¹³. Автор наголошує на одній із центральних ролей, яку відігравало раннє християнство Африки у формуванні подальшої богословської думки. Він зосереджується на найважливіших постатях та процесах (зокрема мучеництві Перпетуї, поглядах Тертуліана, діяльності Кипріяна, богословських суперечках Аврелія Августина), пояснюючи ключові аспекти розвитку церковних спільнот у цих провінціях, зокрема феномен мучеництва, суперечку щодо хрещення тощо.

У праці Е. Ребіяра¹¹⁴ досліджується позиціонування ранніми християнами своєї релігійної приналежності серед інших культурно-соціальних ідентичностей стародавнього світу. Дослідник спирається на ті свідчення, які подають насамперед Тертуліан, Кипріан та Аврелій Августин. У книзі аналізується внутрішня структура християнських еклесій, реакція християн на гоніння, їхня взаємодія з язичницьким суспільством у регіоні Північної Африки.

Особливий інтерес у дослідників викликає раннє використання книг Біблії у цьому регіоні. Адже у християнському середовищі Африки здійснювався переклад Святого Письма латинською мовою ще у III ст. Торкався цього питання провідний біблеїст Б. Мецгер¹¹⁵. Оперування Кипріаном Святим Письмом проаналізовано у роботі М. Фея¹¹⁶. Нещодавно вийшов перший том колективної праці «The Bible in

---

¹¹³ Eastman, D. L. *Early North African Christianity. Turning Points in the Development of the Church*. Grand Rapids: Baker, 2021.

¹¹⁴ Rebillard, É. *Christians and Their Many Identities in Late Antiquity, North Africa, 200–450 CE*. 1st ed., Cornell University Press, 2012.

¹¹⁵ Metzger, B. *The Early Versions of the New Testament: Their Origin, Transmission, and Limitations*. Oxford University Press, 1977.

¹¹⁶ Fahey, M. *Cyprian and the Bible: A Study in Third-Century Exegesis*. Tübingen: Mohr Siebeck, 1971.

Christian North Africa»¹¹⁷ під редакцією Дж. Єйтца та Е. Дюпона, кожен розділ якого є окремим дослідженням використання Святого Письма у ранньохристиянській літературі Африки від початків до діяльності Аврелія Августина включно.

В останні десятиліття здійснюється перегляд біографії християнського письменника Тертуліана. Все частіше розглядаються питання приналежності цього апологета до монтанізму та його вплив на подальший розвиток церкви Африки. Вартою уваги є праця Т. Д. Барнса¹¹⁸. Дослідник намагався дослідити Тертуліана у системі античного світу періоду правління династії Северів, здійснив аналіз трактатів ранньохристиянського апологета, встановлюючи власну хронологію їхнього написання. Слідом за Т. Д. Барнсом, перегляд поглядів Тертуліана здійснювався у працях Д. Ренкіна¹¹⁹, Дж. Д. Данна¹²⁰, Д. Вілгейта¹²¹. Слід звернути увагу і на матеріали дослідницької програми¹²², що була реалізована у 2014 р., метою якої було дослідження богословських поглядів Тертуліана та впливу цього апологета на подальших ранньохристиянських письменників, зокрема і на Кипріяна¹²³.

Питання поширення монтанізму серед християнських спільнот Африки піднімалося у роботах В. Таберні¹²⁴, К. Треветт¹²⁵ та інших. У новітній історіографії поновилася увага до джерела «Страждання святих Перпетуї та Феліцити».

---

¹¹⁷ Yates, J. and Dupont, A. editors. *The Bible in Christian North Africa. Volume 1. Commencement to the Confessiones of Augustine (ca. 180 to 400 CE)*, Berlin, Boston: De Gruyter, 2020.

¹¹⁸ Barnes, T. *Tertullian: A Historical and Literary Study*. Oxford: Clarendon Press, 1985.

¹¹⁹ Rankin, D. *Tertullian and the Church*. Cambridge University Press; 1995.

¹²⁰ Dunn, G. D. *Tertullian*. Routledge, 2004.

¹²¹ Wilhite, D. E. *Tertullian the African. An Anthropological Reading of Tertullian's Context and Identities*, Berlin-New York, 2007.

¹²² *Tertullianus Afer. Tertullien et la littérature chrétienne d'Afrique*. Ed. J. Lagouanère, S. Fialon. (*Instrumenta Patristica et Mediaevalia*, 70.) Turnhout: Brepols, 2015.

¹²³ Ciccolini, L. "Tertullianus magister: Tertullien lu par Cyprien de Carthage." *Tertullianus Afer. Tertullien et la littérature chrétienne d'Afrique*. Ed. J. Lagouanère, S. Fialon. (*Instrumenta Patristica et Mediaevalia*, 70) Turnhout: Brepols, 2015, pp. 141–166.

¹²⁴ Tabbernee, W. "Early Montanism and Voluntary Martyrdom." *Colloquium*, vol. 17, no. 2, 1985, pp. 33–44; Tabbernee, W. *Fake Prophecy and Polluted Sacraments Ecclesiastical and Imperial Reactions to Montanism*. Brill, 2007; Tabbernee, W. *Montanism and the Cult of the Martyrs in Roman North Africa: Reassessing the Literary and Epigraphic Evidence*. *Studies in Mediterranean Archaeology and Literature* 185. Uppsala. Astrom Editions, 2017, pp. 299–313.

¹²⁵ Trevett, C. *Montanism: Gender, Authority and the New Prophecy*. Cambridge University Press, 1996.

Мучениця Перпетуя розглядається з соціально-психологічної сторони, гендерних студій, крізь призму культурно-соціальної парадигми Римської Африки тощо¹²⁶.

У III столітті після Р. Х. в ранньохристиянських джерелах фіксуються переслідування християн за правління Септимія Севера, Деція Траяна та Валеріана. Питання становища християн за Септимія Севера та його політично-релігійну діяльність досліджували зокрема: К. Шварте¹²⁷, П. Керестеш¹²⁸, Т. Котула¹²⁹, А. Випустик¹³⁰, О. Петречко¹³¹, Е. Ребіяр¹³², П. Шуберт¹³³ та інші¹³⁴. Політика імператорів Деція Траяна та Валеріана стосовно християн піднімалася у працях: Д.

---

¹²⁶ Heffernan, T. J. *The Passion of Perpetua and Felicity*. Oxford, New York, Oxford University Press, 2012; Shaw, B. D. "The Passion of Perpetua." *Past & Present*, no. 139, 1993, pp. 3–45; Habermehl, P. *Perpetua und der Ägypter oder Bilder des Bösen im frühen afrikanischen Christentum: Ein Versuch zur Passio sanctorum Perpetuae et Felicitatis*, Berlin, Boston: De Gruyter, 2004; Gonzalez, E. *The Fate of the dead in early third century North African Christianity: the Passion of Perpetua and Felicitas and Tertullian*. Tübingen, Mohr Siebeck, 2014; Cobb, L. S. *The Passion of Perpetua and Felicitas in Late Antiquity*, Berkeley: University of California Press, 2021; Butler, R. D. *The New Prophecy and "New Visions": Evidence of Montanism in The Passion of Perpetua and Felicitas*. Catholic University of America Press, 2006; Mckechnie, P. "St. Perpetua and Roman Education in A.D. 200." *L'Antiquité Classique*, vol. 63, 1994, pp. 279–291.

¹²⁷ Schwarte, K. H. "Das Angebliche Christengesetz Des Septimius Severus." *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, vol. 12, no. 2, 1963, pp. 185–208.

¹²⁸ Keresztes, P. "The Emperor Septimius Severus: A Precursor of Decius." *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, vol. 19, no. 5, 1970, pp. 565–78.

¹²⁹ Kotula, T. *Septymiusz Sewerus, cesarz z Lepcis Magna*. Ossolineum, 1987.

¹³⁰ Wypustek, A. "Magic, Montanism, Perpetua, and the Severan Persecution." *Vigiliae Christianae*, vol. 51, no. 3, 1997, pp. 276–97.

¹³¹ Петречко, О. «Переслідування християн у добу Септимія Севера (193-211 pp.)». Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр., Миколаїв, ЧДУ ім. Петра Могили, вип. 8, 2012, сс. 57–62.

¹³² Rebillard, E. "Popular Hatred Against Christians: the Case of North Africa in the Second and Third Centuries." *Archiv für Religionsgeschichte*, vol. 16, no. 1, 2015, pp. 283–310.

¹³³ Schubert, P. "On the Form and Content of the Certificates of Pagan Sacrifice." *The Journal of Roman Studies*, vol. 106, 2016, pp. 172–198.

¹³⁴ Davies, J. G. "Was the devotion of Septimius Severus to Serapis the cause of the persecution of 202–3?" *The Journal of Theological Studies*, vol. 5, no. 1, 1954, pp. 73–76;

Р. Кніпфінга¹³⁵, А. Алфьольді¹³⁶, Ш. Соманя¹³⁷, П. Керестеша¹³⁸, К. Хааса¹³⁹, Д. Б. Райвза¹⁴⁰, М. Сорді¹⁴¹, та інших.

Діяльність та письмовий спадок Кипріана Карфагенського викликали інтерес у багатьох вчених. Передусім слід згадати про німецьких науковців-класиків і теологів минулого століття, які торкалися цієї тематики, зокрема: Г. Дессау¹⁴², Р. Райценштейн¹⁴³, Г. Ліцман¹⁴⁴, Г. Кох¹⁴⁵, К. Г. Гетц¹⁴⁶.

Одним із перших, хто взявся за написання окремої книги, у якій розглядається церковна діяльність єпископа Кипріана, був архієпископ Кентерберійський Е. В. Бенсон, що написав працю «Cyprian: His Life, his Times, his Work»¹⁴⁷. Дослідник писав цю роботу протягом декількох десятиліть, тому у ній доволі прискіпливо та глибоко проаналізовані різні аспекти єпископського служіння Кипріана. Особливу увагу автор звертає на еклезіологічні погляди єпископа Карфагена. Однак дається в знаки конфесійна приналежність автора, адже суперечка єпископа Карфагена з Римським єпископом розглядається з емоційним відтінком міжконфесійної дискусії Католицької та Англіканської церков щодо питань папського примату.

---

¹³⁵ Knipfing, J. R. "The Libelli of the Decian Persecution." *Harvard Theological Review*, vol. 16, no. 4, 1923, pp. 345–390.

¹³⁶ Alföldi, A. "Zu den Christenverfolgungen in der Mitte des 3. Jahrhunderts." *Klio*, vol. 31, no. 1, 1938, pp. 323–348;

¹³⁷ Saumagne, C. "La persécution de Dèce en Afrique d'après la correspondance de S. Cyprien." *Byzantion* 1962, pp. 1–29.

¹³⁸ Keresztes, P. "The Decian Libelli and Contemporary Literature." *Latomus*, vol. 34, no. 3, 1975, pp. 761–81; Keresztes, P. "Two Edicts of the Emperor Valerian." *Vigiliae Christianae*, vol. 29, no. 2, 1975, pp. 81–95.

¹³⁹ Haas, C. J. "Imperial Religious Policy and Valerian's Persecution of the Church, A.D. 257-260." *Church History*, vol. 52, no. 2, 1983, pp. 133–144.

¹⁴⁰ Rives, J. B. "The Decree of Decius and the Religion of Empire." *The Journal of Roman Studies*, vol. 89, 1999, pp. 135–154.

¹⁴¹ Sordi, M. *The Christians and the Roman Empire*. London, 1986.

¹⁴² Dessau, H. "Pontius, Der Biograph Cyprians." *Hermes*, vol. 51, no. 1, 1916, pp. 65–72.

¹⁴³ Reitzenstein, R. *Die Nachrichten über den Tod Cyprians: ein philologischer Beitrag zur Geschichte der Märtyrerliteratur*. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1913.

¹⁴⁴ Lietzmann, H. *Geschichte der Alten Kirche*, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1975.

¹⁴⁵ Koch, H. *Cyprian und der römische Primat, eine kirchen und dogmengeschichtlich Studie*, TU 35, 1, Leipzig, 1910.

¹⁴⁶ Goetz, K. *Geschichte der Cyprianischen Litteratur bis zu der Zeit der ersten Erhaltenen Handschriften*. Basel, 1891.

¹⁴⁷ Benson, E. W. *Cyprian: His Life, his Times, his Work*. London: Macmillan, 1897.

Французький історик Ш. Сомань у своїй роботі¹⁴⁸ звернув увагу на правовий аспект відносин християн та римської влади у період переслідувань імператорів Деція та Валеріана. У цій праці цінним є те, що історик намагався проаналізувати складний та суперечливий з точки зору джерельної бази перебіг переслідування християн у 250 р. після Р. Х. У наступних розділах автор описує посилення церкви Африки у період єпископства Кипріана та розглядає переслідування імператора Валеріана.

Серед вчених XX століття, які досліджували твори Кипріана, вагомий внесок зробив теолог та текстолог М. Бевено. Він проаналізував рукописну традицію творів Кипріана¹⁴⁹, а також зумів надати вагомі докази, що друга версія (TR) твору «Проедність католицької церкви» не була інтерполяцією католицького духовенства, як вважали це раніше, а написана самим єпископом Карфагена¹⁵⁰. Окрім цього, М. Бевено здійснив низку інших досліджень, що пов'язані зі сприйняттям Римської церкви Кипріаном, суперечки щодо хрещення тощо¹⁵¹.

Англомовна монографія М. Сейджа¹⁵², яка має назву «Cyprian», лаконічно характеризує поставлену мету, яку виконав автор у цьому дослідженні. Цей біографічний нарис розпочинається з розгляду політичного та культурного середовища Проконсульської Африки у час, коли Кипріан став прихильником християнського вчення. Дослідник інтерпретує можливі версії походження Кипріана, його початковий шлях християнина, а згодом подає розгляд етапів єпископського служіння. Праця містить додатки, де автор наводить власне бачення

---

¹⁴⁸ Saumagne, C. Saint Cyprien: Évêque de Carthage, "Pape" d'Afrique (248–258). Contribution à l'étude des "persécutations" de Dèce et de Valérien. Paris, 1975.

¹⁴⁹ Bevenot, M. The Tradition of Manuscripts. A Study in the Transmission of St. Cyprian's Treatises. Oxford, Clarendon Press, 1961.

¹⁵⁰ Cyprianus, Thascius Caecilius. De Lapsis and De Ecclesiae Catholicae Unitate. Text and translation by Maurice Bevenot, S.J., Oxford University Press, 1971; Bevenot, M. "Primatus Petro datur": St. Cyprian on the papacy." The Journal of Theological Studies, vol. 5, no. 1, 1954.

¹⁵¹ Bevenot, M. "Cyprian and His Recognition of Cornelius." The Journal of Theological Studies, vol. 28, no. 2, 1977, pp. 346–359; Bevenot, M. "Cyprian's Platform in the Rebaptism Controversy." Heythrop Journal, 1978, pp. 123–142.

¹⁵² Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975.

хронології трактатів єпископа Карфагена, а також аналізує джерело «Життя Кипріана».

Протягом 80-их рр. минулого століття Г. В. Кларк здійснив коментований переклад листів Кипріана Карфагенського англійською мовою¹⁵³. Дослідник подав власну хронологію листів. За винятком деяких датувань, хронологія Кларка вважається наразі класичною і широко використовується у сучасних дослідженнях Кипріана. У згаданому виданні автор широко розглядає історичний контекст написання цих листів та наводить велику кількість опрацьованої історіографії у конкретних дискусійних моментах біографії Кипріана, а також подій, пов'язаних з ним. Окрім критичного перекладу листів, науковець здійснював дослідження християнства в Африці в інших наукових доробках¹⁵⁴.

Важливою є докторська дисертація Ч. Боберца, що була захищена наприкінці 80-их рр. минулого століття та нещодавно перевидана у новому форматі¹⁵⁵. Ч. Боберц розглядає сходження Кипріана до єпископства та його початкову діяльність крізь призму культурно-соціальної моделі античного патронату та клієнти, за якою Кипріан виступав соціальним покровителем ранньохристиянської спільноти.

Згаданий нами раніше дослідник Дж. Петью Бернс на початку ХХІ ст. присвятив окреме дослідження Кипріану «Cyprian the bishop»¹⁵⁶. Працю присвячено найголовнішим аспектам єпископського служіння Кипріана, а саме – бунтівним діям проти єпископа Карфагена у 250 р., питанню покаяння та політиці щодо відпалих

---

¹⁵³ У своєму дослідженні 1 та 4 томи перекладів Кларка ми використовували з оригінальних оцифрованих версій, що є доступними в Інтернет мережі на порталі «Internet Archive». Однак через відсутність 2 та 3 томів, ми послуговувалися платною версією оцифрованого варіанту цих книг на ресурсі «Google Play Books», де не були вказані точні сторінки видання. Саме тому посилання на сторінки 2 та 3 томів перекладів Кларка можуть мати відмінність від паперових версій: Clarke, G. W. trans. and annot. *The Letters of Cyprian of Carthage*, vol 1. New York: Newman Press, 1984; Clarke, G. W. trans. and annot. *The Letters of Cyprian of Carthage*, vol 2. New York: Newman Press, 1984; Clarke, G. W. trans. and annot. *The Letters of St. Cyprian of Carthage*. Vol. 3. New York: Newman Press, 1986; Clarke, G. W. trans. and annot. *The Letters of St. Cyprian of Carthage*. Vol. 4, New York: Newman Press, 1989.

¹⁵⁴ Clarke, G. W. "The Secular Profession of St. Cyprian of Carthage." *Latomus*, 24(3), 1965, pp. 633–638; Clarke, G. W. "Prosopographical Notes on the Epistles of Cyprian: I. The Spanish Bishops of Epistle 67." *Latomus*, vol. 30, no. 4, 1971, pp. 1141–1145;

¹⁵⁵ Bobertz, C. A. *Cyprian of Carthage as Patron: A Social and Historical Study of the Role of Bishop in the Ancient Christian Community of North Africa*. *Studia Patristica Supplements* 12, Peeters, 2023.

¹⁵⁶ Patout Burns, Jr. *Cyprian the bishop*. London: Routledge, 2002.

(*lapsi*) після гоніння християн, особливу увагу приділено проблемі суперечки щодо хрещення між єпископами Кипріаном та Стефаном у 255–256 рр. після Р. Х., яку Дж. Петью Бернс поділяє на два періоди. Розгляд останньої проблеми є розширеною версією його статті, що була написана раніше стосовно цього ж питання¹⁵⁷.

Займався дослідженням церковних соборів у Карфагені 251–256 рр. після Р. Х. дослідник Д. Данн¹⁵⁸. Частково це було ревізією доробку попередників: Й. Фішера¹⁵⁹ (котрий теж окремо розглядав Карфагенські собори) та згаданого нами Г. В. Кларка. Окрім цього, Д. Данн приділяв увагу іншим темам, що пов'язані з єпископатом Кипріана¹⁶⁰.

У монографії А. Брента¹⁶¹ Кипріан аналізується у культурно-філософській системі Стародавнього Риму як особа, що належала до певного соціального стану, освіти та історичного контексту. Автор зазначає, що Кипріан, будучи до прийняття християнства освіченим та відомим ритором Карфагена, діяв у парадигмі культурних та інтелектуальних моделей, що панували в античному суспільстві під час кризи III століття. У книзі аналізується мотив Деція Траяна видати указ про

¹⁵⁷ Patout Burns, Jr. "On Rebaptism: Social Organization in the Third Century Church." *Journal of Early Christian Studies*, vol. 1, no. 4, 1993, pp. 367–403.

¹⁵⁸ Dunn, G. D. "The Carthaginian Synod of 251: Cyprian's Model of Pastoral Ministry." *I concili della cristianità occidentale secoli III–V: XXX Incontro di studiosi dell'antichità cristiana*. Roma, 3–5 maggio 2001, Roma, 2002, pp. 235–257; Dunn, G. D. "Cyprian and His Collegae: Patronage and the Episcopal Synod of 252." *Journal of Religious History*, vol. 27, 2003, pp. 1–13; Dunn, G. D. "Cyprian and the Episcopal Synod of 253." *Latomus*, vol. 63, no. 3, 2004, pp. 672–688; Dunn G. D. "Cyprian of Carthage and the Episcopal Synod of Late 254." *Revue des Études Augustiniennes*, № 48, 2002, pp. 229–247; Dunn, G. D. "Sententiam nostrum non novam promimus: Cyprian and the Episcopal Synod of 255." *Annuario Historiae Conciliorum*. 2003. Vol. 35, pp. 211–221; Dunn, G. D. "Validity of baptism and ordination in the African response to the 'rebaptism' crisis: Cyprian of Carthage's synod of spring 256." *Theological Studies*, 2006. Vol. 67. pp. 257–274; Dunn, G. D. "Nam quae fortis exercentur nullum habent salutis effectum: Cyprian and the Synod of September 256." *Pagani e cristiani all ricerca della salvezza (secoli I–III)*, Roma, 2006, pp. 513–524.

¹⁵⁹ Fischer, J. A. "Die Konzilien zu Karthago und Rom im Jahr 251." *Annuario Historiae Conciliorum*, vol. 11, 1979, pp. 263–286; Fischer, J. "Das Konzil zu Karthago im Mai 252." *Annuario Historiae Conciliorum*, vol. 13, 1981, pp. 1–11; Fischer J. "Das Konzil zu Karthago im Frühjahr 253." *Annuario Historiae Conciliorum*, vol. 13, 1981, pp. 12–26; Fischer, J. "Das Konzil zu Karthago im Herbst 254." *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 93, 1982, pp. 223–239; Fischer, J. "Das Konzil zu Karthago im Frühjahr 256." *Annuario historiae conciliorum*, 1983. Vol. 15. pp. 1–14.

¹⁶⁰ Dunn, G. D. "Heresy and schism according to Cyprian of Carthage." *The Journal of Theological Studies*, vol. 55, no. 2, 2004, pp. 551–574; Dunn, G. D. "The White Crown of Works: Cyprian's Early Pastoral Ministry of Almsgiving in Carthage." *Church History*, vol. 73, no. 4, 2004, pp. 715–740.

¹⁶¹ Brent, A. *Cyprian and Roman Carthage*. Cambridge University Press, 2010.

обов'язкові жертвопринесення. Дослідник порівнює та подає спільні риси в есхатологічному очікуванні єпископа Карфагена зі стоїчним підходом до зміни світової епохи, а його бачення єдності єпископату як сакральної цілісності є, на думку А. Брента, подібним до язичницького адміністративного порядкування.

За останнє десятиліття були написані щонайменше два дисертаційні дослідження, що прямо пов'язані з вивченням Кипріана Карфагенського. У дисертації П. Палмера розглядається апологетична творчість єпископа Карфагена¹⁶². Б. Сафранські аналізує аспект колегіального єпископського управління у богословському вченні та діяльності Кипріана¹⁶³. У вітчизняній історіографії богословський спадок та еклезіологічні погляди єпископа Карфагена досліджувалися у статтях О. В. Андрєєва¹⁶⁴, С. Колота¹⁶⁵. Загалом в останні роки вийшла низка нових праць у яких по-новому розглядається літературна спадщина Кипріана та його єпископська діяльність¹⁶⁶.

---

¹⁶² Palmer, P. "Cyprian the Apologist". Doctoral Dissertations and Projects, 2014, 963. <https://digitalcommons.liberty.edu/doctoral/963>

¹⁶³ Safranski, B. St. Cyprian of Carthage and the College of Bishops. Dissertations and Theses. Catholic University of America, 2015.

¹⁶⁴ Андрєєв, О. В. «Вчення свщмч. Кипріана Карфагенського про єдину Cathedra Petri і його актуальність в обговоренні проблеми папського примату». Гілея: науковий вісник. Вип. 142 (№ 3). Ч. 2. Філософські науки», 2019, сс. 7–14.

¹⁶⁵ Колот, С. «Єдність і помісність Церкви у трактаті священномученика Кипріана Карфагенського «Про єдність Церкви». Труды Київської духовної академії. Том 19, 2019, сс. 75 – 87; Колот, С. «Незалежність Карфагенської Церкви в епістолярній спадщині священномученика Кипріана Карфагенського». Труды Київської духовної академії. Том 20, 2020, сс. 142 – 159

¹⁶⁶ Duval, Y. "Sur les conciles africains antérieurs à Cyprien." *Revue d' Etudes Augustiniennes Et Patristiques* 49 (2), 2003, pp. 239–251; Shuve, K. "Cyprian of Carthage's Writings From The Rebaptism Controversy: Two Revisionary Proposals Reconsidered." *The Journal of Theological Studies*, vol. 61, no. 2, 2010, pp. 627–643; Walz, R. *Vorbereitung Auf Das Martyrium Bei Cyprian von Karthago: Eine Studie Zu Ad Fortunatum*. Peter Lang Edition, 2013; Alexis-Baker, A. *Ad Quirinum Book Three and Cyprian's Catechumenate*. *Journal of Early Christian Studies* 17(3), 2009, pp. 357–380; Van Loon, H. "Cyprian's Christology and the Authenticity of Quod Idola Dii Non Sint." In *Cyprian of Carthage: Studies in His Life, Language, and Thought*, ed. by Henk Bakker, Paul van Geest and Hans van Loon. Leuven: Peeters, 2010, pp. 127–142; Engberg, J. "Education and (Self-)Affirmation of (Recent or Potential) Converts: The Case of Cyprian and the Ad Donatum." *Zeitschrift für Antikes Christentum*, XVI, 1, 2012, pp. 129–144; Murphy, E. "Sell Your Possessions: Cyprian, Luke, and Wealth." *Colloquium* 49, 2017, pp. 15–32.

Постать Новаціана та новаціанський розкол досліджувався Г. Гюльцовою¹⁶⁷, Г. Ф. Дірксом¹⁶⁸ та іншими¹⁶⁹.

Наступною групою є наукові роботи, що охоплюють дослідження раннього християнства у системі Стародавнього Риму, праці узагальненого характеру з розвитку донікейського християнства та окремі аспекти досліджень ранньої церкви. Перш за все, фундаментальним у цій царині є доробок А. фон Гарнака. Провідний німецький вчений діяв на межі XIX – XX століть і за час свого життя створив велику кількість праць, що присвячені внутрішньому та зовнішньому розвитку ранньої церкви, ранньохристиянській літературі та еволюції догматичного вчення.

Двотомна праця «Хронологія ранньохристиянської літератури до Евсевія» певним чином систематизує донікейську літературу. Зокрема, у другому томі А. фон Гарнак упорядковує за хронологічним принципом твори Тертуліана, аналізує корпус листів Кипріяна та твори Псевдо-Кипріяна, робить огляд африканських християнських джерел досліджуваного нами періоду¹⁷⁰.

Праця «Місія та поширення християнства у перші три століття» складається з двох частин¹⁷¹. Автор ставить собі за мету пояснити, як християнство від невеликого релігійного вчення на Сході дійшло до легалізації та здобуло покровительство імператорської влади у час Константина Великого. У роботі здійснюється огляд поширення християнства серед різних категорій суспільства Римської держави протягом трьох століть, досліджується еволюція внутрішнього розвитку

¹⁶⁷ Gültow, H. Cyprian und Novatian. Der Briefwechsel zwischen den Gemeinden in Rom und Karthago zur Zeit der Verfolgung des Kaisers Decius. Tübingen: Mohr, 1975

¹⁶⁸ Novatiani Opera. Corpus Christianorum: Series Latina, vol. 4, ed. by G. F. Diercks. Brepols, 1972.

¹⁶⁹ Vogt, H. J. Coetus Sanctorum: Der Kirchenbegriff des Novatian und die Geschichte seiner Sonderkirche. Bonn: Hanstein, 1968; Papandrea, J. L. Novatian of Rome and the Culmination of Pre-Nicene Orthodoxy. Eugene, Oregon: Pickwick Publications / Princeton Monograph Series, 2011; Rocco, A. "La tomba del martire Novaziano." *Vetera Christianorum*, vol. 45, 2008, pp. 149–167; Marcos, M. "The Making of Novatian the Heretic and the Early Geography of Novatianism." *Studi e Materiali di Storia delle Religioni*, vol. 85, no. 1, 2019, pp. 77–94; Bryant, J. M. "Decius & Valerian, Novatian & Cyprian: Persecution and Schism in the Making of a Catholic Christianity - Part II." *Athens Journal of History*, vol. 9, 2023, pp. 159–184.

¹⁷⁰ Harnack, A. Die Chronologie der Altchristlichen Litteratur bis Eusebius. II, Leipzig, 1904.

¹⁷¹ Harnack, A. The Mission and Expansion of Christianity in the first three centuries, Volume 1. Trans. by James Moffat, London, Williams and Norgate; New York, G.P. Putnam's Sons, 1908; Harnack, A. The Mission and Expansion of Christianity in the first three centuries, Volume 2. Trans. by James Moffat, London, Williams and Norgate; New York, G.P. Putnam's Sons, 1908.

ранньохристиянських спільнот, їхньої інституалізації та формуванню ієрархії у ранній церкві.

Широкий огляд розвитку ранньої церкви робить В. Болотов. Для нас корисним є другий том його лекцій з історії давньої церкви¹⁷². Його сучасник А. Лебедев здійснює детальний аналіз причин утисків та гонінь християн за правління імператорів Траяна, Марка Аврелія, Септимія Севера, Деція, Валеріана, Діоклетіана та ін.¹⁷³

Серед важливих праць XX століття, які комплексно досліджують відносини римської влади та ранніх християн, є праця вже згаданого нами раніше історика церкви В. Френда¹⁷⁴. У своїй монографії дослідник фокусує свою увагу на феномені ранньохристиянського мучеництва, вбачаючи його витoki та ідейні підґрунтя ще у Старозавітніх, а точніше – юдейських мотивах. Тому виклад власної точки зору В. Френд розпочинає з розгляду періоду Маккавеїв та самого явища мучеництва у юдейській літературі. Автор детально аналізує випадки мучеництва, судові процедури, тобто діалоги між християнами на провінційними магістратами, локальні виблиски гніву язичницької юрби на християн та, власне, імператорські укази у II та III ст. після Р. Х. Особливо важливим для нас є те, що В. Френд окремо розглядає становище християн за Септимія Севера, Деція та Валеріана і шукає правові норми, відповідно до яких могли б здійснюватися гоніння на християн.

Слід згадати про колективну працю «The Cambridge History of Christianity. Origins to Constantine»¹⁷⁵, у якій широко розглядаються різні елементи розвитку раннього християнства. Окремий розділ праці присвячено поступові цієї релігії у Римській Африці, авторкою якого є провідна фахівчиня у дослідженнях

¹⁷² Болотов В. Лекции по истории Древней Церкви. Том II. История Церкви в период до Константина В. Посмертное издание под редакцией Бриллиантова. С-Петербург, 1910.

¹⁷³ Лебедев, А. Эпоха гонений на христиан и утверждение христианства в греко-римском мире при Константине Великом. 3-е изд., знач. исправ. СПб, «Издательство Олега Абышко», 2006.

¹⁷⁴ Friend, W. H. C. *Martyrdom and persecution in the early church: a study of a conflict from the Maccabees to Donatus*. Oxford, Blackwell, 1965.

¹⁷⁵ *The Cambridge History of Christianity. Origins to Constantine*. Ed. M. M. Mitchell, F. M. Young. New York: Cambridge University Press, 2008.

християнства в Північній Африці М. А. Тіллі¹⁷⁶. У нашому дослідженні використовувалися також інші праці цієї дослідниці¹⁷⁷.

Велику увагу опрацюванню агіографічних джерел на Заході приділило товариство Болландистів. Учені-ченці видавали збірку житій святих (*Acta Sanctorum*), починаючи з XVII століття¹⁷⁸. Зокрема важливими є праці новітніх болландистів І. Деле (Delehayе) та Г. Музурілло. І. Деле належить розробка методу «критичної агіографії», тобто підходу до прочитання джерел цього типу з урахуванням як їхнього історичного контексту, так і літературних прийомів подачі інформації про життя та мучеництво святого. У своїх працях І. Деле досліджував семантику слова «святий», генезу культу святих осіб у ранньому християнстві, диференціацію між мучениками та сповідниками¹⁷⁹, а також аналізував ранні мученицькі акти¹⁸⁰. Г. Музурілло упорядкував та подав у своєму виданні ранні агіографічні джерела, перекладаючи їх англійською мовою з паралельним наведенням текстів мовою оригіналу. У вступі автор робить джерелознавчий аналіз цих джерел¹⁸¹.

Дослідник-класик Т. Д. Барнс у своїй статті зробив ґрунтовний аналіз дев'яти «Актів мучеників», які вважаються автентичними джерелами і належать до періоду не пізніше середини III ст. після Р. Х., тобто до гоніння Деція Траяна¹⁸². У подальшому автор значно розширив своє дослідження, у якому поєднав метод

¹⁷⁶ Tilley, M. A. "North Africa." *The Cambridge History of Christianity. Origins to Constantine: North Africa*. Ed. M. M. Mitchell, F. M. Young. New York: Cambridge University Press, 2008, pp. 381–396.

¹⁷⁷ Tilley, M. A. "The collapse of a collegial church: North African Christianity on the eve of Islam." *Theological studies* vol. 62, 2001, pp. 3–22; 249; Tilley, M. A. "When Schism Becomes Heresy in Late Antiquity: Developing Doctrinal Deviance in the Wounded Body of Christ." *Journal of Early Christian Studies*. Johns Hopkins University Press, Vol. 15, 2007, pp. 1–21.

¹⁷⁸ Боднарюк, Богдан Михайлович. Інститут чернецтва в християнському універсумі III - першої половини VII ст.: особливості становлення і тенденції розвитку. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича, 2012, сс. 49–50.

¹⁷⁹ Delehayе, H. *Sanctus: essai sur le culte des saints dans l'antiquité*. Bruxelles, Société des bollandistes, 1927.

¹⁸⁰ Delehayе, H. *Les passions des martyrs et les genres litteraites*. Bruxelles, 1921.

¹⁸¹ Musurillo, H. *The acts of the christian marthyrs. Introduction texts and translations* by H. Musurillo. Oxford, The Clarendon Press, 1972.

¹⁸² Barnes, T. "Pre-Decian 'Acta Martyrum.'" *The Journal of Theological Studies*, vol. 19, no. 2, 1968, pp. 509–531.

«критичної агіографії» болландистів із просопографічним підходом до прочитання цього типу джерел¹⁸³.

Отже, богословський спадок Кипріана Карфагенського як раннього Отця Церкви використовувався ще з періоду Пізньої Античності, середньовічної епохи, по-новому був переосмислений у час Реформації та викликає інтерес у сьогоденні.

З розвитком історичної науки Кипріан, уродженець Карфагена, досліджувався безвідривно від специфіки розвитку регіону Римської Африки. Його єпископське служіння припало на турбулентний час кризи III століття. Тож тією чи іншою мірою його постать розглядалася істориками, починаючи з Е. Гіббона та Т. Моммзена, у контексті як історії Риму в період Пізньої Античності, так і у розрізі розвитку раннього християнства.

Починаючи з кінця XIX – поч. XX ст. історики церкви окремо розглядали єпископа Кипріана у своїх дослідженнях, зокрема А. фон Гарнак, П. Монсо, Е. Бенсон та інші. Дослідники зосереджували свою увагу насамперед на єпископській, богословській, морально-дисциплінарній діяльності Кипріана та займалися текстологічним аналізом його творів. Оскільки територія римських провінцій Проконсульської Африки, Нумідії, Мавретанії входила до колоніальних володінь Франції, то особливий інтерес до раннього християнства Африки прослідковується у французькій історіографії, зокрема у дослідженнях Г. Леклерка, Л. Дюшена, Ш. Соманя, Ф. Декре. З середини XX століття постать Кипріана почала розглядатися у ширшому контексті, враховуючи культурно-соціальні, релігійні та економічні особливості регіону. Серед інших вагомі наукові доробки створили В. Х. К. Френд, М. Бевено, М. Сейдж, Т. Д. Барнс. Аргументовану хронологію листів Кипріана та їх критичний аналіз здійснив Г. В. Кларк.

У новітній історіографії кінця XX – поч. XXI ст. Кипріан Карфагенський у контексті розвитку християнства у Римській Африці розглядався Ч. Боберцом, М. А. Тіллі, Дж. Патью Бернсом, А. Брентом, Д. Данном та іншими. Дослідники все частіше розглядають Кипріана та його церковну діяльність у культурному дискурсі

---

¹⁸³ Barnes, T. Early Christian Hagiography and Roman History. Tübingen. Mohr Siebeck, 2010.

соціальних моделей та релігійних практик у Римській Африці III ст., для дослідження найоптимальнішими вважаються культурно-антропологічні підходи. Почастішав також розгляд єпископа Карфагена у взаємозв'язку з його попередником Тертуліаном, а його богословський спадок – у рецепціях донатистів та Аврелія Августина у IV–V ст. Кількість сучасних монографій, статей та комплексних праць з цієї тематики демонструють актуальність для світової науки вивчення раннього християнства у Північній Африці, питань мучеництва та розвитку церкви, а особлива увага акцентується на постаті Кипріана Карфагенського, що поєднує у собі всі ці аспекти.

Однак зауважимо існування полеміки та різнобічного трактування низки моментів біографії єпископа Карфагена. До сьогоднішнього дня серед дослідників не існує консенсусу щодо уникнення Кипріаном гоніння у 250 р. після Р. Х., а також щодо його суперечки з єпископом Стефаном стосовно хрещення, мученицької смерті у 258 р. після Р. Х. та єдиного датування написаних ним трактатів. На мотивацію рішення Кипріана прийняти мученицьку смерть звернено доволі мало уваги або ж вона трактується виключно як класичне благочестиве прийняття мучеництва, що було притаманне християнській думці у період донікейського християнства.

РОЗДІЛ 2. Середовище формування Кипріана Карфагенського: Римська Африка наприкінці II – першій половині III століття після Р. Х.

2.1. Особливості регіону Римської Африки та першопочаткове поширення у ньому християнства.

«Греки називали Африку Лівією і море перед нею Лівійським; воно межує з Єгиптом, жодна частина земель не має так мало заток, і довго від Заходу простягається косою смугою узбережжя. Імена народів і міст є зрозумілими тільки для їхніх носіїв, і загалом [люди] мешкають переважно в укріпленнях» (Plin. NT. V. 1, 1).¹⁸⁴

Такими словами розпочинає свою п'яту книгу «Природничої історії» Пліній Старший, описуючи ойкумену римлян в Африці. Зазначимо, що володіння римлян у Північній Африці ніколи не вважалися єдиним цілим ні в адміністративному, ні в ментальному сприйнятті. Завжди зберігалася різниця між елліністичним впливом на Єгипет та Кіренаїку та Північно-Західним регіоном: Нумідією, Африкою (римською провінцією), Мавретанією, себто простором пунічних і берберських начал, які піддалися активній латинізації¹⁸⁵.

У більш вузькому розумінні, яким ми оперуємо в нашому дослідженні, Римська Африка належить суто до провінції Африка, яка була колонізована римлянами, починаючи зі 146 р. до Р. Х. (Стара Африка (*Africa Vetus*) – приблизна територія сучасного Тунісу). Згодом, під час завоювань, Юлій Цезар сформував Нову Африку (*Africa Nova*) на частині підкореного Нумідійського царства. У 27 р. до Р. Х. Стара та Нова Африка були об'єднані в єдину Проконсульську Африку (*Africa Proconsularis*) Октавіаном Августом¹⁸⁶.

¹⁸⁴ Мовою оригіналу: «*Africam Graeci Libyam appellavere et mare ante eam Libycum; Aegyptio finitur; nec alia pars terrarum pauciores recipit sinus, longe ab occidente litorum obliquo spatio. populorum eius oppidorumque nomina vel maxime sunt ineffabilia praeterquam ipsorum linguis, et alias castella ferme inhabitant.*»

¹⁸⁵ Cilliers, L. Roman North Africa: Environment, Society and Medical Contribution. Amsterdam University Press, 2019, p. 26.

¹⁸⁶ Див. карту Римської Африки у Додатку Б.1.

В етно-демографічному плані Римська Африка містила у собі щонайменше сплав корінного берберського, пунічного, а згодом також прийшого римського фундаменту. Всі ці елементи були культурно та релігійно синтезованими, а в соціально-політичному векторі – інтегровані у римську систему цінностей¹⁸⁷.

Панування римлян в Африці супроводжувалося двома чинниками: торгівельним та сільськогосподарським. Ще епоху Пунічних воєн, зіткнення фінікійського Карфагену та Римської республіки Т. Моммзен описував як зустріч торгово-землеробської та землеробсько-торгової держав¹⁸⁸. Після перемоги над фінікійцями-карфагенянами римляни ефективно та рівнозначно поєднали ці два чинники¹⁸⁹.

Традиційною історіографічною думкою є твердження, що Римську Африку слід вважати «житницею Риму»¹⁹⁰. Таку оцінку зумовили її посушливі й рівнинні регіони, які в епоху досучасного сільського господарства не вимагали розчищення та дренажу й були придатними для вирощення саме зернових культур¹⁹¹. Також у Римській Африці жваво розвивалася культура вирощення оливок¹⁹². Під час археологічних розкопок було знайдено чимало амфор – як біля узбережжя, так і вглиб регіону, котрі використовувалися для перевезення оливи¹⁹³. Окрім зернових

---

¹⁸⁷ Frend, W. H. C. *Martyrdom and persecution in the Early Church: a study of a conflict from the Maccabees to Donatus*. Oxford, Blackwell, 1965, 311–312; про ранню генезу імператорського культу, поєднання місцевих пунічних та римських традицій також див.: Rives, J. B. "Imperial Cult and Native Tradition in Roman North Africa." *The Classical Journal*, vol. 96, no. 4, 2001, pp. 425–36.

¹⁸⁸ Mommsen T. *The history of Rome*. Vol 2. Trans. with the author's sanction and additions by the rev. William P. Dickson. Cambridge University Press, 2009, pp. 20–22.

¹⁸⁹ Доречним буде згадати про знаменитий трактат карфагенянина Магона про сільське господарство, який римляни після зруйнування Карфагена за рішенням сенату переклали латинською мовою і використовували у подальшому як еталон для ведення сільського господарства (Plin. NT. XVIII. 22–23).

¹⁹⁰ Cilliers, L. *Roman North Africa: Environment, Society and Medical Contribution*. Amsterdam University Press, 2019, p. 27.

¹⁹¹ Shaw, B. "Climate, Environment, and History: the Case of Roman North Africa." *Climate and History: Studies in Past Climates and their Impact on Man*. Ed. by T. M. L. Wigley, M. J. Ingram, G. Farmer. Cambridge University Press, 1985, pp. 390–391; Frend, W. H. C. *The Donatist Church: A Movement of Protest in Roman North Africa*. Oxford. Clarendon press, 1952, pp. 27–34.

¹⁹² Cilliers, L. *Roman North Africa: Environment, Society and Medical Contribution*. Amsterdam University Press, 2019, p. 28–29.

¹⁹³ Mattingly, D. J, Hitchner, R. B. *Roman Africa: An Archaeological Review*. *Journal of Roman Studies*, volume 85, November 1995, pp. 199–200.

культур та оливи, Римська Африка славилася виноградарством та виноробством. Отож єпископ Кипріан Карфагенський у середині III століття після Р. Х. поетично описує осінь як чудовий час для збору винограду у садах. (Cypri. Ad Don. 1). Транссахарський регіон постачав на ринки Імперії різні цінні товари, зокрема і рідкісних тварин та слонову кістку¹⁹⁴. Прибережна середземноморська зона сприяла постійному риболовецькому промислові, який еволюціонував у подальше виготовлення рибного соусу гаруму¹⁹⁵. Користувався попитом мармур з нумідійських копалень та африканська червона кераміка.¹⁹⁶ Усі згадані промисли, ремесла та сільськогосподарські культури сприяли процвітанню провінції¹⁹⁷.

Особливістю Римської Африки був високий ступінь її урбанізації. Розбудова міст відбувалася завдяки економічному розвитку провінції. Свідченням цьому є частково збережені історико-культурні пам'ятки регіону¹⁹⁸. За часів Імперії відбудований римлянами Карфаген розквітає й стає другим за величиною містом у західній частині Римської держави; Септимій Север надає цьому місту Італійське право (*ius italicum*)¹⁹⁹.

---

¹⁹⁴ Див. Додаток Б.2. Мозаїка першої половини III століття після Р. Х. з регіону Бізациї ілюструє лева, історичний ареал якого раніше включав і Північну Африку.

¹⁹⁵ Гарум (*garum*) – рибний соус, особливо популярний у римській кухні. Використовувався у гастрономічних та медичних цілях. Щодо рецепту соусу гарум див. статтю: Themudo, G. E. et al. “Roman Atlantic Garum: DNA Confirms Sardine Use and Population Continuity in North-Western Iberia.” *Antiquity* 99.406, 2025, pp. 1049–1064. Web.

¹⁹⁶ Про торгівельні багатства Римської Африки див.: Burns, P. and Jensen, R. Christianity in Roman Africa. The Development of Its Practices and Beliefs. Eerdmans, 2014, p. 2; Canter, H. V. “Roman Civilization in North Africa.” *The Classical Journal*, vol. 35, no. 4, 1940, pp. 199–202; Береговий, В. «Особливості поширення раннього християнства у римській провінції Африка». Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки, (43), 2024, с. 208.

¹⁹⁷ Яскраво ілюструє розмаїття життя заможних мешканців Римської Африки мозаїка господаря Юлія (*Dominus Julius*) , яка була створена на підлозі у домі заможного римлянина, зображає господаря та господиню, римський домус, чотири пори року та види сезонних занять, які здійснювалися у цей час, а також елементи сільського господарства: свійських та диких тварин, оливкові дерева, виноградники тощо. Див. Додаток Б.3.

¹⁹⁸ Наприклад, місто Гадрументум славилася кількістю мозаїк, серед яких – знамените зображення Вергілія з поемою «Енеїда», яку він тримає у руках. Поруч Вергілія стоять музи Кліо та Мельпомена. Див. Додаток Б.4.

¹⁹⁹ Докладніше про Карфаген та великі міста Африки за панування римлян див.: Lepelley, R. *Les cités de l'Afrique romaine au bas-empire. Tome II. La permanence d'une civilisation municipale*. Paris, 1981, p. 11–13.

Економічне зростання та розбудова міст йшли пліч-о-пліч із демографічним ростом. Існують дані про 5 мільйонів мешканців у Римській Африці на зламі I – II століть після Р. Х.²⁰⁰. Також припускають, що якщо брати показник від 4 до 7 мільйонів мешканців провінції у період Імперії за правління Антонінів та Северів, то 1/3 – 1/4 населення було саме урбанізованим (нараховується близько 500 міст, серед яких понад 200 належали території сучасного Тунісу)²⁰¹. Припускається, що у Карфагені на початку III століття після Р. Х. мешкало близько 70000 осіб²⁰². Вирахувати реальну кількість міського населення, на нашу думку, складно, ба навіть неможливо, але тенденція щодо збільшення населення описується ще Тертуліаном у трактаті «Про душу»:

*«Направду, сьогодні сам світ дійсно є більш обробленим та розбудованим, ніж раніше. Все вже доступно, все знайомо, все активне, привабливі обійстя давно забули знану пустелю, ниви опанували ліси, худоба витіснила диких тварин, піски засіваються, кам'янисті ґрунти окультурюються, болота очищаються, міст стільки, скільки свого часу не було й хатинок. Вже острови не жахають, скали не лякають; повсюди дім, повсюди народ, повсюди республіка, повсюди життя»*²⁰³ (Tert. De Anim. XXX. 3 – 4).

Активна торгівля в регіоні сприяла притоку населення зі східних провінцій, творенню грецької та єврейської діаспор. Археологічні знахідки, а саме розкопки А. Л. Делатра, під час яких відбувалося дослідження катакомб поруч з Карфагеном, вказують на існування єврейського некрополя на пагорбі Гамарт. Поховання в катакомбах були з талмудичними приписами, що дає можливість ідентифікувати їх

²⁰⁰ Cilliers, L. Roman North Africa: Environment, Society and Medical Contribution. Amsterdam University Press, 2019, p. 18.

²⁰¹ Decret, F. Early Christianity in North Africa. Translated by Edward Smither, James Clarke & Co, 2011, pp. 4–6.

²⁰² Rebillard, É. Christians and Their Many Identities in Late Antiquity, North Africa, 200–450 CE. 1st ed., Cornell University Press, 2012, p. 10.

²⁰³ *«Certe quidem ipse orbis in promptu est cultior de die et instructor pristino. Omnia iam peruia, omnia nota, omnia negotiosa, solitudines famosas retro fundi amoenissimi oblitterauerunt, siluas arua domuerunt, feras pecora fugauerunt, harenae seruntur, saxa panguntur, paludes eliquantur, tantae urbes quantae non casae quondam. Iam nec insulae horrent nec scopuli terrent; ubique domus, ubique populus, ubique respublica, ubique uita».*

як юдейські²⁰⁴. Притік єврейського населення до Африки супроводжувався не тільки вигідними торгово-економічними чинниками, а й складними політичними факторами, особливо після 70 р. після Р. Х.²⁰⁵, поразки Юдейської війни, а також зруйнування Єрусалимського храму та невдалого повстання Бар-Кохби 135 р. після Р. Х.²⁰⁶

Наявність єврейської діаспори в Африці може слугувати аргументом щодо поширення ранньохристиянського вчення у цьому регіоні²⁰⁷. Адже не існує будь-якої точної інформації про апостольську проповідь у Проконсульській Африці у I столітті після Р. Х.. Як зазначає В. Френд, «доба після апостолів залишається найтемнішою в історії християнської церкви у Північній Африці»²⁰⁸.

В історичній науці не існує єдиної думки, звідки і як християнство поширилося в Африці. Існують принаймні дві основні версії: поширення зі Сходу (як зазначалося вище, через єврейську діаспору, а також через грецькі торгівельні канали з християнських екклесій Азії²⁰⁹) та/або з римської церкви. Наприклад, А. фон Гарнак схиляється до зв'язку з Римом²¹⁰. П. Монсо не може дати точної відповіді, коливаючись між юдеями, східними чинниками та Римом²¹¹. В. Френд пише, що поширення християнства у цьому регіоні є маловідомим та незрозумілим²¹², але

---

²⁰⁴ Dellatre, A. L. Gamart Ou La Necropole Juive De Carthage. Lyon. Imperimerie Mougin-Rusand 3, Rue Stella, 3, 51, 1895, pp. 17–18; 35–42.

²⁰⁵ Simon, M. Verus Israel: A Study of the Relations Between Christians and Jews in the Roman Empire (AD 135-425). The Littman Library of Jewish Civilization, 1996, pp. 302–304.

²⁰⁶ Rajak, T. "The jewish diaspora". The Cambridge History of Christianity. Origins to Constantine. Ed. M. M. Mitchell, F. M. Young. New York: Cambridge University Press, 2008, p. 53.

²⁰⁷ Decret, F. Early Christianity in North Africa. Trans. by Edward Smither, James Clarke & Co, 2011, pp. 13–14.

²⁰⁸ «The sub-Apostolic age remains the darkest in the history of the Christian Church in North Africa» Див.: Frend, W. H. C. The Donatist Church: A Movement of Protest in Roman North Africa. Oxford. Clarendon press, 1952, p. 37.

²⁰⁹ Lassère, J. M. "La Christianisation de l'Afrique". Pallas, no. 68, 2005, pp. 311–312.

²¹⁰ Harnack, A. The Mission and Expansion of Christianity in the first three centuries, Volume 2. Translated by James Moffat, London, Williams and Norgate; New York, G.P. Putnam's Sons, 1908, pp. 275 – 278.

²¹¹ Monceaux, P. Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe. Tome premier. Tertullien et les origines. Paris, E. Leroux, 1901, pp. 3–28.

²¹² Frend, W. H. C. The Donatist Church: A Movement of Protest in Roman North Africa. Oxford. Clarendon press, 1952, p. 87.

погоджується з аргументацією Г. Ліцмана щодо Рима як вихідної точки появи християнства в Африці²¹³.

На користь того, що християнізація Африки почалася з Рима існує цитата Тертуліана: «Рим, звідки також нам є першочерговий авторитет» (*«Roma unde nobis quoque auctoritas praesto est»*) (Tert. De praescr. XXXVI)²¹⁴ Це підтверджує і подальший зв'язок еклесій Карфагена та Рима у час єпископату Кипріяна, проте не гарантує, що християнство потрапило в Африку саме звідти.

На нашу думку, поява християнства в провінції Африка завдячує торгово-економічній та соціокультурній обстановці, яка сформувалася в Проконсульській Африці у I – II столітті після Р. Х. Квітуча торгівля стимулювала поширення єврейських діаспор, які частково були носіями ранньохристиянського вчення. Про це свідчать гебраїзми у латинській Біблії²¹⁵, великий єврейський некрополь Гамарт (існує дискусійна позиція щодо наявності в ньому й ранніх християнських поховань²¹⁶), свідчення Тертуліана, у яких він поінформований про юдейську спільноту (Tert. Adv. Marc. VI, 8.1; Tert. Adv. Jud.)²¹⁷. Утім, ринкові канали Африки з іншими провінціями забезпечували постійний взаємозв'язок не лише між єврейськими спільнотами, а й між християнськими спільнотами різних регіонів Імперії. Насамперед ідеться про зв'язок із Римом, та церквами Малої Азії. Тобто на появу християнства в Проконсульській Африці вплинула широка комунікація багатой торгівельної провінції. Подібно до того, як прибережні емпорії цього регіону приймали торговців з багатьох провінцій Римської держави, християнське вчення

²¹³ Lietzmann, H. Geschichte der Alten Kirche, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1975, pp. 542–543.

²¹⁴ *«Roma unde nobis quoque auctoritas praesto est»*

²¹⁵ Tilley, M. A. “North Africa”. The Cambridge History of Christianity. Origins to Constantine. Ed. M. M. Mitchell, F. M. Young. New York: Cambridge University Press, 2008, p. 386.

²¹⁶ Dellatre, A. L. Gamart Ou La Necropole Juive De Carthage. Lyon. Imperimerie Mougin-Rusand 3, Rue Stella, 3, 51, 1895. Monceaux, P. Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe. Tome premier. Tertullien et les origines. Paris, E. Leroux, 1901, pp. 12–13. Критику припущення Делатра про спільні поховання християн та юдеїв див.: Stern, K. Inscripting Devotion and Death. Archaeological Evidence for Jewish Populations of North Africa. Brill, 2008.

²¹⁷ У цій праці («Проти Маркіона») Тертуліан вказує, що знайомий з тим, як називають християн юдеї, а саме «назорейми». У трактаті Тертуліана «Проти юдеїв» здійснюється гостра критика юдейського вчення.

просочувалося у цей регіон з різних локацій²¹⁸. П. Монсо слушно зауважує, що *«походження африканських церков не одне, і не два. Воно – множинне»*²¹⁹.

Перше писемне джерело, яке свідчить про існування ранніх християн в Африці, «Акти Скілітанських мучеників»²²⁰, датується 180 роком після Р. Х.²²¹ і є записом судового допиту християн проконсулом Африки Публієм Вігеллієм Сатурніном²²². Проконсул пропонував християнам навернутися до римських релігійних звичаїв, зокрема заприсягтися генієм імператора. Після остаточної відмови проконсул Сатурнін видав наказ про страту дванадцяти християн, серед яких було сім чоловіків та п'ять жінок.

Зауважимо, що серед підсудних християн є як латинські (Секунда, Януарія, Фелікс, Ветурій, Летанцій), так і африканські імена (Нартзал, Кітін). Це свідчить про те, що християнство, станом на другу половину II століття після Р. Х., було віруванням не тільки латинських переселенців чи грецьких та єврейських діаспор, а й проникало в глиб берберського та пунічного населення²²³.

---

²¹⁸ Береговий, В. «Особливості поширення раннього християнства у римській провінції Африка». Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки, (43), 2024, р. 212.

²¹⁹ *«L'origine des Eglises africaines n'est pas une, ni même double; elle est multiple»*. Див.: Monceaux, P. Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe. Tome premier. Tertullien et les origines. Paris, E. Leroux, 1901, p. 7.

²²⁰ «Passio Sanctorum Scillitanorum». Повний переклад цього джерела українською мовою див. Додаток В.1.

²²¹ Спершу побутувала думка про скілітанських мучеників як жертв утисків Септимія Севера. Однак з відкриттям грекомогового манускрипта, був визначений точний рік: 180 після Р. Х. Детальніше про способи датування та попередні помилки див.: Monceaux, P. Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe. Tome premier. Tertullien et les origines. Paris, E. Leroux, 1901, pp. 62–63.

²²² Barnes, T. Early Christian Hagiography and Roman History. Tübingen. Mohr Siebeck, 2010, pp. 64–66.

²²³ Harnack, A. The Mission and Expansion of Christianity in the first three centuries, Volume 2. Translated by James Moffat, London, Williams and Norgate; New York, G.P. Putnam's Sons, 1908, pp. 277 – 278;

Топонім місцини, з якої походять мученики, спричинив полеміку в історичній науці²²⁴. У сучасних працях або приймається думка щодо невизначеності локації²²⁵, або Скілія ідентифікується як якесь незначне місто чи село у провінції Африка²²⁶. Так чи інакше, можна стверджувати, що християнство на цей момент широко проникало в урбанізовані райони Африки.

Розглянемо це джерело докладніше. Групу християн приводять до проконсула Африки, який спонукає підсудних облишити християнство та навернутися до римських вірувань і тим самим заслужити помилування. Натомість християнин Сперат зазначає:

«Ми жодного прокляття не чинимо, не є причиною жодної несправедливості, нічого поганого не говоримо, але бувши погано прийнятими, ми подякували, оскільки шануємо нашого імператора»²²⁷.

На це проконсул Сатурнін відповідає:

«І ми є релігійними, і простою є релігія наша, і генієм господа нашого імператора клянемося, і молимося за його благополуччя, що і ви теж повинні вчинити»²²⁸.

Подальший діалог, що завершується виголошенням смертного вироку, відбувається за подібним принципом. Це джерело чітко ілюструє світоглядне зіткнення між римським магістратом та ранніми християнами: Сперат не виголошує антидержавних висловлювань, вказує на повагу до імператора, однак відмовляється

---

²²⁴ Гарнак вважає Скілію нумідійським містом: Harnack, A. The Mission..., p. 278. В. Болотов зазначає, що «Scilia» є скоріше латинізованою формою «Sicli» чи «Iscli», тобто якогось пунічного поселення Болотов, В. Гонение на христиан при Нероне. К вопросу об Acta Martyrum Scillitanorum. Христианские чтения, (6). Санкт-Петербург: Тип. М. Меркушева, 1903, сс. 882–894; З цього питання див. також: Береговий, В. «Особливості поширення раннього християнства у римській провінції Африка». Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іс торичні науки, (43), 2024, с.210.

²²⁵ Musurillo, H. The acts of the christian marthyrs. Introduction texts and translations by H. Musurillo. Oxford, The Clarendon Press, 1972, XXII; Frend, W. H. C. The Donatist Church: A Movement of Protest in Roman North Africa. Oxford. Clarendon press, 1952, pp. 87-88; Burns, P. and Jensen, R. Christianity in Roman Africa. The Development of Its Practices and Beliefs. Eerdmans, 2014, pp. 3–4.

²²⁶ Decret, F. Early Christianity in North Africa. Translated by Edward Smither, James Clarke & Co, 2011, p. 10.

²²⁷ Повний переклад джерела «Passio Sanctorum Scillitanorum» наводиться у Додатку В.1.

²²⁸ Ibid.

принести йому жертву через свої релігійні переконання. Це також простежується у фразі християнки Донати проконсулу: «*Честь Цезарю, як Цезарю; проте страх тільки Богові*» («*Honorem Caesari quasi Caesari; timorem autem Deo*»).

Схоже, під час судового процесу проконсул Африки спирався на відомий рескрипт імператора Траяна (98 – 117 рр.), наданий у листі Плінію Молодшому (бл. 110 р. після Р. Х.) як інструкція для влади щодо поводження із християнами²²⁹.

Навернення до римських звичаїв (*ad Romanorum morem*)²³⁰, на які вказує проконсул Африки у судовому зверненні до Скілітанських мучеників, було способом перевірити лояльність мешканців африканської провінції до влади: адже відмова християн від римських церемоній трактувалася як нелояльність²³¹. У цьому випадку релігійні церемонії перепліталися з політичними зобов'язаннями. Як зазначав Тертулліан: «*Таким чином, християни є ворогами народу, оскільки ані марних, ані неправдивих, ані безрозсудних почесей не присвячують імператорам*»²³² (Tert. Apol. XXXV. 1); у 212 р. після Р. Х., у зверненні до проконсула Африки Скапули, він також вказує, що християни звинувачуються в образі величі імператора (Tert. Ad Scap. II. 5).

Про проконсула Вігеллія Сатурніна у контексті утисків християн згадує і Тертулліан: «*Вігеллій Сатурнін, тут перший підняв меч на нас*» («*Vigellius Saturninus, qui primus hic gladium in nos egit*») (Tert. Ad Scap. III. 4). Це свідчення підтверджує, що спорадичні утиски християн в Африці почалися не раніше ніж 180-го р. після Р. Х., тобто за проконсула Вігеллія Сатурніна.

²²⁹ Пліній Молодший, будучи проконсулом Віфінії, звернувся до імператора Траяна з питанням, що робити з християнами. Він указував, що змушував їх віддати шану богам та зображенню імператора й зректися своєї віри. Імператор Траян дав відповідь, що відшукувати християн немає потреби, однак якщо будуть не анонімні доноси на них, то слід притягувати їх до відповідальності. Якщо християнин зречеться своєї віри й помолиться богам, то його слід помилувати (Ep. 96 – 97) див.: The Letters of Pliny the Younger. Selected and edited together with a companion to Pliny's letters by Helen H. Tanzer. New York: G. E. Stechert, 1936, pp. 97–99.

²³⁰ Act. mart. scill. Див. латино-українську білінгву у Додатку В.1.

²³¹ Brent, A. The imperial cult and the development of church order: concepts and images of authority in Paganism and Early Christianity before the Age of Cyprian. Leiden; Boston; Köln, Brill, 1999, pp. 4–10; Wilhite, D. E. Ancient African Christianity: An Introduction to a Unique Context and Tradition (1st ed.). Routledge, 2017, pp. 191–193.

²³² «*Propterea igitur publici hostes Christiani, quia imperatoribus neque vanos neque mentientes neque temerarios honores dicant*».

Отже, перемога Римської держави у Третій пунічній війні та зруйнування фінікійського Карфагену в 146 р. до Р. Х. призвели до безповоротного римського домінування в цьому регіоні, яке характеризувалось активною романізацією та створенням провінції Африка.

В етнічному складі Римська Африка (в першу чергу Проконсульська Африка та Нумідія) були неоднорідним ареалом та містили місцеве берберське та фінікійське населення, римських контингент та колоністів, грецькі та єврейські торгівельні діаспори. Берберо-фінікійський чинник був носієм місцевих культурно-релігійних традицій, які поступово синтезувалися з латинськими.

Розвиток Римської Африки здійснювався за рахунок аграрного та торгівельного потенціалу регіону. Це сприяло економічному піднесенню та урбанізації регіону.

Раннє християнство потрапило в Африку як зі східних провінцій через єврейську торгівельну діаспору, так і з Рима. Перша згадка про християн у цьому регіоні, «Акти Скілітанських мучеників», містить інформацію про судовий процес над 12-ма християнами в 180-му році після Р. Х., коли проконсулом Африки був Вігеллій Сатурнін. У цей час не здійснювалося планових та широкомасштабних гонінь на християн. Однак конфліктність між римською владою та ранніми християнами відбувалася через різницю в християнському та язичницькому світоглядах, що нерідко призводило до засудження християн за нелояльність до римських традиційних вірувань.

2.2 Церква Римської Африки в першій половині III ст. після Р. Х.: діяльність Тертулліана, переслідування Септимія Севера та внутрішній розвиток християнських спільнот.

Під час дослідження ранньохристиянської церкви Африки у першій половині III століття після Р. Х. варто окремо розглянути постать визначного представника християнства цього регіону – Квінта Септимія Флоренса Тертулліана.

Про його життя збереглося небагато свідчень. Біографія цього письменника реконструюється на основі його трактатів. З них випливає, що Тертулліан народився

між 160 – 170 рр. після Р. Х.²³³ Оскільки його «Апологія» написана близько 197-го р., то виникло припущення, що Тертулліан став християнином між 190 – 195 рр. після Р. Х.²³⁴.

Питання про посаду Тертулліана в християнській еклесії Карфагена залишається дискусійним. Ієронім зазначає, що він був пресвітером: «*Tertullianus presbyter*» (Hier. De vir. ill. LIII). Однак позиції дослідників щодо того, чи мав Тертулліан якийсь духовний чин у церкві, чи був просто мирянином, різняться. Наприклад, П. Монсо,²³⁵ Е. Ребіярд²³⁶ вважають, що Тертулліан був пресвітером. Т. Д. Барнс зауважує, що Тертулліан жодного разу прямо не згадував свого священничого чину²³⁷. Д. Данн вважає очевидним, що Тертулліан не обіймав ніякої посади, адже у своїх працях протиставляє себе та паству духовенству²³⁸. Думку про Тертулліана як мирянина підтримують сучасні дослідники, зокрема К. Треветт²³⁹, Д. Ренкін та ін.²⁴⁰

Творчий спадок Тертулліана дійшов до нас не повністю, і його можна окреслити двома десятками років письменницької діяльності (197 – 220 рр.)²⁴¹. Властивою рисою його трактатів є ерудоване використання латинської мови. Першість використання Тертулліаном латинської мови у богословських працях зауважує і Ієронім:

«...[Тертулліан] був першим з латинян провінції Африки і Карфагенської громади після Віктора і Аполлонія...» («...*primus post Victorem et Appollonium*

²³³ Barnes, T. *Tertullian: A Historical and Literary Study*. Oxford: Clarendon Press, 1985, p. 58;

²³⁴ Monceaux, P. *Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe*. Tome premier. Tertullien et les origines. Paris, E. Leroux, 1901, p. 182.

²³⁵ Ibid., p. 182.

²³⁶ Rebillard, É. *Christians and Their Many Identities in Late Antiquity, North Africa, 200–450 CE*. 1st ed., Cornell University Press, 2012, p. 10.

²³⁷ Barnes, T. *Tertullian...*, p. 11.

²³⁸ Dunn, G. D. *Tertullian*. Routledge, 2004, p. 4.

²³⁹ Trevett, C. *Montanism: Gender, Authority and the New Prophecy*. Cambridge University Press, 1996, p. 67.

²⁴⁰ Rankin D. *Tertullian and the Church*. Cambridge University Press; 1995, pp. 38–40.

²⁴¹ Т. Д. Барнс датує останні збережені праці Тертулліана вереснем 212 р. після Р. Х.: Barnes, T. *Tertullian...*, p. 55. Тим не менш, у хронології сформованої А. фон Гарнаком пропонується датувати останню працю Тертулліана 222/223 рр. після Р. Х.: Harnack, A. *Die Chronologie der Altchristlichen Litteratur bis Eusebius*. II, Leipzig, 1904, pp. 295–296.

Latinorum ponitur, provinciae Africae, civitatis Carthaginiensis...») (Hier. De vir. ill. LIII).

Через декілька десятиліть, слідом за Тертулліаном, традицію латиномовної церкви Африки розвинув і Кипріан Карфагенський. Таким чином, на прикладі Тертулліана ми бачимо, що особливістю церковного середовища Африки був розвиток церковної латини, яка почала витісняти грецьку наприкінці II століття після Р. Х..

Слід також відзначити вплив Тертулліана на Кипріана Карфагенського. У цьому ключі Ієронім подає важливий епізод:

«Я бачив такого собі пристарілого Павла з міста Конкордії в Італії, який сказав, що він бачив у Римі похилих літ секретаря блаженного Кипріана, [цей секретар] повідав, що коли він був дуже молодим, Кипріан ніколи не проводив жодного дня без вивчення Тертулліана, і часто собі говорив: «дай вчителя», що малося на увазі – Тертулліана»²⁴² (Hier. De vir. ill. LIII).

Ієронім має рацію у своїх свідченнях, адже якщо порівняти морально-наставницькі трактати Тертулліана та Кипріана, то стає очевидним вплив першого на останнього. Тертулліан заохочував до аскетичності та дотримання дисципліни, до подібного спонукав і Кипріан (тільки не у такій радикальній формі). Праця Кипріана «Про вбрання дів» («De habitu virginum») подібна до Тертулліанових «Про прикрасу жінок» («De cultu feminarum») та «Про покриття дів» («De virginibus velandis»). В цих працях пропагується стриманість, аскетичне вбрання, цнотливість та негативне ставлення до жіночих прикрас. Тертулліан пише: «Про молитву» («De oratione»), а Кипріан: «Про молитву Господню» («De dominica oratione»). В обох трактатах дається, зокрема, й пояснення молитви «Отче наш». Також Тертулліанова праця: «Про терпіння» («De patientia») та Кипріанова: «Про благість терпіння» - подають близькі за змістом настанови (De bono patientiae)²⁴³.

²⁴² «Vidi ego quemdam Paulum Concordiae, quod oppidum Italiae est, senem, qui se beati Cypriani, jam grandis aetatis, notarium, cum ipse admodum esset adolescens, Romae vidisse diceret, referreque sibi solitum numquam Cyprianum absque Tertulliani lectione unum diem praeterisse, ac sibi crebro dicere, Da magistrum: Tertullianum videlicet significans»

²⁴³ Monceaux, P. Saint Cyprien, é vêque de Carthage. Paris: J. Gabalda, 1914, pp. 120–125.

Текстологічний аналіз творів обох африканських письменників дає інформацію про те, що Кипріан перейняв у свого «вчителя» Тертулліана манеру постійного апелювання до Святого Письма. Проте, на відміну від Тертулліана, який подає часті алюзії та переказ фрагментів книг Біблії, Кипріан схильний до прямого цитування уривків Святого Письма²⁴⁴.

Аналізуючи значення творчості Тертулліана для християнства античної Африки, ми неминуче наштовхуємося на питання монтанізму²⁴⁵, його впливу на цього ранньохристиянського апологета та поширення руху «Нового пророцтва» у цьому регіоні.

Починаючи з 204–207 рр. після Р. Х., творчість Тертулліана рясніє дедалі радикальнішими зворотами в бік цього ранньохристиянського руху. До нас не дійшла його праця «Про екстаз» («*De ecstasi*»), проте її згадує Ієронім, оповідаючи, що Тертулліан у сьомому томі цієї роботи опонує вищезгаданому Апполонію Ефеському, який написав працю проти Монтана та його пророчиць (Hier. De vir. ill. XL). Також Ієронім дає інформацію, що Тертулліан на захист Монтана написав сім книг (Hier. De vir. ill. XXIV). До того ж, його збережені праці, починаючи з 212 року, сповнені значно відвертішою монтаністською риторикою, а особливо: «Про втечу при переслідуванні» («*De fuga in persecution*»), «Про покриття дів» («*De virginibus velandis*»), «Про моногамію» («*De monogamia*»), «Про скромність» («*De pudicitia*»), «Проти Праксея» («*Adversus Praxeum*»).

Тертулліан, який ще у своїх ранніх творах оспівував славу мучеництва (Tert. Ad Mart. I), визнавав тільки єдине хрещення, не вважав його дійсним у єретиків (Tert. De bapt. XV), рекомендував власній дружині не вступати у повторний шлюб після своєї смерті (Tert. Ad Uxor. I), згодом радикалізував свої погляди до несприйняття

²⁴⁴ Див. порівняльну таблицю використання біблійних алюзій та цитат у близьких за змістом працях Тертулліана та Кипріана: Ciccolini, L. "Tertullianus magister: Tertullien lu par Cyprien de Carthage." *Tertullianus Afer. Tertullien et la littérature chrétienne d'Afrique*. Ed. J. Lagouanère, S. Fialon. (Instrumenta Patristica et Mediaevalia, 70) Turnhout: Brepols, 2015, pp. 141–166 at 143.

²⁴⁵ Монтанізм як християнський єретичний рух розвинувся у Малій Азії приблизно в 170-х рр. після Р. Х. Про датування виникнення єресі монтанізму та його генезу див.: Trevett, C. *Montanism: Gender, Authority and the New Prophecy*. Cambridge University Press, 1996, pp. 26 – 45; короткий огляд: Harnack, A. "Montanism". *Encyclopaedia Britannica*, 11th ed., 1911, pp. 756–760.

втечі від мучеництва²⁴⁶, почав засуджувати дияконів, пресвітерів та єпископів за ухил від переслідувань (Tert. De fug. XI – XII), різко виступав за єдиний шлюб: «ми прийняли один шлюб, як і одного Бога» («*Unum matrimonium novimus sicut unum deum*») (De monog. IV. 1) Також він почав диференціювати членів церкви, називаючи одних «духовними» християнами, протидіючи іншим – «плотським». Останніх він називає «*Psychici*» – латинською калькою грецького поняття *psyche* (душа). Згідно з Тертуліаном, ці християни є душевними, а душа нижча за дух та орієнтована на плоть²⁴⁷. Усе це зближувало його з вченням Монтанових послідовників, де практикувалася подібна риторика²⁴⁸.

Однак зазначимо, що творчість Тертуліана не всіма визнавалася єретичною та зберігала вплив у подальшому зокрема на Кипріяна Карфагенського²⁴⁹. Евсевій не згадував про прихильність Тертуліана до монтанізму й характеризував його як чоловіка знатного, відомого і такого, який добре розуміється на римських законах²⁵⁰, (Euseb. HE. II. 2, 4) Лактанцій у праці «Божественні установи» («*Institutiones Divinae*») хоч і не на такому високому рівні, проте теж визнавав його апологетичну діяльність (Lac. Inst. Div. V. 1; V. 4). Першим, хто наголосив на його монтанізмі, був Ієронім: «Він аж до початку середнього віку через образи духовенства Римської церкви відійшов до вчення Монтана, згадував у багатьох книгах Нове Пророцтво, особливо творив трактати проти церкви»²⁵¹ (Hier. De vir. ill. LIII).

²⁴⁶ Про погляд на мучеництво в ортодоксальній ранній церкві та у монтаністів, трактування християнського мучеництва у Тертуліана та наявність добровільних мучеників у Римській Африці див.: Tabbernee, W. "Early Montanism and Voluntary Martyrdom." Colloquium, vol. 17, no. 2, 1985, pp. 33 – 44.

²⁴⁷ Wilhite, D. E. Ancient African Christianity: An Introduction to a Unique Context and Tradition (1st ed.). Routledge, 2017, p. 113.

²⁴⁸ Ілюстративною є фраза Тертуліана: «Тими міркується відмовитися від мучеництва, хто відкинув пророцтва того самого Святого Духа» (*Plane superest ut etiam martyria recusare meditentur, qui prophetias eiusdem spiritus sancti respuerunt*). (Tert. De Coron. I. 4)

²⁴⁹ Про певні тотожні дисциплінарні питання, порушені Тертуліаном та Кипріяном у церкві Африки, зазначає також: Rankin D. Tertullian and the Church. Cambridge University Press; 1995, pp. 28 – 29.

²⁵⁰ «ταῦτα Τερτυλλιανὸς τοὺς Ῥωμαίων νόμους ἡκριβωκώς, ἀνὴρ τὰ τε ἄλλα ἑνδοξὸς καὶ τῶν μάλιστα ἐπὶ Ῥώμης λαμπρῶν».

²⁵¹ «*Hic cum usque ad mediam aetatem et contumeliis clericorum Romanae Ecclesiae, ad Montani dogma delapsus, in multis libris Novae Prophetiae meminit, specialiter autem adversum Ecclesiam texuit volumina*».

Згодом Аврелій Августин, обґрунтовуючи причини переходу Тертуліана до монтанізму у праці «Про єресі до Кводвультдеуса» (*De haeresibus ad Quodvultdeus*), пише так:

«...Не тому Тертуліан став єретиком, але тому, що, переходячи до катафрігійців²⁵², яких раніше спростовував, він став засуджувати другий шлюб, ніби це ганебно, супроти апостольського вчення, а згодом, відділившись від них, пропагував свою групу»²⁵³ (Aug. De haeres. Ad Quod. LXXXVI).

В історичній науці залишається проблемним питання прихильності Тертуліана до монтанізму. Однак більшість новітніх біографів Тертуліана не схильна визнавати його ортодоксальним монтаністом. Наприклад, Д. Данн,²⁵⁴ Д. Вілґайт²⁵⁵, Д. Ренкін²⁵⁶ не вважають, що Тертуліан остаточно відділився від церкви; Д. Павелл висуває тезу, що діяльність Тертуліана була «церковною у церкві» (*ecclesiola in ecclesia*), тобто ззовні не відокремлювалася, проте формувала окрему спільноту²⁵⁷; К. Треветт дотримується позиції, що Тертуліан був монтаністом, але залишався в церкві: навіть у його монтаністських творах, попри згадку Параклета, він навряд чи надавав цьому поняттю теж саме значення, яке надавали йому фрігійські пророки, адже у творах зберігаються ті доктрини та практики, які висловлювалися раніше та які не відкидала церква²⁵⁸. Т. Д. Барнс пропонує хронологію робіт Тертуліана, відокремлюючи окремо монтаністські праці²⁵⁹, однак вказує, що письменник ніколи остаточно не поривав з церквою.

---

²⁵² Тобто монтаністів.

²⁵³ «*non ergo ideo est Tertullianus factus haereticus; sed quia transiens ad Cataphrygas, quos ante destruxerat, coepit etiam secundas nuptias contra apostolicam doctrinam tanquam stupra damnare, et postmodum etiam ab ipsis divisus, sua conventicula propagavit*».

²⁵⁴ Dunn, G. D. *Tertullian* (1st ed.). Routledge, 2004, pp. 4 – 5.

²⁵⁵ Wilhite, D. E. *Ancient African Christianity: An Introduction to a Unique Context and Tradition* (1st ed.). Routledge, 2017, pp. 112 – 114; також тут вчений наводить низку позицій на користь скептичності щодо Тертуліанового розколу з церквою: Wilhite, D. E. *Tertullian the African. An Anthropological Reading of Tertullian's Context and Identities*, Berlin-New York, 2007, pp. 24 – 25, 167 – 176.

²⁵⁶ Rankin D. *Tertullian and the Church*. Cambridge University Press; 1995, pp. 27 – 40.

²⁵⁷ Douglas, P. "Tertullianists and Cataphrygians." *Vigiliae Christianae*, vol. 29, no. 1, 1975, pp. 33 – 54.

²⁵⁸ Trevett, C. *Montanism: Gender, Authority and the New Prophecy*. Cambridge University Press, 1996, pp. 66 – 69.

²⁵⁹ Barnes, T. *Tertullian: A Historical and Literary Study*. Oxford: Clarendon Press, 1985, pp. 46–47.

В епоху Северів церква стрімко змінювалася, перетворюючись на інституцію, де ентузіазм та пряме спілкування з Богом ставало в опозицію церковній ієрархії, а Тертулліан був фактично першим в Африці, хто висунув тезу, що церква – це середовище прояву Святого Духу, а не є суцільно середовищем єпископів²⁶⁰: *«церква є духом завдяки духовній людині, церква не є кількістю єпископів» («ecclesia spiritus per spiritalem hominem, non ecclesia numerus episcoporum»)* (Tert. De Pud. XXI. 17).

На користь позиції про відсутність розколу між Тертулліаном та церквою слугує аргумент, що він позиціонує християн як монолітну спільноту зовнішньому язичницькому загалу. У зверненні до проконсула Африки Скапули (*Ad Scapulam*) у 212 році після Р. Х. він не виділяє окремих груп християн, не вказує на внутрішньоцерковні суперечки, а фактично виступає від імені всіх християн Карфагена, щоб намісник не вдавався до переслідування. Подібне його ставлення ми знаходимо і в трактаті «Про покриття дів». Тут Тертулліан наголошує на духовній єдності з християнськими еклесіями Сходу й бачить себе частиною церковного середовища загалом:

*«Нам і їм одна віра, один Бог, той самий Христос, така сама надія, таке саме таїнство хрещення, одним словом, ми є одна церква»*²⁶¹ (Tert. De Virgin. Vel.).

Таким чином, якщо брати до уваги творчий спадок Тертулліана узагальнено, то слід констатувати вплив монтанізму на цього церковного письменника. Проте його опосередкована підтримка монтанізму була радше еволюцією тих поглядів, які раніше пропагував сам автор. Монтанізм у Тертулліана може інтерпретуватися не як прийняття пророцтв та вчення Монтана, а як певна регіональна особливість, «африканський монтанізм», який, судячи з усього, у той час не призвів до церковного розколу й культивувався як характерна риса ранньохристиянських ентузіастів.

Перейдімо до розгляду ранньохристиянських спільнот у їх відносинах з римською владою та язичницьким суспільством. На зламі II – III століття після Р. Х.,

²⁶⁰ Ibid., pp. 83 – 84.

²⁶¹ *«Una nobis et illis fides, unus deus, idem Christus, eadem spes, eadem lavacri sacramenta, semel dixerim, una ecclesia sumus».*

за правління Септимія Севера²⁶² загострюються стосунки між християнами Римської Африки з одного боку та язичницьким суспільством й провінційною адміністрацією – з іншого.

Евсевій Кесарійський в основному звертає увагу на церкви Сходу Імперії, тож його свідчення надто обмежені щодо Африки у цей період; однак Тертулліан, за короткий час у 197 – 198 рр, пише три апологетичні трактати, а саме: «До мучеників» (*Ad martyras*), «До язичників» (*Ad nationes*) та «Апологію» (*Apologeticum*)²⁶³, – у яких засуджує нападки на християнську віру та її послідовників²⁶⁴. У трактаті «До мучеників» подається інформація, що у тюрмах у цей час перебувало багато християн, які чекали смертного вироку (Tert. Ad. Mart. I, II).

Тертулліан не пише про запровадження нових антихристиянських законів. Він згадує, що християни притягалися до відповідальності за доносом²⁶⁵ і засуджувалися за те, що визнавали себе послідовниками віри у Христа²⁶⁶. За його словами, сама назва віри слугувала причиною осуду: «*ось же є справжня причина всякої ненависті проти нас: справа в імені*», «*щоб вороже ім'я підпадало під презумпцію злочинів*»²⁶⁷ (Tert. Ad nat. I. 3, 3). Таким чином, рескрипт Траяна надалі залишався єдиним указом, який регулював відносини між владою і християнами.

Причиною утисків християн у 197 – 198 рр. після Р. Х. в Африці була народна ненависть до християн. Ймовірно, заворушення, спричинені язичницькою юрбою,

²⁶² Про походження та ранню біографію Септимія Севера див.: Kotula, T. *Septymiusz Sewerus, cesarz z Lepsis Magna*. Ossolineum, 1987, pp. 16–21. Септимій Север, спершу імператорський легат Верхньої Паннонії, а згодом й імператор, в античних авторах описується як смілива, марновірна, жорстока та холоднокрівна особа, чиї дії утвердили стабільність в Імперії після громадянської війни, а також сприяли розквіту його рідного регіону, провінції Африка: Hist. Aug., Septimius Severus, IV. 1; XVII, 7 – 8; Herod. Hist. II. 9, 2; Dio. Hist. Rom. LXXVII.

²⁶³ Петrenchко, О. М. «Переслідування християн у добу Септимія Севера (193-211 рр.)». Історичний архів. Наукові студії: 36. наук. пр., Миколаїв, ЧДУ ім. Петра Могили, вип. 8, 2012, с. 58; Keresztes, P. «The Emperor Septimius Severus: A Precursor of Decius.» *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, vol. 19, no. 5, 1970, pp. 566.

²⁶⁴ Monceaux, P. *Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe*. Tome premier. Tertullien et les origines. Paris, E. Leroux, 1901, pp. 43–44.

²⁶⁵ Tert. Ad nat. I. 7.

²⁶⁶ Ibid., I. 2, 1.

²⁶⁷ «*Haec etenim est reuera ratio totius odii aduersus nos: nomen in causa est*»; «*ut nomen inimicum sub praesumptione criminum puniatur*».

змушували втрутитися проконсула, щоб установити порядок у провінції²⁶⁸. Тертуліан значно пізніше напише про те, що проконсули Африки, як представники влади, не були особливо зацікавлені у винесенні християнам смертних вироків:

«Скільки же намісників, і більш рішучих, і більш жорстоких, ігнорували такого роду справи! Як от Цинцій Север, який сам у Тиздрі дав пораду, як саме християнам варто відповідати, щоб вони могли бути відпущені; як от Веспроній Кандід, який відпустив мало не бунтівливого християнина, щоб задовільнити своїх громадян; як от Аспер, який раніше виголосив між адвокатами і радниками, що він шкодує, що попередньо наштотхнувся на таку справу, стримано не примушував пораненого і раптово загнаного чоловіка приносити жертву. Пудент же, посланому до себе християнину, спершу занісши у протокол бунтівливість, відпустив його, порвавши протокол, і відмовляючись згідно з розпорядженням без обвинувачувача слухати людину»²⁶⁹ (Tert. Ad scap. IV. 3).

Однак, якщо утиски християн в Африці в 197 – 198 рр. після Р. Х. не були офіційним гонінням, а ініціативою зі сторони язичницького суспільства, то у 202-му році після Р. Х. імператор Септимій Север видає едикт, який прямо стосується християн. Про нього нам оповідає «Історія Августів»: *«Заборонив ставати юдеями під суворою карою, теж саме підтвердив щодо християн»* (*«Iudaeos fieri sub gravi poena vetuit. idem etiam de Christianis sanxit»*) (Hist. Aug., Septimius Severus, XVII. 1).

В історичній науці існує дискусія стосовно цього указу Септимія Севера. Враховуючи багато неточностей, анахронізмів та всю складність²⁷⁰ «Історії

²⁶⁸ Петrenchко, О. М. «Переслідування християн у добу Септимія Севера (193-211 рр.)». Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр., Миколаїв, ЧДУ ім. Петра Могили, вип. 8, 2012, сс. 57–62; Keresztes, P. “The Emperor Septimius Severus: A Precursor of Decius.” *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, vol. 19, no. 5, 1970, pp. 568–569.

²⁶⁹ *«Quanti autem praesides, et constantiores et crudeliores, dissimulauerunt ab huiusmodi causis! ut Cincius Seuerus, qui Thysdri ipse dedit remedium, quomodo responderent Christiani ut dimitti possent; ut Vespronius Candidus, qui Christianum quasi tumultuosum ciuibus suis satisfacere dimisit; ut Asper, qui modice uexatum hominem et statim deiecit, nec sacrificium compulit facere, ante professus inter aduocatos et adsessores, dolere se incidisse primum in hanc causam. Pudens etiam missum ad se Christianum, in elogio concussione eius intellecta, dimisit, scisso eodem elogio, sine accusatore negans se auditurum hominem secundum mandatum»*

²⁷⁰ К. Шварте називає «Історію Августів» найненадійнішим в історії Риму джерелом: Schwarte, K. H. “Das Angebliche Christengesetz Des Septimius Severus.” *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, vol. 12, no. 2, 1963, p. 193.

Августів», окремі історики раніше піддавали сумніву історичність фрагменту, пов'язаного з гонінням на християн²⁷¹. Утім, наразі в науці переважно приймається достовірність уривку, хоч і відрізняється його інтерпретація²⁷².

На нашу думку, очевидним є те, що цей указ не провокував розгортання масштабного антихристиянського гоніння, але наслідки імператорської політики у ці роки яскраво відображені в християнському джерелі Римської Африки, а саме у «Стражданнях святих Перпетуї та Феліцити» («*Passio sanctarum Perpetuae et Felicitatis*»). Історичність цього тексту підтримується в науці. Його контекст стосується публічної страти християн у Карфагені у 203-му р. після Р. Х²⁷³.

У тексті міститься інформація про останні дні життя, суд та публічну страту в амфітеатрі Карфагена знатної римської громадянки, християнської катехумени Вібії Перпетуї, рабині Феліцити, раба Ревоката, Сатурніна, наставника Сатура. Усі вони були арештовані й допитані прокуратором Публієм Еллієм Гіларіаном²⁷⁴.

---

²⁷¹ Зокрема, стверджував, що цей фрагмент є інтерполяцією, у своїй статті: Ehrhardt, A. "Christianity before the Apostles' Creed." *The Harvard Theological Review*, vol. 55, no. 2, 1962, p. 98. К. Шварте вказує, що цей уривок є наміреною фальсифікацією автором «Історії Августів»: Schwarte, K. H. "Das Angebliche Christengesetz Des Septimius Severus." *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, vol. 12, no. 2, 1963, pp. 185–208. Т. Д. Барнс також не приймає цей фрагмент за історичний: Barnes, T. D. "Legislation against the Christians." *The Journal of Roman Studies*, vol. 58, 1968, pp. 32–50, at 40–41.

²⁷² Див. різні трактування цього указу Септимія Севера: Frend, W. *Martyrdom and persecution in the Early Church: a study of a conflict from the Maccabees to Donatus*. Oxford, Blackwell, 1965, pp. 320–323; Frend, W. H. C. "Open Questions Concerning the Christians and the Roman Empire in the Age of the Severi." *The Journal of Theological Studies*, vol. 25, no. 2, 1974, pp. 333–351; Wypustek, A. "Magic, Montanism, Perpetua, and the Severan Persecution." *Vigiliae Christianae*, vol. 51, no. 3, 1997, p. 277; Mommsen, T. "Der Religionsfrevel Nach Römischen Recht." *Historische Zeitschrift*, vol. 64, no. 3, 1890, pp. 389–429, at 406; Лебедев, А. Эпоха гонений на христиан и утверждение христианства в греко-римском мире при Константине Великом. 3-е изд., знач. исправ. СПб, «Издательство Олега Абышко», 2006, сс. 213–227; Davies, J. G. "Was the devotion of Septimius Severus to Serapis the cause of the persecution of 202–3?" *The Journal of Theological Studies*, vol. 5, no. 1, 1954, pp. 73–76; Keresztes, P. "The Emperor Septimius Severus: A Precursor of Decius." *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, vol. 19, no. 5, 1970, p. 574.

²⁷³ Musurillo, H. *The acts of the christian martyrs. Introduction texts and translations* by H. Musurillo. Oxford, The Clarendon Press, 1972, pp. XVI – XVII; T, J. Heffernan. *The Passion of Perpetua and Felicity*. Oxford, New York, Oxford University Press, 2012. 60–65; Gonzalez, E. *The Fate of the dead in early third century North African Christianity: the Passion of Perpetua and Felicitas and Tertullian*. Tübingen, Mohr Siebeck, 2014, pp. 19–19.

²⁷⁴ Прокуратор Гіларіан (*Publius Aelius Hilarianus*) виконував судові обов'язки й мав право виносити вирок смертної кари (*ius gladii*), про що вказується у тексті (*Pass. Perp. VI. 3*). Ці владні повноваження були надані прокуратору в зв'язку із нещодавною смертю проконсула Африки Мінучія Опіміана (*Minucius Opimianus*) (202–203 pp.). Про прокуратора Гіларіана згадує Тетуліан

Судовий допит християн відбувався публічно, на міському форумі зібралася велика кількість глядачів. На запитання проконсула Гіларіана усі підсудні визнали себе християнами. Перпетуя рішуче відкинула пропозицію принести жертву за здоров'я імператорів: «Вчини священнодійство за здоров'я імператорів. І я відповіла: Не вчиню» («*fac sacrum pro salute imperatorum. et ego respondi: Non facio*») (Pass. Perp. VI. 3 – 4). Зауважимо, що мучениця Перпетуя відмовилася здійснити язичницьке священнодійство, незважаючи на вмовляння її батька та той факт, що вона мала новонароджене дитя. Її молода рабиня Феліцита у той час була вагітною. Після нетривалого перебування в ув'язненні, мучеників повели на страту. На це дійство в амфітеатрі споглядав роздратований народ (*populus exasperatus*), якого охопила жорстокість (*populi duritia*) (Pass. Perp. XVIII. 9; XX. 7). Це є підтвердженням попередніх слів Тертулліана, що християни позиціонувалися як суспільні вороги (Tert. Apol. XXXV. 10). Однак самі африканські мученики не виступали з позиції жертви. Наприклад, коли їх вели до звірів, група мучеників вигукнула до прокуратора Гіларіана: «*Tu nos, a tebe Бог*» («*Tu nos, inquiunt, te autem Deus*») (Pass. Perp. XVIII. 8). Тут ми бачимо характерні риси африканського християнства: експресивність, тяга до мучеництва, почасти ригоризм та твердість позиції, яка проявлялася також у Тертулліана і за пів століття опісля виражатиметься у період гоніння Деція Траяна під час єпископату Кипріяна Карфагенського.

Шанування святих Перпетуї, Феліцити, бажання їх наслідувати увійшло у церковну традицію Африки²⁷⁵. Культ цих мучеників згодом відображається у творчості Аврелія Августина (Aug. Sermon. CCLXXXI), а також у зведенні базиліки Перпетуї у Карфагені (*Basilica Maiorum*)²⁷⁶.

у контексті гоніння на християн (Tert. Ad Scap. III. 1). Детальніше про зазначені у «Стражданнях Перпетуї...» постаті римських магістратів див.: T. J. Heffernan. The Passion of Perpetua and Felicity. Oxford, New York, Oxford University Press, 2012, pp. 49 – 52.

²⁷⁵ Згодом шанування карфагенських святих Перпетуї та Феліцити почало впроваджуватися й у багатьох інших регіонах. Див. зображення цих святих на мозаїці кін. V – поч. VI у Додатку Б.5.

²⁷⁶ Cobb, L. S. The Passion of Perpetua and Felicitas in Late Antiquity, Berkeley: University of California Press, 2021, pp. 339 – 342; Trevett, C. Montanism: Gender, Authority and the New Prophecy. Cambridge University Press, 1996, p. 178; Tabbernee, W. Montanism and the Cult of the Martyrs in Roman North Africa: Reassessing the Literary and Epigraphic Evidence. Studies in Mediterranean Archaeology and

В. Френд називає християнство цього регіону «церквою мучеників»²⁷⁷. Зауважимо й те, що навіть перша згадка про християнство в Африці «Акти Скілітанських мучеників» (бл. 180 р.) стосується тих християн, які віддали своє життя за віру в Христа. Культ мучеників був особливістю християнських спільнот Африки, які від самих початків страждали від спорадичних переслідувань і для укріплення возвеличували власних героїв²⁷⁸. Як зазначав Тертуліан: «*кров християн є насінням для церкви*» («*semen est sanguis Christianorum*») (Tert. Apol. L. 13)²⁷⁹. У трактаті «До дружини» цей письменник задається риторичним питанням про те, чи буде очікувати чоловік-язичник дружину-християнку, поки та відвідує мучеників: «*Хто терпітиме повзання до в'язниці, щоб цілувати кайдани мученика?*» («*Quis in carcerem ad osculanda uincula martyris reptare patietur?*») (Ad uxor. I. 4). У праці «Про душу» Тертуліан хвалебно згадує саму святу Перпетую у контексті мученицької смерті як запоруки вічного життя з Богом: «*Так як і Перпетуя, найхоробріша мучениця, у день свого страждання, при видінні раю, побачила там єдиних мучеників*» (Tert. De Anim. LV. 3).

У «Стражданнях святих Перпетуї та Феліцити» також описується кілька епізодів, де мучеництво подається як шанована прерогатива. У видінні Сатура посварені пресвітер Аспасій та єпископ Оптат уклінно просять мучеників примирити їх (Pass. Perp. XIII). Наступним епізодом є передсмертна дія мученика Сатура в амфітеатрі під час звернення до християнина Пуденса:

«Прощай, сказав, пам'ятай про віру і про мене; і хай це тебе не бентежить, але укріплює. І в той час зняв кільце з його пальця, і вмокнувши у свою рану,

---

Literature 185. Uppsala. Astrom Editions, 2017, pp. 299 – 302; Clark, E. A. Women in the Early Church. Message of the Fathers of the Church, vol. 13, Michael Glazier, 1983, p. 98.

²⁷⁷ Friend, W. H. C. “The North African Cult of Martyrs.” Archaeology and History in the Study of Early Christianity, London 1988, XI, p. 154.

²⁷⁸ Wilhite, D. E. Ancient African Christianity: An Introduction to a Unique Context and Tradition (1st ed.). Routledge, 2017, p. 97.

²⁷⁹ Зауважимо й те, що навіть перша згадка про християнство в Африці «Акти Скілітанських мучеників» (бл. 180 р. після Р. Х.) стосується тих християн, які віддали своє життя за віру в Христа.

протягнув йому у наслідство, залишаючи, як символ і пам'ять про кров»²⁸⁰ (Pass. Perp. XXI. 4 – 5).

Відповідно до цього фрагменту, бачимо, що передання персня як реліквії, омітої кров'ю християнина, який постраждав за Христа, є однією із найраніших форм шанування святості мучеників у церкві Африки. Таким чином, бачимо, що культ мучеників відігравав важливу роль у розвитку християнських спільнот цього регіону і мав важливе значення у подальшому.

Після подій у Карфагені у 203 році і аж до середини III століття існує невелика кількість свідчень, пов'язаних із утисками християн в Африці. Тертулліан у трактаті «Про втечу при переслідуванні» («De fuga in persecutione») згадує мученика Рутілія (*Rutilius*), який кілька разів вдавався до втечі, але все ж був арештований та страчений. Праця «Про вінець» («De corona»), ймовірно 211-го р. після Р. Х.²⁸¹, оповідає про воїна, скоріше за все, у Ламбесісі²⁸², який відмовився одягати лавровий вінець під час отримання донативу, вважаючи це язичницьким символом, за що й став християнським мучеником. Там само автор трактату дає згадку про «мир», який хотіли вберегти християни: «Тільки й шепочуть, що у них такий хороший і довгий мир ставиться під загрозу» («*Mussitant denique tam bonam et longam pacem periclitari sibi*») (Tert. De cor. I. 5). З цих слів випливає, що стосунки між владою та християнами Африки умиротворилися і після 203 р. якихось активних переслідувань християн не організовувалося.

У 212 р. після Р. Х. Тертулліан написав трактат «До Скапулі» (*Ad Scapulam*), адресувавши його новому проконсулу Африки Гаю Юлію Скапулі, з метою запобігти утискам християн. У цій праці опосередковано згадує про переслідування християн у сусідній Мавретанії (Tert. Ad Scap. IV). Очевидно, що за проконсула Скапулі

---

²⁸⁰ «*Vale, inquit, et memento fidei et mei; et haec te non conturbent, sed confirment. simulque ansulam de digito eius petiit, et uulnèri suo mersam reddidit ei hereditatem, pignus relinquens illi et memoriam sanguinis*»

²⁸¹ Dunn, G. D. Tertullian. Routledge, 2004, pp. 30–31.

²⁸² Невідомо достеменно, де саме відбувалися події, описані Тертулліаном. Однак у Ламбесісі розміщувався римський каструм та дислокувався військовий контингент *Legio III Augusta*, тож цілком ймовірно, що події відбувалися саме там: Decret, F. Early Christianity in North Africa. Translated by Edward Smither, James Clarke & Co, 2011, p. 27.

відбулося кілька страт християн, але трактувати це окремим гонінням, судячи з наявної інформації, було б перебільшенням²⁸³.

Тому, починаючи з 212 – 213 рр. після Р. Х., християни в Африці, як і в інших провінціях Імперії, увійшли у порівняно мирний період відносин із державою, який протривав аж до 249/250 року після Р. Х., себто до правління імператора Деція Траяна та часів єпископату Кипріана²⁸⁴.

Про внутрішній розвиток церкви Римської Африки у зазначений період ми знаємо значно менше, адже, на відміну від апологета Тертуліана та згодом єпископа Кипріана, церковні сановники першої половини III століття після Р. Х. не залишили нам власних письмових праць. Тож докладно реконструювати єпископську послідовність, системний розвиток християнських спільнот Африки між появою християнства у цьому регіоні та єпископатом Кипріана досить складно²⁸⁵.

Існує лише кілька згадок про єпископів до Кипріана Карфагенського. У тексті «Страждання святих Перпетуї та Феліцити» згадується єпископ Оптат (*Optatus*) у видінні мученика Сатура (Pass. Perp. XIII. 1; 6). Невідомо точно, якого міста був цей єпископ: Карфагена, чи Тубурбо Мінус²⁸⁶. Ми схилиємося до того, що Оптат був єпископом Карфагена.

Першим єпископом, про діяльність якого ми маємо інформацію, є Агриппін (*Agrippinus*). Про нього двічі коротко згадує Кипріан у своїх листах до мавретанських єпископів Квінта та Юбаяна (*Jubaianus*) (Supr. Ep. 71. 4; ep. 73. 3). Він характеризує свого попередника Агриппіна «чоловіком доброї пам'яті» («*bonae memoriae uir*») й посилається на рішення собору щодо хрещення, на якому й головував зазначений єпископ. Про сам собор нам відомо тільки те, що там були

²⁸³ Rebillard, É. Christians and Their Many Identities in Late Antiquity, North Africa, 200–450 CE. 1st ed., Cornell University Press, 2012, p. 40–42.

²⁸⁴ Decret, F. Early Christianity in North Africa. Translated by Edward Smither, James Clarke & Co, 2011, p. 28; Leclercq, H. L'Afrique Chretienne. Tome I. Paris, Librairie Victor Lecoffre, 1904, p. 169.

²⁸⁵ Rebillard, É. Christians and Their Many Identities in Late Antiquity, North Africa, 200–450 CE. 1st ed., Cornell University Press, 2012, p. 10.

²⁸⁶ Butler, R. D. The New Prophecy and "New Visions": Evidence of Montanism in The Passion of Perpetua and Felicitas. Catholic University of America Press, 2006, p. 134; Handl, A. and Dupont, A. "Who Was Agrippinus?: Identifying the First Known Bishop of Carthage." Church History and Religious Culture, vol. 98, no. 3/4, 2018, p. 345.

єпископи з Африки та Нумідії (Cyp. Ep. 71. 4) і він відбувся, за словами Кипріана, «коли минуло багато років і багато часу» («...quando anni sint iam multi et longa aetas...») (Cyp. Ep. 73. 3) Пізніше багато разів на цей же собор Агриппіна посилається Аврелій Августин у контексті розколу донатистів та в питанні хрещення²⁸⁷.

Нам достеменно невідомо, коли відбувся цей собор єпископів Африки та Нумідії за головування Агриппіна. П. Монсо вважає, що служіння єпископа Агриппіна було наприкінці II століття після Р. Х.²⁸⁸. А. фон Гарнак датує собор Агриппіна не пізніше за 218 – 222 рр.²⁸⁹. В. Френд дотримується думки, що собор відбувся між 200 – 220 рр. після Р. Х.²⁹⁰. Г. Кларк вказує на дату, близьку до 230-го року²⁹¹. Існує аргументована позиція про більш пізній час проведення собору, ближче до 240-их рр. або й пізніше, незадовго до єпископського служіння Кипріана²⁹². Найчастіше зустрічається датування собору Агриппіна між 220 – 240 рр. після Р. Х.²⁹³.

Як бачимо, через обмаль інформації єпископат Агриппіна відносять до різних десятиліть першої половини III століття після Р. Х. Аврелій Августин вказує, що рішення про хрещення на соборі Агриппіна було прийняте сімдесятьма єпископами (Aug. De. Unic. Bapt. XIII. 27). Для порівняння: на соборі Кипріана у 256 р. після Р. Х. присутніми були вісімдесят п'ять єпископів, що прибули з Африки та Нумідії.²⁹⁴

²⁸⁷ Handl, A. and Dupont, A. "Who Was Agrippinus?: Identifying the First Known Bishop of Carthage." Church History and Religious Culture, vol. 98, no. 3/4, 2018, p. 355.

²⁸⁸ Monceaux, P. Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe. Tome premier. Tertullien et les origines. Paris, E. Leroux, 1901, pp. 19 – 20.

²⁸⁹ Harnack, A. The Mission and Expansion of Christianity in the first three centuries, Volume 2. Translated by James Moffat, London, Williams and Norgate; New York, G.P. Putnam's Sons, 1908, 1908, p. 280.

²⁹⁰ Friend, W. H. C. The Donatist Church: A Movement of Protest in Roman North Africa. Oxford. Clarendon press, 1952, p. 88; 120.

²⁹¹ Clarke, G. W. trans. and annot. The Letters of St. Cyprian of Carthage. Vol. 4, Letters 67 – 82. Ancient Christian Writers 47. New York: Newman Press, 1989, pp. 197 – 198.

²⁹² Handl, A. and Dupont, A. "Who Was Agrippinus?: Identifying the First Known Bishop of Carthage." Church History and Religious Culture, vol. 98, no. 3/4, 2018, p. 364 – 366.

²⁹³ Rebillard, É. Christians and Their Many Identities in Late Antiquity, North Africa, 200–450 CE. 1st ed., Cornell University Press, 2012, p. 10; Burns, P. and Jensen, R. Christianity in Roman Africa. The Development of Its Practices and Beliefs: Christianity in North Africa to Diocletian: Background. Eerdmans, 2014; Decret, F. Early Christianity in North Africa. Translated by Edward Smither, James Clarke & Co, 2011, pp. 27 – 46;

²⁹⁴ Barnes, T. Tertullian: A Historical and Literary Study. Oxford: Clarendon Press, 1985, p. 71.

Тобто така приголомшлива кількість місцевих єпископів часів Агриппіна не могла б зібратися щонайменше у період спорадичних утисків християн між 197 – 203 рр., а, можливо, й протягом усього першого десятиліття III століття після Р. Х.. Звичайно, кількість у сімдесят єпископів можна піддати сумніву як спробу перебільшити кількість учасників²⁹⁵. Проте, на нашу думку, враховуючи урбанізованість Африки, велика кількість єпископів не має викликати подиву. Ми вважаємо, що служіння Агриппіна слід відносити приблизно до 30-их рр. після Р. Х.²⁹⁶.

Слідом за Агриппіном Кипріан у своєму листі до єпископа Рима Корнелія згадує про свого попередника єпископа Доната (Cypr. Ep. LV. 10). Контекст згадки єпископа Доната полягає в тому, що до Карфагена у 250-х рр. після Р. Х. прибув Приват (Privatus), колишній єпископ Ламбесісу, якого раніше засудили дев'яносто єпископів. Кипріан зазначає, що його проступки: «у наших попередників Фабіана і Доната були суворо засуджені у листах» (*antecessorum etiam nostrorum ... Fabiani et Donati litteris seuerissime notatum...»*) (Cypr. Ep. 55. 10). Нам відомо, що Фабіан був єпископом Рима до 250 р. після Р. Х.²⁹⁷. Щодо Доната, то Кипріан позначає його аналогічно, словом «*antecessor*», тобто попередником. Враховуючи той факт, що у 250-их рр. псевдоєпископ Приват був ще живим, то єпископ Донат дійсно був попередником Кипріана²⁹⁸.

Таким чином, допускається версія, що згадані вище єпископи Кафагена головували приблизно в такій послідовності: Оптат, Агриппін, Донат та Кипріан²⁹⁹.

Як бачимо, явище зібрання місцевих соборів, яке особливо активно розвиватиме Кипріан Карфагенський, практикувалося в африканській церкві ще у

²⁹⁵ Duval, Y. “Sur les conciles africains antérieurs à Cyprien.” *Revue d' Etudes Augustiniennes Et Patristiques* 49 (2), 2003, p. 241.

²⁹⁶ Детальніше про цей собор ми розглядаємо у контексті суперечки щодо хрещення між Кипріаном та Стефаном у підрозділі 4.1.: Суперечка щодо хрещення з єпископом Стефаном та мученицька смерть єпископа Кипріана під час гоніння імператора Валеріана.

²⁹⁷ The book of the Popes (Liber Pontificalis) I (to the pontificate of Gregory I). Trans. and introduction by L. R. Loomis. New York, Columbia University Press, 1916, pp. 24–25.

²⁹⁸ Duval, Y. “Sur les conciles africains antérieurs à Cyprien.” *Revue d' Etudes Augustiniennes Et Patristiques* 49 (2), 2003, p. 243.

²⁹⁹ Handl, A. and Dupont, A. “Who Was Agrippinus?: Identifying the First Known Bishop of Carthage.” *Church History and Religious Culture*, vol. 98, no. 3/4, 2018, p. 354.

230 – 240-их рр. після Р. Х. Невідомо, чи на той час єпископська кафедра Карфагена посідала центральне місце в церковній ієрархії Африки. Собор за участі єпископа Доната, на якому дев'яносто учасників засудили Привата з Ламбесісу (Сурґ. Ер. 55. 10), міг відбутися як у Карфагені, так і в Ламбесісі. Через невелику кількість інформації ми не знаємо точно, який статус серед інших еклесій Африки посідала церква Карфагена. Найімовірніше, кафедра Карфагена все ж займала авторитетне становище, проте її беззаперечний лідерський статус остаточно оформився вже за єпископського служіння Кипріана.

У II – першій половині III століття після Р. Х. засвідчено початок формування латинської версії Святого Письма в Африці³⁰⁰. Поза сумнівом, це був тривалий процес, що складався з низки спроб перекласти біблійні книги латиною із паралельним використанням грецької мови.

Вже у першій згадці християн Римської Африки, в «Актах Скілітанських мучеників» (180 р. після Р. Х.), засвідчується використання християнами Африки тексту Нового Завіту. Проконсул Сатурнін запитує християнина Сперата, що у нього в сумці, на що той відповідає: «*Книги та листи Павла, праведного чоловіка*» («*Libri et epistulae Pauli viri iusti*»). Дослідники припускають, що цей фрагмент є фіксацією одного із перших латиномовних перекладів Нового Завіту, який засвідчується письмово³⁰¹. П. Монсо, як і Б. Мецгер, вважали високоймовірним, що Скілітанські мученики були простолюдинами і не читали грецькою мовою, тож Послання апостола Павла мали би бути перекладені латиною³⁰².

---

³⁰⁰ Особливо див. недавнє дослідження витоків латинської Біблії: Yates, J. and Dupont, A. editors. *The Bible in Christian North Africa. Volume 1. Commencement to the Confessiones of Augustine* (ca. 180 to 400 CE), Berlin, Boston: De Gruyter, 2020. Також: Monceaux, P. *Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe. Tome premier. Tertullien et les origines*. Paris, E. Leroux, 1901, p. 97.

³⁰¹ Metzger, B. *The Early Versions of the New Testament: Their Origin, Transmission, and Limitations*. Oxford University Press, 1977, pp. 289–290; Yates, J. and Dupont, A. editors. *The Bible in Christian North Africa. Volume 1. Commencement to the Confessiones of Augustine* (ca. 180 to 400 CE), Berlin, Boston: De Gruyter, 2020, p. 44.

³⁰² Monceaux, P. *Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe. Tome premier. Tertullien et les origines*. Paris, E. Leroux, 1901, pp. 105–106.

Праці Тертуліана ілюструють той факт, що він користувався грецькими варіантами священних книг Святого Письма, зокрема Септуагінтою, і вважав цей переклад більш авторитетним (Tert. De monog. XI. 11), але поруч з цим застосовував й уривки, перекладені латиною, які були ще далекими від уніфікації³⁰³. За рахунок текстологічного аналізу праць Тертуліана визначено, що у тогочасній Африці перекладеними латинською були щонайменше Євангеліє від Луки та Іоана, Послання до Галатів, Перше послання до Коринтян, а також Пастир Герма³⁰⁴.

Порівняння латинських частин Святого Письма у Тертуліана, Кипріяна та Вульгаті Ієроніма дозволяє побачити, що деякі цитати Тертуліана та Кипріяна збігаються між собою, що дає підстави говорити про використання ними двома якоїсь спільної групи африканських латинських перекладів³⁰⁵.

У середині III століття після Р. Х., за єпископату Кипріяна, з'являються більш розлогі латинські переклади Святого Письма, які використовувалися до другої половини IV століття³⁰⁶. Таким чином, у 220 – 250 рр. за відсутності гонінь і потрясінь, а також існування, за попередніми словами Тертуліана, «хорошого і довгого миру» («*bonam et longam pacem*») (Tert. De cor. I. 5), кілька поколінь африканських церковників значно збільшили кількість перекладів для латинської Біблії.

Внутрішній розвиток ранньохристиянських спільнот Африки характеризувався сформованою ієрархією з поділом на дві категорії: кліриків та вірних (мирян)³⁰⁷. На позначення останніх ранньоцерковні автори часто використовують слова: «*plebs*» та

---

³⁰³ Yates, J. and Dupont, A. editors. The Bible in Christian North Africa. Volume 1. Commencement to the Confession of Augustine (ca. 180 to 400 CE), Berlin, Boston: De Gruyter, 2020, pp. 17–18.

³⁰⁴ Monceaux, P. Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe. Tome premier. Tertullien et les origines. Paris, E. Leroux, 1901, pp. 107–110.

³⁰⁵ Порівняльну таблицю цитат зі Святого Письма у Тертуліана, Кипріяна та Вульгаті Ієроніма див.: Monceaux, P. Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe. Tome premier. Tertullien et les origines. Paris, E. Leroux, 1901, p. 113.

³⁰⁶ Ibid., pp. 119–120.

³⁰⁷ Lassère, J. M. “La Christianisation de l'Afrique.” Pallas, no. 68, 2005, p. 314.

«*fratres*»³⁰⁸. До клерикальної частини церкви входили насамперед такі посади, як: єпископ (*episcopus*), пресвітер (*presbyter*), диякон (*diacon*), читець³⁰⁹.

Єпископи були головами ранньохристиянської спільноти. Їхню велику кількість в Африці засвідчують собори першої половини III ст. після Р. Х.: сімдесят на першому зібранні, за Агриппіна (Aug. De. Unic. Bapt. XIII. 27), та дев'яносто на другому, за Доната (Cypr. Ep. LV. 10). Така велика кількість церковних сановників пояснюється широкою урбанізацією цього регіону. Фактично це є особливістю церкви Африки, де навіть невеликі населені пункти попервах могли мати власного єпископа.

Згадуються Тертуліаном також старійшини (*seniores*): «*Керують вибрані та хто старійшини, які отримали цю честь не коштами, а свідченням*» («*Praesident probati quique seniores, honorem istum non pretio, sed testimonio adepti*») (Tert. Apol. XXXIX. 5). Установити конкретні функції цієї категорії у церкві складно, однак промовистим є той факт, що цей феномен, з-поміж багатьох інших місцевих церков Імперії, виявляється тільки в Африці. В. Френд характеризує феномен старійшин як добре збережений пережиток ранньої церкви, коли організаційна структура тільки формувалася й активну участь у ній брали всі учасники. Генеза інституту старійшин як поважних членів африканської церкви може сягати єврейської традиції, де їм належало авторитетне місце³¹⁰.

Внутрішньому розвитку християнських еклесій була властива доброчинна діяльність. Тертуліан описує благодійні грошові внески, які здійснювалися добровільно для допомоги потребуючим. На ці кошти також влаштовувалися спільні вечері (Tert. Apol. XXXIX). Християнські спільноти Африки також опікувалися тими членами громади, які потрапляли до в'язниці під час переслідування³¹¹. Допомога таким християнам засвідчується Тертуліаном. Він звертається до мучеників:

³⁰⁸ «що ми братами себе називаємо» («*quod fratres nos vocamus*») (Tert. Apol. XXXIX. 8).

³⁰⁹ Lassère, J. M. "La Christianisation de l'Afrique." Pallas, no. 68, 2005, p. 314.

³¹⁰ Докладніше про генезу інституту старійшин та їхнє існування в Африканській церкві див.: Friend, W. H. C. "The 'seniores laici' and the origins of the church in North Africa." The Journal of Theological Studies, vol. 12, no. 2, 1961, pp. 280–284.

³¹¹ Ibid, p. 16.

«Обрані благословенні мученики! Між тим, і матір-церква зі своїх статків, і окремо брати зі своїх власних ресурсів постачають вам у в'язницю плотську поживу»³¹² (Ad. Mart. I. 1).

Слід зазначити і про абсолютно різний соціальний статус християн. Наприклад, Вібія Перпетуя – це знатна матрона з римським громадянством, як зазначено автором, була «*liberaliter instituta*» (Pass. Parp. II. 1), тобто особою, яка навчалася у граматики³¹³. Перпетуя демонструє володіння як латинською, так і грецькою мовами³¹⁴. Приклади Тертулліана, Мінucia Фелікса, згодом Кипріяна ілюструють той факт, що високоосвічені кола Римської Африки не були винятками серед членів церкви. Однак поруч із Перпетуєю при страті були християни низького соціального статусу: ув'язнені раби Феліцита та Ревокат. У трактаті Тертулліана «Про вінець воїна» розповідається про поширення християнства серед представників війська³¹⁵. Таким чином, станом на III століття після Р. Х. християнство в Африці проникало у різні за соціальним статусом верстви населення. Відповідно, до церковної спільноти потрапляли: представники місцевого нобілітету, звичайного плебсу, римських колоністів, солдатів, рабів тощо.

Отже, на зламі II – III століть після Р. Х. особливий вплив у церковному середовищі Африки займала творчість латиномовного церковного письменника Тертулліана. Його писемний спадок дійшов до нас частково й містить більше трьох десятків трактатів, написаних приблизно з 197-го до 212 – 220 рр. після Р. Х. Творчість Тертулліана мала частковий вплив на єпископа Кипріяна Карфагенського, який був знайомий з його творами. Ригористичні праці Тертулліана, написані після 204 р. після Р. Х., мають деякі спільні риси з риторикою монтанізму. Однак сучасні дослідження показали, що Тертулліан не покинув ортодоксальної церкви та був

---

³¹² «*Inter carnis alimenta, benedicti martyres designati, quae vobis et domina mater ecclesia de uberibus suis et singuli fratres de opibus suis propriis in carcerem subministrant*»

³¹³ Детальніше про освіту Вібії Перпетуї див.: Mckechnie, P. "St. Perpetua and Roman Education in A.D. 200." *L'Antiquité Classique*, vol. 63, 1994, pp. 279–291; at 280.

³¹⁴ Shaw, B. D. "The Passion of Perpetua." *Past & Present*, no. 139, 1993, p 12.

³¹⁵ Детальніше про християн в армії за часів Тертулліана див.: Helgeland, John T. "Christians and the Roman Army from Marcus Aurelius to Constantine." *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II*, vol. 23.1, 1979, pp. 735–744.

апологетом християн Африки перед язичницьким суспільством та римською владою. Вплив монтанізму на християнство Африки був присутній, але у регіональних формах і на цьому етапі не призвів до церковного розколу й боротьби проти церковної ієрархії.

За правління Септимія Севера в Африці спалахують спорадичні утиски християн у 197 – 198 рр. після Р. Х. Їхньою причиною були нападки на християн зі сторони язичницького суспільства.

Однак, за свідченням «Історії Августів», Септимієм Севером у 202 р. після Р. Х. видається едикт про заборону навертатися в юдаїзм та християнство. Причиною видання такого указу могла бути політика імператора, метою якої було встановлення порядку всередині Імперії. На практиці едикт, що виконувався провінційною адміністрацією, стосувався притягнення до відповідальності не тільки катехуменів, а й загалом християн у Римській Африці. Найбільший спалах утисків християн в Африці відбувся у 203-му році після Р. Х. Це засвідчується в агіографічному джерелі «Страждання святих Перпетуї та Феліцити», у якому описується мученицька смерть знатної римлянки Вібії Перпетуї та її сподвижників. У цьому джерелі формується високий ступінь шанування мучеництва. Схвалення прийняття мученицького вінця християнами неодноразово фігурує також у трактатах Тертулліана. Таким чином, культ мучеництва був характерною рисою церковних спільнот Африки.

Едикт Септимія Севера не призвів до повномасштабного гоніння. Остаточно утиски християн припинилися за правління імператора Антоніна Каракалли. У наступні десятиліття християни Африки перебували у відносному спокої аж до 250 р. після Р. Х., тобто до правління імператора Деція Траяна.

Про внутрішній розвиток ранньої церкви Африки у першій половині III століття після Р. Х. відомо, що до Кипріана у Карфагені єпископами були: Оптат, Агриппін та Донат. Точні роки їхнього єпископського служіння не визначені та варіюються від кінця II століття до 248/249-го року після Р. Х. Існує інформація про зібрання двох соборів в Африці до 250 р. після Р. Х.: собор за головування єпископа Агриппіна та собор за участі єпископа Доната.

У церковному середовищі Африки кінця II – середині III століття після Р. Х. формуються власні біблійні переклади латинською мовою. Внутрішня ієрархія церкви Африки складалася з представників духовенства та мирян. Обов'язками християнських спільнот Римської Африки були: благочинна діяльність, організація спільних благодійних трапез, а також – допомога арештованим християнам та мученикам у в'язницях. До соціального складу членів ранньої церкви зазначеного регіону входили представники різної соціальної стратифікації: від місцевої освіченої патриціанської еліти до осіб дрібного походження, рабів, а також представників військового стану.

РОЗДІЛ 3. Ранній етап єпископського служіння Кипріяна Карфагенського (248 – 251 рр. після Р. Х.)

3.1 Сходження Кипріяна до єпископату

Розглянемо насамперед можливі варіації імені³¹⁶ Кипріяна. Достеменно невідома його номенклатура, тож в історичній науці існують різні точки зору щодо цього питання. П. Монсо вважав, що послідовність імен була наступною: Цецилій Кипріан, який і Тасцій (*Caecilius Cyprianus qui et Thascius*)³¹⁷. М. Сейдж вказує, що Кипріан (*Cyprianus*) є когноменом, Тасцій (*Thascius*) – агноменом, а Цецилій (*Caecilius*) – номеном³¹⁸.

У джерелах, при зверненні до Кипріяна, його ім'я варіюється. Наприклад, на суді проконсул Галерій Максим звертається до єпископа: «*Tu es Thascius, qui et Cyprianus?*» («*Tu es Thascius qui et Cyprianus?*») (Act. Cypr. 3). Також і диякон Понтій писав, що коли Кипріяна вели перед стратою Карфагеном, то усім містом пройшла чутка: «*Tascia vixit*» («*...productum esse iam Thascium...*») (Vita Cypr. 15). Сам Кипріан у листах часто зазначав себе як «*Cecilius Cyprianus*». Проте одного разу у листі до Флоренція написав: «*Cyprianus, qui et Thascius Florentio...*» (Cypr. Ep. 66). У самому тексті листа він розповідає, що під час гоніння Деція Траяна при конфіскації майна всенародно виголошували: «*si quis tenet possidet de bonis Caecili Cypriani episcopi christianorum*» (Cypr. Ep. 66. 4). Вказано саме «*Cecilius Cyprianus*». Тож бачимо, що для різних спільнот та випадків використовувалися різні конфігурації імен цієї особи.

³¹⁶ Про порядок римських імен, їх специфіку та особливості див.: Salway, B. "What's in a Name? A Survey of Roman Onomastic Practice from c. 700 B.C. to A.D. 700." *The Journal of Roman Studies*, vol. 84, 1994, pp. 124–45, 127–128; Steele, R. B. "Roman Personal Names." *The Classical Weekly*, vol. 11, no. 15, 1918, pp. 113–18.

³¹⁷ Monceaux, P. *Saint Cyprien, évêque de Carthage*. Paris: J. Gabalda, 1914, p. 3.

³¹⁸ Sage, M. *Cyprian*. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, pp. 98–100.

Ієронім подає інформацію, що Кипріан отримав саме когномен Цецилій від пресвітера, під впливом якого він і став християнином³¹⁹ (Hier. De vir. ill. LXVII). «Життя Кипріана» дійсно вказує на те, що наставником Кипріана був пресвітер Цецилій (Vita Cypri. 4). М. Сейдж та Г. Кларк припускають, що послідовність імен Тасцій Цецилій Кипріан, як вважав Ієронім, є помилковою³²⁰. Водночас це свідчить про те, що наприкінці IV століття після Р. Х. тонкощі родового імені Кипріана та його прізвища вже були невідомі церковним авторам.

Однак, на нашу думку, свідчення Ієроніма можна прийняти до уваги. Адже, по-перше, у «Житті Кипріана» описується прийняття Кипріаном християнства, як етап «нового народження», оскільки він відкидає свій попередній спосіб життя, роздає власне майно бідним тощо (Vita Cypri. II–IV). Відповідно, обрання нового імені Цецилій, носієм якого був його наставник, набувало суто християнської конотації та могло трактуватися як початок нової біографічної сторінки.

По-друге, у Римі існувала практика, коли усиновлені діти, вільновідпущеники, особи, які отримували римське громадянство, набували преномен та номен свого патрона³²¹. Певного роду означення патронату, тобто поваги клієнта до свого патрона, а у цьому випадку і новонаверненого християнина до свого духовного наставника, зберігалася й у ранній церкві³²². Диякон Понтій у «Житті Кипріана» про пресвітера Цецилія пише:

---

³¹⁹ «згодом за настановами пресвітера Цецилія, від якого він і взяв когномен, став християнином» *«exinde suadente presbytero Caecilio, a quo et cognomentum sortitus est, Christianus factus...»*

³²⁰ Див. примітку 76 у: Clarke, G. W. trans. and annot. The Letters of Cyprian of Carthage, vol 1. New York: Newman Press, 1984, p. 127. Також М. Сейдж звертає увагу на те, що у «Житті Кипріана» автор пише *«laudabilis memoriae Caeciliani»* (Vita Cypri. 4), тобто нібито «достойним пам'яті Цециліана», а не Цецилія. Дослідник вказує, що Ієронім неправильно прочитав ім'я пресвітера з цього джерела. Ми не погоджуємося з цим твердженням, адже *«Caecilianus»* і означає приналежний до Цецилія, тобто *«пам'яті Цецилія»*. Докладніше позицію цього дослідника див.: Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 100.

³²¹ Salway, B. "What's in a Name? A Survey of Roman Onomastic Practice from c. 700 B.C. to A.D. 700." The Journal of Roman Studies, vol. 84, 1994, p. 128.

³²² Детальніше про патронат у римському суспільстві, а також про подібну практику в церковному середовищі див.: Bobertz, C. A. Cyprian of Carthage as Patron: A Social and Historical Study of the Role of Bishop in the Ancient Christian Community of North Africa. Studia Patristica Supplements 12, Peeters, 2023, pp. 9–31.

«[Кипріан] його зі всією гідністю, і всією повагою цінував, споглядаючи зі слухняною шаною, вже не як на споріднену душу, а як на батька нового життя. Врешті решт, він, зігрітий турботою, був покликаний на служіння неосяжній любові, настільки, що [Цецилій] вже відходячи від цього світу, перед цим заповів йому своїх дітей та дружину, і зробив його учасником спільноти, а після й наступником благочестя»³²³ (Vita Cypri. 4).

Тож, цілком ймовірно, що Ієронім мав рацію у своїх свідченнях й ім'я Цецилій було прийняте Кипріаном як вияв поваги до свого духовного вчителя, а також того, хто доручив йому опікуватися над своєю сім'єю.

З огляду на наведені фрагменти, можна припустити, що ім'я Тасцій було відоме насамперед язичницькому загалу. Кипріан дійсно міг узяти ім'я Цецилій при прийнятті християнства та знайомстві зі своїм наставником. Щонайменше, це дає пояснення, чому він сам у своїх листах називав себе Цецилій Кипріан, а мешканці міста й проконсул називали його Тасцієм.

Дата народження Кипріана не була відомою вже Аврелію Августину³²⁴. Більшість дослідників датують його народження початком III століття після Р. Х.³²⁵ Це пояснюється тим, що на етапі навернення до християнства Кипріан постає заможною, освіченою, статусною особою. У його ранніх трактатах та листах вже демонструється високе оперування риторичним викладом матеріалу. Враховуючи цей факт, можна припустити, що на момент 247–248 рр. після Р. Х. Кипріан був достатньо зрілим й прожив близько половини життя, а також мав за власними

---

³²³ «*hunc toto honore atque omni obseruantia diligebat, obsequenti ueneratione suspiciens, non iam ut amicum animae coaequalem, sed tamquam nouae uitae parentem. denique ille demulsus obsequiis in tantum dilectionis immensae meritis prouocatus est, ut de saeculo excedens accersitione iam proxima commendaret illi coniugem ac liberos suos et quem fecerat de sectae communicatione participem postmodum faceret pietatis heredem*» (Vita Cypri. 4).

³²⁴ Аврелій Августин вказував, що церкві важливий день мучеництва Кипріана, а не його народження, однак і воно залишається невідомим: «*Quando natus sit, ignoramus*» («Коли він народжений, ми не знаємо») (Aug. Serm. CCCX. 1).

³²⁵ Федосик, В. Киприан и античное христианство. Минск: Университетское, 1991, с. 56; Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 102; Monceaux, P. Saint Cyprien, évêque de Carthage. Paris: J. Gabalda, 1914, p. 103; П. Монсо датою народження вважав приблизно 210 р. після Р. Х.: Monceaux, P. Saint Cyprien, évêque de Carthage. Paris: J. Gabalda, 1914, p. 3; А. Брент вказує на 212 р. після Р. Х.: Brent, A. Cyprian and Roman Carthage. Cambridge University Press, 2010, p. 25.

плечима цінний досвід вправного риторика³²⁶. Зауважимо, що ще Марк Тулій Цицерон писав, що майстерне володіння риторикою опановується довготривалою практикою: «Тому, якщо не здобудуть через багатий досвід собі велику кількість слів та тверджень, не зможуть висловлюватися елегантно та якісно, як того вимагає їхня природа».³²⁷ (Cic, De inv. II. 15, 50).

До того ж Ієронім подає інформацію про те, що Кипріан читав праці Тертуліана³²⁸, проте немає свідчення, що він був знайомий із ним особисто чи бачив наживо. Це може пояснюватися не лише тією обставиною, що на момент активної діяльності Тертуліана Кипріан ще перебував в язичницькому середовищі, а й тим, що у 210-их рр. після Р. Х. він був ще зовсім дитиною.

У соціальній стратифікації суспільства римського Карфагена Кипріан очевидно належав до знатних кіл місцевої аристократії. Про це свідчать декілька фактів. По-перше, у одному із листів 250 р. після Р. Х. представники римського кліру, дорікаючи, що Кипріан уникнув гоніння імператора Деція, скептично пишуть: «звісно він зробив добре, оскільки є знатною особою...» («*utique recte fecerit, propterea cum sit persona insignis...*») (Cyp. Ep. VIII. 1). Знатна особа (*persona insignis*) може стосуватися не тільки єпископського статусу. Це цілком могло бути апелюванням до його аристократичного походження, про яке зумисне нагадали римські християни, морально засуджуючи Кипріана за його нібито уникання гоніння³²⁹.

«Життя Кипріана» подає інформацію, що перед судом та стратою у 258 р. після Р. Х. до єпископа: «збиралися багато почесних і відомих рангами та кров'ю [осіб],

---

³²⁶ Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 102; Monceaux, P. Saint Cyprien, évêque de Carthage. Paris: J. Gabalda, 1914, p. 102; Clarke, G. W. trans. and annot. The Letters of Cyprian of Carthage, vol 1. New York: Newman Press, 1984, p. 15.

³²⁷ «*Nam nisi ab eis qui multa in exercitatione magnam sibi verborum et sententiarum copiam comparaverint, tractari non poterunt ornate et graviter, quemadmodum natura ipsa eorum desiderat.*». Англо-латинську білінгву фрагменту праці Цицерона див.: Hubbell, H. M., trans. Cicero in Twenty-Eight Volumes. Volume II: De Inventione, De Optimo Genere Oratorum, Topica. The Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1949, pp. 210–211.

³²⁸ «*Da magistrum*» («Дай вчителя») – щоденно просив Кипріан свого секретаря подати йому трактати Тертуліана (Hier. De vir. ill. LIII). З цього фрагменту видно, що Кипріан був знайомий тільки з працями Тертуліана, а не з ним особисто.

³²⁹ Bobertz, C. A. Cyprian of Carthage as Patron: A Social and Historical Study of the Role of Bishop in the Ancient Christian Community of North Africa. Studia Patristica Supplements 12, Peeters, 2023, p. 40.

також шляхетних знатністю світу цього, які у той час через давню з ним дружбу спонукали до прихистку...»³³⁰ (Vita Cypr. 14).

Як бачимо, автор стверджує, що особи вищих станів та нобілітету приходили до Кипріана перед його стратою. Тобто це не обов'язково могли бути християни, адже, зазвичай, Понтій, як і інші ранньохристиянські автори, нострифікує приналежних до християнської спільноти, позначаючи їх «*fratres*»³³¹, тобто «братами»/«братією» або наприклад «*nostris*»³³², себто «нашими». Однак у цьому епізоді бачимо, що одну категорію людей Понтій описує як: «шляхетних знатністю світу» (*saeculi nobilitate generosi*). Слово «*saeculum*», тобто «світ», «вік» також «століття» у ранньохристиянському значенні часто вживається для позначення матеріального, фізичного світу або чогось мирського, тобто того, що творене людським благом³³³. Не було б потреби уточнювати про нобілітетність цих людей, якщо б вони належали до церковної спільноти. Тому ці особи високих «рангів та крові», на нашу думку, були якраз тією провінційною аристократією, що була знайома з Кипріаном. Фраза «через давню дружбу» (*amicitiam eius antiquam*) не може вказувати на недавній відрізок часу, а стосується ще дохристиянського періоду життя, коли Кипріан активно підтримував контакт із провідними колами Карфагена. Такий випадок не є винятковим в історії ранньої церкви. Для порівняння, до

---

³³⁰ «*conueniebant interim plures egregii et clarissimi ordinis et sanguinis, sed et saeculi nobilitate generosi, qui propter amicitiam eius antiquam secessum subinde suaderent...*».

³³¹ Наприклад, на початку 12 глави Понтій говорить про «братів», які допомагали Кипріану на заслання в місті Курубіс (Vita Cypr. 12).

³³² До прикладу, автор «Життя Кипріана» цитує настановчі слова Кипріана, що слід допомагати всім, а не тільки християнам: «не є славетним те, що ми підтримуємо тільки наших з обов'язку послуху любові» («*non esse mirabile, si nostros tantum debito caritatis obsequio foueremus*») (Vita Cypr. 9).

³³³ Приміром у Тертуліана зустрічається словосполучення «*clausula saeculi*» (кінець світу), теж в іншому місці: «Ми молимося за імператорів... за стан світу» («*Oramus etiam pro imperatoribus... pro statu saeculi*») (Tert. Apol. XXXII. 1; XXXIX. 2). Також про минулі справи Кипріана до його прийняття християнства Понтій пише: «з цього немає користі, крім мирської» («*non dum enim ad utilitatem nisi saeculi*») (Vita Cypr. 2). Тобто слово *saeculum/seculi* передає значення сучасного світу (теперішнього), частково протилежного світу духовному, вічному.

заможних осіб належали єпископи III століття: Діонісій Александрійський, Філеас Тмуїтський³³⁴, пресвітер Рима Новаціан³³⁵ та багато інших³³⁶.

Також повторно зацентруємо увагу на тому, що пресвітер Цецилій заповів Кипріану опікуватися над своєю дружиною та дітьми (Vita Cypr. IV). Це цілковито може свідчити не лише про дружбу та близькість між пресвітером та його духовним учнем, а й про фінансові можливості, які дозволяли Кипріану стати опікуном³³⁷.

По-друге, у власності Цецилія Кипріана був пристойний маєток з садами. Диякон Понтій пише, що він на початку свого християнського шляху роздав свої статки: «Розпорядившись роздати майже все своє цінне майно для підтримки миру багатьох нужденних...»³³⁸ (Vita Cypr. 2).

Однак згодом у «Житті Кипріана» вказується, що наприкінці життя єпископа, перед судом та мучеництвом по Кипріана прийшли воїни «до його садів» (*ad hortos eius*)³³⁹, далі Понтій уточнює: «до садів, говорю, які були продані на початку його ув'язування та були повернені милістю Бога»³⁴⁰ (Vita Cypr. 15).

Ієронім, мабуть, читаючи цей епізод з «Життя Кипріана», також зазначає, що Кипріан «все своє багатство роздав бідним» (*omnem substantiam suam pauperibus erogavit*) (Hier. De vir. ill. LXVII).

Під «садами» радше за все мається на увазі приміська вілла з фресковими стінами, мармуровими залами, оточена виноградниками, тобто обійстя притаманне

³³⁴ Ієронім охарактеризував Філея Тмуїтського наступним чином: «Філеас з єгипетського міста, яке називається Тмуїт, знатного походження, і з немалими багатствами...» (Phileas, de urbe Aegypti quae vocatur Thmuus, nobili genere, et non parvis opibus) (Hier. De vir. ill. LXIX).

³³⁵ Новаціан здобув хорошу риторичну освіту, його сучасники засвідчували його філософські знання: Papandrea, J. L. Novatian of Rome and the Culmination of Pre-Nicene Orthodoxy. Eugene, Oregon: Pickwick Publications / Princeton Monograph Series, 2011, p. 34. Очевидно, що він мав заможну родину, яка забезпечила йому таку освіту, або мав багатого патрона для її здобуття.

³³⁶ Про поширення християнства серед заможних станів Римської держави див.: Harnack, A. The Mission and Expansion of Christianity in the first three centuries, Volume 2. Translated by James Moffat, London, Williams and Norgate; New York, G.P. Putnam's Sons, 1908, p. 39.

³³⁷ Bobertz, C. A. Cyprian of Carthage as Patron: A Social and Historical Study of the Role of Bishop in the Ancient Christian Community of North Africa. Studia Patristica Supplements 12, Peeters, 2023, p. 33.

³³⁸ «*distractis rebus suis ad indigentium multorum pacem sustinendam tota prope pretia ...*»

³³⁹ Аналогічний уривок є також в «Проконсульських Актах святого Кипріана»: «у своїх садах залишався, де щодня очікував, що по нього прийдуть, як і було йому сказано» («*in hortis suis manebat, et inde cotidie sperabat ueniri ad se sicut ostensum illi erat*») (Acta Cypr. 2).

³⁴⁰ «*ad hortos, inquam, quos inter initia fidei suae uenditos et de Dei indulgentia restitutos...*»

римським аристократам³⁴¹. На думку Г. Кларка та А. Брента, цей заміський маєток поруч з Карфагеном був його родинним спадком. Не опіка патрона, а приналежність до заможної родини, найімовірніше, і забезпечила Кипріану гідну освіту³⁴².

Зауважимо також, що Цецилій Кипріан у листі до Доната поетично описує осінь та вказує на процес збирання врожаю винограду (Cyp. Ad Don. I.), тож цілком можливо, що така картина пишних садів поставала перед карфагенським аристократом щоденно в моменти перебування у своїй віллі.

Слід звернути увагу і на сам спосіб страти Кипріана, а також на заходи, пов'язані з його арештом у 258 р. після Р. Х. На суд до проконсула Африки єпископа везли у візку, а попередньо він перебував не у в'язниці, а фактично під домашнім арештом у власному маєтку. Перед стратою Кипріан дав вказівку виплатити катові двадцять п'ять золотих монет (*aurei*) за виконану ним роботу (Act. Cyp. 3–4), що ілюструє аристократичні манери. Сама страта відбувалася шляхом усікновення голови мечем, що теж свідчить повагу до його стану³⁴³.

З перелічених вище фактів ми формуємо думку, що Кипріан був багатою та знатною особою в Карфагені, володів чималими земельними й матеріальними статками. Ставши християнином, він щедро пожертвував їх на благо церковної пастви. Втім, згодом певне майно та нерухомість він отримав назад у своє користування.

Професія Цецилія Кипріана не вказується у джерелах конкретно. Для автора «Життя Кипріана» було важливим агіографічно описати шлях Кипріана як єпископа церкви Африки, апологетично відбити нападки всіх його опонентів тощо³⁴⁴. Тому диякон Понтій зазначає: «По-правді, діяння людини Божої не варто лічити з іншого місця, крім як від народження для Бога»³⁴⁵ (Vita Cyp. 2). А втім, короткою фразою, він все ж згадує минуле єпископа: «можливо благочестива душа і була занурена в

³⁴¹ Monceaux, P. Saint Cyprien, évêque de Carthage. Paris: J. Gabalda, 1914, p. 4.

³⁴² Clarke, G. W. trans. and annot. The Letters of Cyprian of Carthage, vol 1. New York: Newman Press, 1984, p. 14; Brent, A. Cyprian and Roman Carthage. Cambridge University Press, 2010, p. 25.

³⁴³ Ibid., p. 14.

³⁴⁴ Brent, A. Cyprian and Roman Carthage. Cambridge University Press, 2010, p. 23.

³⁴⁵ «Siquiide hominis Dei facta non debent aliunde numerari, nisi ex quo Deo natus est».

навчання та хороші мистецтва» («*fuierint licet studia et bonae artes deuotum pectus imbuerint*») (Vita Cypr. 2). Дослідники³⁴⁶ звертають увагу на словосполучення «Навчання та хороші мистецтва» (*studia et bonae artes*). Враховуючи вміння Кипріяна чітко формулювати свої думки, комплексно викладаючи їх у власних листах та трактатах, вважається, що Кипріан найімовірніше був вчителем риторики³⁴⁷.

Звернімо увагу, що сама професія ритора у римському суспільстві позиціонувалася привілейованою та достойною працею. Вчитель риторики³⁴⁸ ієрархічно сприймався на рівень вище від граматика (*grammaticus*), а тим паче від базового вчителя письма та читання (*litterator*), оскільки переважно готував юнаків з сімей вищого соціального статусу до публічних промов, судових захистів тощо³⁴⁹. Також ще за правління імператора Антоніна Пія (138–161 рр. після Р. Х.), особам, котрі були відповідальні за освіту, було надано привілей у звільненні від сплати певних муніципальних податків³⁵⁰. Ритори також могли займатися адвокатською діяльністю, адже під час судового захисту вимагалось вміння декламаційного виголошення промов, наявність ораторських навичок, знання римського права, тому потенційно можливою професією Кипріяна вважається також і адвокатська діяльність³⁵¹.

³⁴⁶ Про професію Кипріяна див. дослідження: Clarke, G. W. The Secular Profession of St. Cyprian of Carthage. *Latomus*, 24(3), 1965, pp. 633–638; Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 102; Monceaux, P. Saint Cyprien, évêque de Carthage. Paris: J. Gabalda, 1914, pp. 101–102; Береговий, В. «Біографічні відомості про Тасція Цецилія Кипріяна до прийняття ним християнства». Матеріали міжнародної наукової конференції Ver Kyiviens (Sub umbra castanearum): «Суспільства давньої, середньовічної і ранньомодерної доби та їх цивілізаційна спадщина: історія; релігія; культура», Київ, 2024, сс. 19–21. Береговий, В. "Походження, соціальний статус, світська професія та початковий християнський період Кипріяна Карфагенського." Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія, vol. 160, no. 2, 2025, сс. 14–15.

³⁴⁷ Clarke, G. W. The Secular Profession of St. Cyprian of Carthage. *Latomus*, 24(3), 1965, pp. 633–638; Brent, A. Cyprian and Roman Carthage. Cambridge University Press, 2010, p. 3.

³⁴⁸ Детальніше про римську освіту див.: Fernández Fernández, E. "Retórica y Educación - Rhetoric and Education: Una Aproximación a La Escuela Romana." *Revista Española de Pedagogía*, vol. 80, no. 283, 2022, pp. 475–490.

³⁴⁹ Ibid., p. 485.

³⁵⁰ Ibid., p. 487.

³⁵¹ Monceaux, P. Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe. Tome premier. Tertullien et les origines. Paris, E. Leroux, 1901, p. 104.

Ієронім стверджує, що Кипріан навчав риториці («*rhetoricam docuit*») (Hier. De vir. ill. LXVII). Однак більш повними є свідчення Лактанція. Письменник перераховує видатних християнських діячів: Мінуція Фелікса, зазначаючи, що той «*відомий серед адвокатів*» («*non ignobilis inter causidicos locifuit*») (Lac. Inst. Div. V. 1); Тертулліана, який, на думку автора, був слабкий у красномовстві; Кипріана, який нібито перевершує обох попередників. Звернімо увагу, що саме про Кипріана з-поміж цих християнських авторів Лактанцій пише наступне:

*«Тому єдиним винятковим та відомим був Кипріан, оскільки сам раніше зазнав великої слави завдяки професії ораторського мистецтва, і написав багато чарівного у своєму жанрі. Він же був добродушного, красномовного, привабливого і відкритого (що є найбільшою доблестю мови) характеру, що ти не міг би відрізнити, чи був він вишуканіший у промові, чи успішніший у поясненні, чи сильніший у доказовості»*³⁵² (Lac. Inst. Div. V. 1).

Як бачимо у процитованому уривкові, автором акцентується увага на таланті ораторства Кипріана. Ймовірно, не випадковим також є й розміщення в один ряд із ним Мінуція Фелікса, та Тертулліана, які були правниками³⁵³. Тому, на нашу думку, Кипріан до прийняття християнства поєднував діяльність як вчителя риторики, так і адвоката.

Прийняття християнства Кипріаном описується дияконом Понтієм без конкретних подробиць: «*Після того, як він ознайомився зі священним писанням й темрява світу розсіялася, він поринув у світло духовної мудрості*»³⁵⁴ (Vita Cypri. 2). Автор не був учасником цих подій, тож описував те, що почув з уст вже самого єпископа або його оточення. Далі автор джерела вказує, що Кипріан працював над собою у духовній царині й вивчав Святе Письмо (*sacras litteras*): «*вже не заради*

³⁵² «*Unus igitur praecipuus, et clarus extitit Cyprianus, quoniam et magnam sibi gloriam ex artis oratoriae professione quaesierat, et admodum multa conscripsit in suo genere miranda. Erat enim ingenio facili, copioso, suavi, et (quae sermonis maxima est virtus) aperto, ut discernere nequeas, utrumne ornatio in eloquendo, an felicior in explicando, an potentior in persuadendo fuerit*»

³⁵³ Загальновідомо, що Мінуцій Фелікс провадив правничу діяльність. Тертулліан на думку дослідників вірогідно теж до прийняття християнства займався юриспруденцією, це питання розглядається у попередньому розділі. Докладніше про професію Тертулліана див.: Barnes, T. Tertullian: A Historical and Literary Study. Oxford: Clarendon Press, 1985, pp. 21–29.

³⁵⁴ «*postquam et sacras litteras didicit et mundi nube discussa in lucem sapientiae spiritalis emersit*»

чогось нового, але для поглиблення віри»³⁵⁵ («*iam non pro condicione nouitatis sed pro fidei festinatione*») (Vita Cypri. 2).

Звернімо увагу, що диякон Понтій описує знайомство Кипріяна з християнством так, немов ця знатна особа попередньо перебувала у екзистенційній кризі. Понтій не випадково пише, що саме завдяки знайомству із християнським вченням для Кипріяна «*темрява світу розсіялася*» (*mundi nube discussa*). Цілком можливо, що ритор Тасцій Кипріан, як і велика частина населення Римської держави середини III століття після Р. Х., опісля серії політично-соціальних потрясінь все більше перебував у ментальному й світоглядному пошуку відповідей, які б допомогли укріпитися в нелегкий період життя³⁵⁶.

Заворушення в Африці (зокрема повстання Гордіана у 238 р. та Сабініана у 240 р.)³⁵⁷, а також багато інших політичних потрясінь, які сколихували всю Імперію, починаючи з 230-их рр. після Р. Х., ілюструють всю ту нестабільність ситуації, в якій перебувало населення Римської держави. Ці кризові явища відобразилися й у ментальному сприйнятті сучасниками тих подій. Глибоко це проаналізував А. Brent, який пише, що в античну епоху, згідно зі стоїчним світоглядом, втрата порядку та миру серед суспільства сприймалася як порушення стабільності також і в природі, керованій єдиним розумом (Логосом - *λόγος*). Тож політичні міжусобиці, війни та стихійні лиха вважалися жителями Імперії складовими єдиного кризового процесу, що призводив до руйнації та переходу у новий впорядкований стан. Дослідник зауважує, що значною мірою античне сприйняття світу було циклічним³⁵⁸. Тогочасні історики Діон Кассій (Dio. Hist. Rom. LXXII. 24) та Геродіан (Herod. Hist. VII. 1) описували правління імператорів Коммода та Максиміна Фракійця початком

³⁵⁵ «*iam non pro condicione nouitatis sed pro fidei festinatione*»

³⁵⁶ Brent, A. Cyprian and Roman Carthage. Cambridge University Press, 2010, p. 4–5.

³⁵⁷ Про нього розповідає Геродіан, описуючи послідовність подій. Див.: Herod. Hist. VII. 4–9. Опис повстань цих років див.: Southern, P. The Roman Empire from Severus to Constantine (2nd ed.). Routledge, 2015, pp. 85–86; 88–89. М. Сейдж припускає, що повстання 238 р. після Р. Х. могло послужити відправною точкою для розчарування Кипріяна у язичницькому суспільстві й зверненням до християнського вчення: Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 131.

³⁵⁸ Brent, A. Cyprian and Roman Carthage. Cambridge University Press, 2010, pp. 5–6; pp. 25–29.

переходу золотого віку у залізний³⁵⁹. Відповідно, язичницьке середовище шукало порятунку та стабілізації соціально-політичної ситуації у приході до влади сильних імператорів, а християнське середовище, яке й обрав Кипріан, проповідувало спасіння Боже, есхатологічний прихід Месії³⁶⁰. Ми підтримуємо та погоджуємося з думкою А. Брента щодо цього питання й вважаємо, що знайомство з християнським вченням та прийняття цієї релігії знатним у Карфагені ритором Кипріаном було насамперед наслідком розчарування у тамтешньому ладі, пошуком нових моральних та духовних сенсів.

Прийняття християнства Кипріаном припало на час нейтрального ставлення держави до ранньої церкви у 240-их рр. після Р. Х. Евсевій Кесарійський називає імператора Філіппа Араба³⁶¹ християнином (Euseb. HE. VI. 34)³⁶².

Найімовірніше, таке схвальне ставлення церковної традиції до Філіппа Араба пояснюється тим, що Евсевій описує цього імператора на контрасті з його наступником, гонителем християн Децієм Траяном, а також тим, що в період правління Філіппа Араба не фіксується християнських переслідувань та випадків мучеництва, за винятком заворушень в Александрії в останній рік його правління (Euseb. HE. VI. 41, 1)³⁶³. Тож християнське вірування, як і багато інших релігійних вчень, не переслідувалося, щонайменше з боку влади. Це цілком могло сприяти тому, що Кипріан, як заможний аристократ, міг вільно та без будь-яких перешкод

---

³⁵⁹ Про те, як описувалися сучасниками політичні потрясіння III століття після Р. Х. в Імперії, див: Alföldi, G. "The Crisis of the Third Century as Seen by Contemporaries." *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 15, 1974, pp. 89–111; також: Alföldi, G. "Der Heilige Cyprian Und Die Krise Des Römischen Reiches." *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, vol. 22, no. 3, 1973, pp. 479–501, p. 479.

³⁶⁰ Brent, A. *Cyprian...*, 2010, pp. 5–6; pp. 25–29.

³⁶¹ Детальніше про правління імператора Філіппа Араба: Southern, P. *The Roman Empire from Severus to Constantine* (2nd ed.). Routledge, 2015, pp. 91–96; *The Cambridge Ancient History. Second Edition. Volume XII. The Crisis of Empire, A.D.*, eds. Alan Bowman, Averil Cameron, Peter Garnsey. Cambridge University Press, 2008, pp. 36–38.

³⁶² Детальніше про можливість прийняття християнства імператором Філіппом Арабом, ймовірність його зв'язку з християнином Оригіном та про свідчення цього факту Евсевієм див.: Crouzel, H. "Le Christianisme de l'empereur Philippe l'Arabe." *Gregorianum*, vol. 56, no. 3, 1975, pp. 545–550.

³⁶³ Sage, M. *Cyprian*. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 174.

познайомитися з цією релігією, прозелітизм якої тоді мав сприятливі умови для процвітання³⁶⁴.

Інформацію про прийняття християнства Кипріаном ми дізнаємося також з його власної праці «До Доната» (Ad Donatum). Це його перший трактат, який він адресує новонаверненому у християнство (можливо, своєму другові) Донату. У цьому творі Кипріан, настановляючи сподвижника, ділиться власним досвідом прийняття хрещення:

«Коли я лежав в темряві та у сліпій ночі і коли розхристаний і невпевнений гоїдався у морі бурхливого століття, коли заблукав стежкою, я, що не відав свого життя, чужий істини і світла, вважав складним і зовсім непідйомним для тодішніх моїх звичок, що божественне милосердя (diuina indulgentia) передвіщало мені спасіння, щоб хтось міг заново відродитися та одухотворитися хрещенням цілющої води для нового життя, відкинути себе попереднього, залишаючись навіть у тілі, преобразитися духом і розумом (animo ac mente mutaret)»³⁶⁵ (Cyp. Ad Don. III).

Як бачимо, Кипріан описує своє хрещення як процес оновлення після розчарування у язичницькому середовищі. Згідно з наведеним фрагментом тексту, Кипріан вказує, що знайомство з християнством завершує його світоглядне блукання й дарує нові життєві орієнтири³⁶⁶.

Далі Кипріан у своєму монолозі критично описує язичницькі практики, вбачає безсенсовість та жорстокість гладіаторських поєдинків, засуджує аморальність театральних видовищ, підіймає питання про те, що римські закони не виконуються, а корумповані суди не захищають безневинних. Не оминає він і згадок про привілейованих людей, котрі беззмістовно закопують срібло та золото, розширюють

³⁶⁴ Harnack, A. The Mission and Expansion of Christianity in the first three centuries, Volume 2. Translated by James Moffat, London, Williams and Norgate; New York, G.P. Putnam's Sons, 1908, p. 281.

³⁶⁵ *«Ego cum in tenebris atque in nocte caeca iacerem cumque in salo iactantis saeculi nutabundus ac dubius uestigiis oberrantibus fluctuarem uitae meae nescius, ueritatis ac lucis alienus, difficile prorsus ac durum pro illis tunc moribus opinabar, quod in salutem mihi diuina indulgentia pollicebatur, ut quis renasci denuo posset utque in nonam uitam lauacro aquae salutaris animatus, quod prius fuerat, exponeret et corporis licet manente conpage hominem animo ac mente mutaret».*

³⁶⁶ Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 120.

свої маєтки, але не знаходять у цьому спокою (Cyp. Ad Don. VII–XIII). Світлом та порятунком у такому становищі Кипріан вбачає «*підняття очей від землі до неба*» («...*ad caelum oculos tollit a terris*») (Cyp. Ad Don. XIV), тобто навернення до християнства.

Цілком вірогідно, що написанням твору «До Доната» Кипріан намагається досягнути одразу двох цілей. Першою із них є дійсно духовні поради самому Донату та християнському загалу неофітів. Вагу своїх слів він засвідчує практично, власним нещодавно пережитим духовним досвідом, чим і подає приклад для наслідування. Другою метою є осмислення для самого себе важливості прийняття християнства³⁶⁷. Ймовірно, саме у цей час Кипріан також ознайомився з працями «Октавій» Мінуція Фелікса та «Апологією» Тертулліана. Адже твір «Октавій» побудований у вигляді диспуту християнина із язичником з метою переконати останнього навернутися у християнство³⁶⁸. Зауважимо, що в «Ad Donatum» нарація розгортається переважно від першої особи однини, тоді як у подальших працях періоду єпископства оповідь часто вестиметься від першої особи множини. Кипріан подаватиме власні судження у вигляді позиції християнської спільноти. Натомість тут твердження формулюються з позиції індивіда. Як влучно зазначає Я. Енгберт, що навернення, себто набуття релігійної ідентичності, є процесом, а не точковою подією. Навернені у релігію не пасивно приймають ідеали релігійної спільноти, але також активно переосмислюють загальноприйняті цінності³⁶⁹. Власне перегляд панівних в античному середовищі норм, їхню критику і творить Кипріан у цьому тексті. Адже будучи знатною особою, Кипріан справді мав контакти з корумпованими сановниками, відвідував звані бенкети, гладіаторські побоїща, театральні дійства, ставав співучасником язичницьких ритуалів, а як оратор міг неодноразово виступати у судах. Тому був дуже обізнаним із проблематикою тогочасного суспільства. Також, враховуючи панування тимократії у римському суспільстві, місцева аристократія з

³⁶⁷ Engberg, J. "Education and (Self-)Affirmation of (Recent or Potential) Converts: The Case of Cyprian and the Ad Donatum." *Zeitschrift für Antikes Christentum*, XVI, 1, 2012, pp. 129–144, p. 141, 143.

³⁶⁸ Benson, E. W., *Cyprian: His Life, his Times, his Work*. London: Macmillan, 1897, p. 9.

³⁶⁹ *Ibid.*, p. 136.

достатнім майновим цензом мала право носити тогу претекста (*toga praetexta*), користувалася зарезервованими привілейованими місцями на публічних розвагах тощо³⁷⁰. До того ж, враховуючи його контакти, він був добре поінформованим про невтішну ситуацію з підняттям цін, дефіцитом зерна в інших провінціях Імперії³⁷¹. Входження до церковної спільноти та прийняття ранньохристиянського вчення ставало можливістю віднайти порятунок у цьому середовищі під час кризи, спробою змінити попередню ідентичність. Десятиліттями раніше Тертулліан писав, що у патриціїв є свої язичницькі традиції, але той, хто прийняв християнство, вже повноцінно обирає іншу ідентичність: «*Проте твої ранги (ordines) і твої магістрати і саме ім'я курії є церква Христа. Ти записаний у Його книгу життя*» («*Sed tui ordines et tui magistratus et ipsum curiae nomen ecclesia est Christi. Illius es concriptus in libris uitae*») (Tert. De coron. XIII. 1). Тому ми схилиємося до того, що такий критичний опис Кипріаном культурно-соціальної сфери язичницького середовища у творі «До Доната» є насамперед відтворенням пережитого власного досвіду автора, тож це варто сприйняти за цінні, особистісні свідчення в контексті його навернення у християнство.

У «Житті Кипріана» подається інформація про його швидке духовне зростання після знайомства зі Священним Писанням. Диякон Понтій зауважує, що приклад такого неофіта був нетиповим для церковного середовища:

«Слова апостолів гласять, що неофіти мають бути послідовними, щоб неосвічена новизна не нагрішила, поки ще глупота тримається за щось язичницьке, а чуття ще не окріпло в Бозі. Він був першим і думаю єдиним взірцем, що міг здобути більше не часом, а вірою»³⁷² (Vita Cypr. 3).

³⁷⁰ Спробу реконструювати статус Кипріана в суспільстві римської Африки робить Ч. Бобертц: Bobertz, C. A. Cyprian of Carthage as Patron: A Social and Historical Study of the Role of Bishop in the Ancient Christian Community of North Africa. *Studia Patristica Supplements* 12, Peeters, 2023, p. 32.

³⁷¹ Alföldi, G. "Der Heilige Cyprian Und Die Krise Des Römischen Reiches." *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, vol. 22, no. 3, 1973, pp. 479–501, p. 482.

³⁷² «*Aiunt apostolorum litterae, debere neophytos praeteriri, ne stupore gentilitatis nondum fundatis sensibus adhaerente aliquid in Deum nouitas inerudita peccaret. ille fuit primus et puto solus exemplo, plus fide posse quam tempore promoueri*».

Понтій неодноразово вказує на стрімкий шлях Кипріана у церковній царині. Тож це свідчить щонайменше про те, що його катехуменат був не довготривалим³⁷³, і він швидко охрестився. Десятиліттями раніше Тертулліан давав поради, що з хрещенням не слід поспішати: *«Тому хай приходять, поки підростають, поки навчаються, хай приходять туди, де їх навчають: хай стають Християнами тоді, коли вже змогли пізнати Христа»*³⁷⁴ (Tert. De bapt. XVIII. 5). Тому стрімке торування шляху віри Кипріаном виходило за рамки усталеної традиції.

Раніше в історіографії панувала думка, що Кипріан прийняв хрещення близько 245–246 рр. після Р. Х.³⁷⁵. Тертулліан у питанні прийняття хрещення зауважував, що урочистими днями для цього таїнства є свято Воскресіння Христового та П'ятидесятниці, хоч далі письменник додає, що для Божої благодаті всі дні є святими (Tert. De bar. XIX). Однак часто саме 19 квітня 246 р. після Р. Х. вказується можливою датою хрещення Кипріана³⁷⁶.

Таке датування ґрунтується на тому, що він був обраний на посаду єпископа у 248/249 р. після Р. Х. Тож припускається, що Кипріан прийняв хрещення приблизно два-три роки до цього, у 246 р., буди певний час взірцевим мирянином, пресвітером (можливо з 247 р.), а тому згодом і був обраний на єпископа. Відповідно ці декілька років до 248/249 р. виділяються нібито для проходження Кипріаном *«cursus honorum»* («шляху честі», тобто проходження посад) у церковному середовищі³⁷⁷.

---

³⁷³ Згідно з «Вченням апостолів» Іполита Римського (II. 39) та «Didascalia Apostolorum» (Настанови апостолів) (20) період катехуменату мав бути тривалим і потребував від новонаверненого навчання, допомоги вдовам, хворим, нужденним. Загальний огляд катехуменату в античній церкві див.: Bradshaw, P. F. "The gospel and the catechumenate in the third century." *Journal of Theological Studies* n.s. 50, 1999, pp. 143–152.

³⁷⁴ *«veniant ergo, dum adolescent, dum discunt, dum quo veniant docentur: fiant Christiani cum Christum nosse potuerint».*

³⁷⁵ Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 118; Monceaux, P. Saint Cyprien, é vêque de Carthage. Paris: J. Gabalda, 1914, p. 6; Див. також хронологічну таблицю, де Е. Бенсон датує навернення Кипріана 246 р. після Р. Х.: Benson, E. W., Cyprian: His Life, his Times, his Work. London: Macmillan, 1897, p. XXII. Нещодавно Д. Вілґайт підтримав це датування: Wilhite, D. E. *Ancient African Christianity: An Introduction to a Unique Context and Tradition* (1st ed.). Routledge, 2017, p. 142.

³⁷⁶ Benson, E. W., Cyprian: His Life, his Times, his Work. London: Macmillan, 1897, p. 13.

³⁷⁷ Ibid., p. 22; Sage, M. Cyprian...1975, p. 136.

Рік обрання Кипріяна єпископом (248/249 р.) визначається за рахунок його листа (Сург. Ер. 59. 6), який той адресує римському єпископу Корнелію у 252 р. після Р. Х., вказуючи, що це вже четвертий рік його єпископського служіння³⁷⁸.

Однак за останні десятиліття здійснюється перегляд такої хронології, а точніше – береться під сумнів поетапне перебування Кипріяна на нижчих церковних постах до очолення ним єпископської кафедри Карфагена.

Низкою дослідників висловлюється думка, що його вислуга в церковній царині була значно стрімкішою в обхід тогочасних норм³⁷⁹. Насамперед ця позиція засновується на доречному зауваженні, що хронологія 245–248 рр. (тобто від часу навернення у християнство до обрання на єпископа) заснована тільки на умовному припущенні, скільки б міг Кипріан пробути пресвітером перед єпископським саном. Тобто, умовність в один або два роки є не більше, ніж історіографічною традицією³⁸⁰.

Також аргументом для перегляду традиційного бачення сходження Кипріяна до єпископства є те, що дияконом Понтієм у «Житті Кипріяна» у II–V главах наголошується на справді блискавичному в часовому вимірі обранні Кипріяна на цю посаду. Понтій формулює це наступним чином:

«Тож [Кипріан], хоч прийшов з незрілих народів, мав таку зрілу віру, яку мабуть мало хто досягає. Взагалі навколо благодаті Божої немає жодної перешкоди, немає жодної затримки. Тож скажу, що він відразу прийняв пресвітерство і священство.

³⁷⁸ «Вже четвертий рік прийнятий для своєї пастви в єпископат» (*Plebi suae in episcopatu quadriennio iam probatus*). Також щодо датування початку єпископату Кипріяна: Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 138; Cipriano de Cartago. Cartas. Traducido por L. García Sanchidrián, Biblioteca Clásica Gredos, Madrid, 1998, p. 19;

³⁷⁹ Див. останні роботи з пропозиціями альтернативних думок щодо обрання Кипріяна єпископом: Bobertz, C. A. Cyprian of Carthage as Patron: A Social and Historical Study of the Role of Bishop in the Ancient Christian Community of North Africa. *Studia Patristica Supplements* 12, Peeters, 2023; Dunn, G. D. "The White Crown of Works: Cyprian's Early Pastoral Ministry of Almsgiving in Carthage." *Church History*, vol. 73, no. 4, 2004, pp. 715–740; Engberg, J. "Education and (Self-)Affirmation of (Recent or Potential) Converts: The Case of Cyprian and the Ad Donatum." *Zeitschrift für Antikes Christentum*, XVI, 1, 2012, pp. 129–144; Gassman, M. "Cyprian's Early Career in the Church in Carthage." *Journal of Ecclesiastical History* 70, 2019, pp. 1–17.

³⁸⁰ Gassman, M. "Cyprian's Early Career in the Church in Carthage." *Journal of Ecclesiastical History* 70, 2019, pp. 1–17, at 6–7.

Чому б не довірити всі ступені достойності такому віруючому нутру?»³⁸¹ (Vita Cypr. III).

Особливу увагу на цей фрагмент звертає Ч. Боберц, формулюючи альтернативну до традиційної позицію. Ч. Боберц пише, що Понтій в одному ключі говорить про прийнятті Кипріаном два церковні ранги: «пресвітерство і священство» (*presbyterium uel sacerdotium*). Дослідник вказує, що пресвітер (*presbyter*) і священник/служитель (*sacerdos*) не сприймалися тотожно, адже термін «*sacerdos*» міг позначати також і єпископа³⁸² аж до кінця IV століття після Р. Х. Ці поняття були поєднані вже за часів Ієроніма та Августина. Він також зауважує, що сам Кипріан використовував термін «*sacerdos*» у контексті єпископського служіння. Також, на думку Ч. Боберца, сполучник «*uel*» не вказує на відрізок у часі, що нібито Кипріан спершу став пресвітером, а потім священником (єпископом), а цілком може трактуватися, як поєднання, одночасність обох вказаних функцій та посад. Дослідник пропонує перекладати цей фрагмент таким чином, що Кипріан отримав: «пресвітерство, як і священство (єпископство)». Відповідно, на думку Ч. Боберца, Кипріан відразу був обраний і на пресвітера, і на єпископа³⁸³.

Обрання мирянина одразу на посаду і пресвітера, і єпископа було порушенням традиції, тож це цілком узгоджується зі здивуванням автора «Життя Кипріана», який пише, що: «*випереджає: обмолот – посів, врожай винограду – молоду лозу, плід – коріння*» «*praeuenit, inquam, tritura sementem, uindemia palmitem, roma radicem*» (Vita Cypr. II).

Причиною, котра зумовила обрання Кипріана єпископом із такою стрімкістю та з нівелюванням правил, на думку Боберца, є його привілейований статус. Система патронату, як одна із панівних у формуванні суспільних відносин Римської держави, мала своє відображення й у церковному середовищі. Тож вдячна церковна паства

³⁸¹ «*hic de imperitis gentibus ueniens tam matura fide coepit, quanta pauci fortasse perfecerint. mora denique circa gratiam Dei nulla, nulla dilatio. parum dixi: presbyterium uel sacerdotium statim acceperit. quis enim non omnes honoris gradus crederet tali mente credenti?*»

³⁸² Латинською *sacerdos* – це жрець, служитель релігійного культу.

³⁸³ Bobertz, C. A. Cyprian of Carthage as Patron: A Social and Historical Study of the Role of Bishop in the Ancient Christian Community of North Africa. *Studia Patristica Supplements* 12, Peeters, 2023, pp. 43–47.л

вирішила обрати своїм патроном багатого, але щедрого³⁸⁴, з притаманним аристократичним етосом, колишнього ритора та правника Кипріана³⁸⁵.

V глава «Життя Кипріана», у якій описується його обрання на єпископа, містить кілька важливих фрагментів. Диякон Понтій дійсно приділяє увагу тому, що обрання Кипріана відбулося з великого бажання люду, тобто зі згоди звичайних мирян. Також два інших важливих моменти слугують підтримкою наведеної теорії Ч. Боберца. Спершу Понтій пише:

*«Я не омину того надзвичайного прикладу, що, коли за Божим натхненням весь народ в захопленні й шануванні прагнув його, він віддалився зі смиренністю, поступаючись місцем старшим і вважаючи, що він не є гідним такої честі, щоб ставати ще більш достойним»*³⁸⁶ (Vita Cypri. V).

Тобто, як бачимо, у самого Кипріана виникали сумніви щодо такого швидкого його обрання на посаду єпископа й він позиціонував себе, як той, хто ще не може претендувати на головування церквою Карфагена. Це, звісно, може обґрунтовуватися проявом християнських якостей, себто смиренності та стриманості. Однак цілком вірогідно, що причиною такого сумніву був саме нетрадиційний поспіх і обрання його єпископом у той час, коли він ще формально не міг ним стати. Адже у цій же главі Понтій пише наступне:

«Кажу з небажанням, проте мушу сказати, що були й ті, хто йому чинив супротив, але це тільки посилило його перемогу: оскільки він з такою лагідністю терпіння, так доброзичливо поступився і милосердно їм вибачив, що після того, на

---

³⁸⁴ Тут мається на увазі продаж ним свого майна задля допомоги бідним, що описувалося нами вище. Зауважимо, що благодійність у соціальній системі римських відносин сприймалася як вища форма авторитету (*auctoritas*) в суспільстві. Адже тільки заможна особа могла робити щедрі милостині, брати під опіку нужденних та бідніших за себе, тим самим породжуючи систему клієнтели.

³⁸⁵ Bobertz, C. A. Cyprian..., 2023, pp. 54–57.

³⁸⁶ *«non praeteribo etiam illud eximium, quemadmodum cum in dilectionem eius et honorem totus populus inspirante Domino prosiliret, humiliter ille secessit, antiquioribus cedens et indignum se titulo tanti honoris existimans, ut dignus magis fieret».*

здивування багатьом, вони стали його близькими і найкращими друзями»³⁸⁷ (Vita Cypr. V).

Бачимо, що диякон Понтій не просто не замовчує, а й фокусує увагу на тому, що були ті, у кого обрання Кипріяна на посаду єпископа викликало незадоволення. Якщо б це було незначне явище, то автору життєпису не було б потреби про це взагалі згадувати. Певним чином можна пояснити цей супротив кандидатурі Кипріяна людською заздрістю, підозрілістю, чи не за допомогою хабарів відбувається такий карколомний злет, або й звичною для таких справ конкуренцією. Проте, враховуючи весь наведений контекст, переконливішим дійсно є те, що це незадоволення опонентів було спричиненим саме покvapним та екстраординарним обранням Кипріяна на єпископа, що характеризувалося недовірою до тієї особи, яка зовсім нещодавно прийняла хрещення. Найімовірніше, інші пресвітери, які вже довго служили церкві Карфагена, вважали, що мають більше прав очолити цю кафедру.

Опозиція до Кипріяна буде виявляти себе у наступних роках його єпископського служіння. Про своїх давніх опонентів згадуватиме неодноразово і сам Кипріан³⁸⁸. Йдеться тут про п'ятьох пресвітерів, які згодом, під кінець гоніння Деція Траяна у 251 р. після Р. Х., за відсутності Кипріяна у Карфагені, збунтуються проти влади єпископа³⁸⁹. Тобто бачимо, що суперечки та розколи у 250-х рр. після Р. Х., які відбувалися у церковному середовищі Африки і ставили під сумнів легітимність Кипріяна як очільника церкви Карфагена, мали своїм початком ще момент його

---

³⁸⁷ «*inuitus dico, sed dicam necesse est. quidam illi restiterunt et ut uinceret: quibus tamen quanta lenitate patientiae, quam beniuolenter indulsit, quam clementer ignouit, amicissimos eos postmodum et inter necessarios computans mirantibus multis*» (Vita Cypr. V).

³⁸⁸ Детальніше див. Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, pp. 139–140.

³⁸⁹ Див. наприклад Ер. 43. 1; Також у листі до папи Корнелія він оповідає про давній конфлікт та називає одного із цих п'яти бунтівливих пресвітерів, а саме Фортуната (Fortunatus) (Cypr. Ер. 59. 9). У 252 р. після Р. Х. Фортунат був обраний псевдоєпископом на протигагу Кипріану, тим самим увійшовши у церковний розкол: Болотов В. Лекции по истории Древней Церкви. Том II. История Церкви в период до Константина В. Посмертное издание под редакцией Бриллиантова. С-Петербург, 1910, сс. 379–380.

обрання на єпископа. Оскільки він через своє блискавичне сходження зіштовхнувся з рішучим опором декількох представників карфагенського кліру.

Враховуючи таке трактування ситуації, в якій Кипріан стає єпископом, останнім часом відбувається й перегляд розуміння його першої праці «До Доната»³⁹⁰. Традиційно вважалося, що Кипріан написав цей трактат близько 245 р. після Р. Х., будиши нещодавно охрещеним або щойно ставши пресвітером і даючи своєму товаришеві поради щодо духовного зростання³⁹¹. Однак М. Гасман, який також звертає увагу на аргументацію та новий підхід Ч. Боберца, вважає, що цей трактат був спробою Кипріана апологізувати свій християнський шлях. Адже у Кипріана почали з'являтися недруги у церковному середовищі (див. вище фрагмент з *Vita. Supr. V*). Тож пропозицією цього дослідника у його нещодавній статті є сприйняття «Ad Donatum» твором, що був написаний Кипріаном під час подій, пов'язаних з його обранням на єпископа. Припускається, що метою написання твору була спроба заспокоїти незгодних, описавши щирий намір відмови від язичницьких звичаїв при прийнятті хрещення та демонстрація своєї відданості церковній спільноті³⁹².

Однак, на нашу думку, твір «Ad Donatum» не слід трактувати, як апологію Кипріана перед опонентами. Як зазначалося нами вище, цей трактат є дійсно саморефлексією та водночас порадою товаришу Донату, як і всім новонаверненим. Немає сенсу прив'язувати цей трактат до подій обрання Кипріана на єпископство й слід хронологічно поставити час його написання раніше: між прийняттям хрещення та перед обранням Кипріана єпископом.

Слушні тези висуває також Д. Данн³⁹³. Дослідник не зовсім погоджується з Ч. Боберцом, що Кипріан, будиши заможною особою, при своєму наверненні у християнство мислив виключно у системі відносин патрон-клієнт. Адже не слід відкидати також і те, що продаж свого майна та відповідно опікування бідними

³⁹⁰ У розрізі цього питання особливо див. нещодавню статтю: Gassman, M. "Cyprian's Early Career in the Church in Carthage." *Journal of Ecclesiastical History* 70, 2019, pp. 1–17.

³⁹¹ Sage, M. *Cyprian*. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 118.

³⁹² Gassman, M. "Cyprian's Early Career in the Church in Carthage." *Journal of Ecclesiastical History* 70, 2019, pp. 1–17, at 16–17.

³⁹³ Див статтю: Dunn, G. D. "The White Crown of Works: Cyprian's Early Pastoral Ministry of Almsgiving in Carthage." *Church History*, vol. 73, no. 4, 2004, pp. 715–740.

чинилися у рамках його релігійного пориву³⁹⁴. У фрагменті твору «До Доната» ілюструється те, що Кипріан, критикуючи тамтешній лад, звертає увагу зокрема на негативні явища клієнтели, коли пише про багатого патрона:

«Він оточений шеренгами клієнтів, вишанований багаточисленною свитою послужливого натовпу, вважає за кару, коли він сам. Необхідно, щоб завжди за звичкою були постійні спокуси: п'янство вабить, пиша надуває, гнів запалюється, зарозумілість вередує, жорстокість турбує, честолобство задовольняє, хіть зводить (libido praecipitet)»³⁹⁵ (Cyp. Ad Don. III).

Відповідно, дослідник стверджує, що система патронату в римському суспільстві не була безкорисливою. Клієнти втрапляли до залежності від своїх патронів. На противагу цьому, християнське вчення пропагувало, що допомога бідним має бути безвідплатною. Тому мотивом у діях Кипріана було насамперед власне глибоке релігійне переконання, яке він черпав з повчальних епізодів Святого Письма, зокрема з Євангельського епізоду Луки, де сказано: *«робіть добро, позичайте, не чекаючи нічого назад»* (Лк. VI. 35).

Тому ми погоджуємося з тезою Д. Данна, який у цьому контексті стверджує наступне:

«Кипріан хотів би, щоб ми повірили, що через його навернення прийшло усвідомлення того, що життя патронажу, як і життя самозадоволення, розкоші та престижу, було чужим християнину... Кипріан намагався поєднати радикальний заклик до позбавлення статків та нову модель лідерства, знайдену в Євангеліях, з власними довгими роками культурного виховання в нехристиянському суспільстві, що є вічною боротьбою для християнських лідерів»³⁹⁶.

---

³⁹⁴ Ibid., p. 722.

³⁹⁵ *«hic stipatus clientium cuneis, frequentiore comitatu officiosi agminis honestatus, poenam putat esse, cum solus est. tenacibus semper inlecebris necesse est, ut solebat, uinolentia inuitet, inflat superbia, iracundia inflammet, rapacitas inquietet, crudelitas stimulet, ambitio delectet, libido praecipitet».*

³⁹⁶ Див. фразу в оригіналі: Dunn, G. D. "The White Crown of Works: Cyprian's Early Pastoral Ministry of Almsgiving in Carthage." Church History, vol. 73, no. 4, 2004, pp. 722–723.

Зауважимо, що тема допомоги нужденним також була однією із постійних, які піднімав Кипріан упродовж наступних років свого єпископства³⁹⁷. Він нерідко використовував фрагменти Старого та Нового завітів, щоб наголосити на християнському постулаті допомоги ближнім. Як лідер пастви, у якій було майнове розшарування між багатими та збіднілими членами еклесії, він звертав увагу на обов'язок заможних осіб жертвувати багатствами та спонукав до милості. Яскравим прикладом підняття цього питання є трактат «Про працю та милостиню» (De Opere et Eleemosynis)³⁹⁸. З-поміж багатьох цитат, пов'язаних із милостинею, Кипріан особливо звертає увагу на фрагмент з Євангелія від Луки: «Продайте ваше майно й дайте милостиню» (Лк. XII. 33). На його думку, зречення від мирського, жертвування своїми багатствами є процесом викуплення християнина для майбутнього спасіння³⁹⁹.

Тому прагнення Кипріана офірувати власними матеріальними благами, а також спонукати до цього інших, було проявом саме християнського світогляду. На нашу думку, припущення Ч. Боберца щодо того, що Кипріан роздавав своє майно, як патрон, себто аристократичний благодійник, адже це був традиційний спосіб просування у кар'єрі⁴⁰⁰, не розкривають повноцінно реальної мотивації цього новонаверненого християнина. Ми, як і зазначили попередньо, схилиємося до позиції, висунутої Д. Данном, що щедро благодійність Кипріана могла слугувати

---

³⁹⁷ Wilhite, D. E. *Ancient African Christianity: An Introduction to a Unique Context and Tradition* (1st ed.). Routledge, 2017, p. 142. Також, більш детальний аналіз праць Кипріана, де піднімається тема милостині див.: Murphy, E. "Sell Your Possessions: Cyprian, Luke, and Wealth." *Colloquium* 49, 2017, pp. 15–32.

³⁹⁸ В науці є різні позиції щодо датування цього трактату. Припускається, що він був написаний близько 249 р.: Fahey, M. *Cyprian and the Bible: A Study in Third-Century Exegesis*. Tübingen: Mohr Siebeck, 1971, p. 20; Bobertz, C. A. *Cyprian of Carthage as Patron: A Social and Historical Study of the Role of Bishop in the Ancient Christian Community of North Africa*. *Studia Patristica Supplements* 12, Peeters, 2023, p. 61. Існує й міркування про більш пізню дату написання цього твору. Детальніше див.: Watson, E. W. "The 'De Opere et eleemosynis' of st. Cyprian." *The Journal of Theological Studies*, vol. 2, no. 7, 1901, pp. 433–438. Ми ж залишаємо датування цього твору невизначеним, як такий, що міг бути написаний у будь-який із років єпископату Кипріана.

³⁹⁹ Murphy, E. "Sell Your Possessions: Cyprian, Luke, and Wealth." *Colloquium* 49, 2017, pp. 15–32 at 18.

⁴⁰⁰ Див огляд аргументації Ч. Боберца вище.

мотивацією саме для пастви швидко обрати його єпископом, але у самого Кипріана превалював насамперед потяг до реалізації християнських цінностей⁴⁰¹.

Враховуючи наведені різнобічні позиції дослідників, ми реконструюємо початковий поступ Кипріана в християнській спільноті наступним чином. Насамперед, на нашу думку, не слід сприймати панегіричним перебільшенням те, що диякон Понтій постійно вказує на швидке просування Кипріана в християнській спільноті. Екстраординарний випадок добре узгоджується з тим, чому в цього щедрого та нібито вірцевого християнина почали з'являтися недруги та опоненти. Тому нещодавній перегляд традиційної хронології з пропозицією вважати шлях Кипріана до єпископства швидшим має право на існування. Однак не вся концепція Ч. Боберца має логічне обґрунтування. Звернімо увагу, що диякон Понтій розділяє етапи Кипріанового сходження в церковній царині:

«Багато він зробив ще мирянином, багато зробив вже пресвітером, багато чого він досяг смиренням, продовживши наслідування прикладів давніх праведників, щоб бути гідним перед Богом»⁴⁰² (Vita Cypr. III).

Це робить наведену аргументацію Ч. Боберца щодо обрання Кипріана відразу на пресвітера та єпископа не до кінця переконливою. Адже у наведеній цитаті Понтій чітко говорить про те, що Кипріан був окремо пресвітером. На нашу думку, якби він був обраний відразу на єпископа, то логічніше було б вжити тут терміни близькі до: «*episcopus*», «*sacerdos*», можливо «*antistes*» і. т. д. Автор вживає термін «*presbyter*», щоб вказати, що Кипріан перебував і в цьому ранзі. Також диякон Понтій вказує, що Кипріан зробив «багато», будучи ще звичайним членом церкви. Втім, «*multa*» (багато) не вказує на часовий проміжок. Щедро милостиня Кипріана могла бути зробленою доволі швидко, але за масштабом ця дія була значною, тож спонукала автора на висловлення захопливих емоцій. Тому ми дотримуємося позиції, що Кипріан був обраний на єпископа вже будучи пресвітером. Проте

⁴⁰¹ Dunn, G. D. "The White Crown of Works: Cyprian's Early Pastoral Ministry of Almsgiving in Carthage." Church History, vol. 73, no. 4, 2004, pp.715–740, at 722.

⁴⁰² «*multa sunt quae adhuc plebeius, multa quae iam presbyter fecerit, multa quae ad ueterum exempla iustorum imitatione consimili prosecutus promerendo Deo totius religionis obsequia praestiterit*».

інтервал між цими обраннями міг дійсно бути незначним, не рік чи два, як встановлено в традиційній хронології, точкою відліку якої є 245/246 р., а значно коротшим. Таким чином, Кипріан швидко пройшов шлях від неофіта до пресвітера і, ймовірно, незадовго опісля був обраний єпископом.

Окрім «До Доната», вважається, що до гоніння Деція Траяна (до 250 р.), Кипріан написав ще три трактати: «Оскільки ідоли не є богами» (*Quod Idola Dii non sint*), «До Квірина» (*Ad Qurinum*), «Про вбрання Дів» (*De habitu virginum*)⁴⁰³.

Трактат «Оскільки ідоли не є богами» є апологією християнської віри. Автор викриває примарність язичницьких божеств, в основному римських, аргументує те, що ідолопоклонство не може бути істинною релігією. Натомість дає Біблійну оповідь про Христа, коротко оповідає про Розп'яття за Понтія Пілата, Воскресіння та Вознесіння, а також про подальшу апостольську проповідь учнів Ісуса. У трактаті також пояснюється, чому юдеї відкинули Ісуса Христа. Причиною цього неприйняття є їхня духовна сліпота та попереднє ідолопоклонство євреїв, про яке згадується у Старому Завіті⁴⁰⁴. Завершується цей трактат закликом ставати послідовниками Христа: «*Оскільки Христос є, ми будемо християнами, якщо слідуватимемо за Христом*» (*«quod est Christus, erimus [christiani], si Christum fuerimus secuti»*) (Cypr. Quod. Idol. XV).

Деякі дослідники вважають, що ця праця написана не Кипріаном. Аргументами такої позиції є насамперед нетиповий для інших його трактатів акцент уваги на елементах язичницької релігії та традиційної античної культури. Наприклад, для пояснення природи ангелів та демонів Кипріан згадує Сократа, Платона, а, коли йдеться про неправдивість язичницьких передбачень, наводить приклади з біографій Марка Атілія Регула, Гая Гостілія Манціна, Гая Юлія Цезаря (Cypr. Quod. Idol. V – VI). У загальному списку праць Кипріана IV століття після Р. Х. цього трактату не

⁴⁰³ У своїй дисертації Ф. Палмер датує роботи Кипріана переважно за пропонуваним датуванням М. Сейджа, з яким ми не зовсім погоджуємося у питанні ранніх робіт. Однак загальний огляд цих праць Кипріана див.: Palmer, P. "Cyprian the Apologist". *Doctoral Dissertations and Projects*, 2014, pp. 51–57.

⁴⁰⁴ Wilhite, D. E. *Ancient African Christianity: An Introduction to a Unique Context and Tradition* (1st ed.). Routledge, 2017, p. 155.

було. Аргументом для сумніву в авторстві Кипріяна є також велика подібність тексту до праць «Апологія» Тертулліана та «Октавій» Мінуція Фелікса. Це нібито робить трактат компілятивним⁴⁰⁵. Докази на користь того, що автором цього трактату не є Кипріан висунув зокрема М. Сейдж⁴⁰⁶. Нещодавно Д. Вілгайт теж підтримав позицію, що цей трактат не написаний Кипріаном⁴⁰⁷. Л. Чіччоліні вказує на відкритість питання авторства щодо цього трактату⁴⁰⁸. Однак частина вчених все ж вважають, що Кипріан був автором цього тексту⁴⁰⁹.

На нашу думку, Кипріан є автором цієї праці. Він написав її незадовго після навернення у християнство. По-перше, використання фрагментів з праць Тертулліана та Мінуція Фелікса є цілком типовим у випадку, коли автор робить перші спроби апологізувати новий для себе релігійний світогляд. Формулювання близьке до авторитетів минулого дає авторові впевненість у правильності написаного. По-друге, якщо це була рання праця Кипріяна, то, можливо, вона призначалася більше не для християнської аудиторії, а для язичницького соціуму до якого раніше належав і Кипріан. По-третє, є певна стилістична подібність у творах «До Доната» та «Оскільки ідоли не є богами», ймовірно, обидві праці писалися приблизно в один період. У христологічному аспекті автор не копіює погляд Тертулліана, а надає власну конотацію, що робить цей текст ще більш оригінальним, а не виключно компілятивним⁴¹⁰. По-четверте, подальші Церковні Отці, такі як

---

⁴⁰⁵ Van Loon, H. "Cyprian's Christology and the Authenticity of Quod Idola Dii Non Sint." In *Cyprian of Carthage: Studies in His Life, Language, and Thought*, ed. by Henk Bakker, Paul van Geest and Hans van Loon. Leuven: Peeters, 2010, pp. 127–142, at 127–128.

⁴⁰⁶ М. Сейдж вважає, що стиль, який використовується у цьому трактаті, є нетиповим для Кипріяна. До того ж деякі фрагменти цього трактату, на думку дослідника, надто подібні до фрагментів з праці «Божественні настанови» Лактанція. Детальніше див.: Sage, M. *Cyprian*. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, pp. 373–375.

⁴⁰⁷ Wilhite, D. E. *Ancient African Christianity: An Introduction to a Unique Context and Tradition* (1st ed.). Routledge, 2017, p. 154.

⁴⁰⁸ Ciccolini, L. "Scripture in the North African Treatises of Pseudo-Cyprian." *The Bible in Christian North Africa. Volume 1. Commencement to the Confessiones of Augustine* (ca. 180 to 400 CE), ed. by J. Yates and A. Dupont, Berlin, Boston: De Gruyter, 2020, pp. 142–167, at 146.

⁴⁰⁹ Особливо див. аргументовану позицію на користь авторства Кипріяна: Van Loon, H. "Cyprian's Christology and the Authenticity of Quod Idola Dii Non Sint." In *Cyprian of Carthage: Studies in His Life, Language, and Thought*, ed. by Henk Bakker, Paul van Geest and Hans van Loon. Leuven: Peeters, 2010, pp. 127–142.

⁴¹⁰ Ibid., p. 125, 139.

Аврелій Августин (Aug. De bapt. VI. 44, 87) та Ієронім (Hier. Ep. LXX. 5) вважали, що цей написаний Кипріаном⁴¹¹. Ми підтримуємо цю традицію церковних авторитетів та вважаємо, що цей трактат на рівні з працею «До Доната» є одним із перших написаних Кипріаном у короткий час до його єпископства.

Праця «До Квірина» (Ad Qurinum), або як ще її називають «Свідчення» (Testimonia), написана Кипріаном вже у сані єпископа (бл. 249 р.)⁴¹². Ця праця складається з трьох книг. Перші дві присвячені поясненню того, що пророцтва Старого Завіту здійснилися у Новому Завіті, що Ісус Христос є обіцяним месією, а єврейський народ втратив богообраність. Третю книгу, сформовану окремо, становлять поради Кипріана «*найдорожчому сину*» Квірину. В ній містяться вказівки щодо праведного духовного життя, церковні норми та моральні настанови⁴¹³.

Характерною рисою цього твору є надзвичайно широке цитування автором фрагментів Біблії латиною. У першій та другій книгах, маючи на меті довести, що Ісус Христос є дійсним спасителем, Кипріан цитує Старозавітні книги, підкріплюючи цю позицію також цитатами з Євангелій та Послань апостолів, себто книг Нового Завіту. У перших двох книгах існує певна подібність до трактату Тертулліана «Проти юдеїв» (Adversus Judaeos), але автор не має наміру написати твір задля антиюдейської пропаганди. Мета цієї праці є радше екзегетичною: навести докази звершення Старозавітних пророцтв на Ісусі Христі та, відповідно, успадкування християнами прав на істинність своєї віри.

У цьому творі Кипріан глибоко оперує цитатами з Біблії, що свідчить про блискавичне опанування ним Святого Письма, незважаючи на те, що лише нещодавно він став єпископом. Очевидно, набуті знання були результатом його

---

⁴¹¹ Ibid., p. 129.

⁴¹² Про це свідчить насамперед звернення до самого Квірина, якому адресовано третю книгу трактату. Автор звертається: «*fili carissime*» (*найдорожчий сину*). Наставницький тон був присутній і до товариша Доната, однак у цьому творі Кипріан явно використовує патерналістичний стиль написання, що може підкреслювати його єпископський статус. Також ця книга сповнена низки практичних порад для церковної пастви, які очевидно були написані Кипріаном не при його катехизації та початковому духовному сходженні, а вже на посаді керівника церковної спільноти.

⁴¹³ Palmer, P. "Cyprian the Apologist". Doctoral Dissertations and Projects, 2014, 963. <https://digitalcommons.liberty.edu/doctoral/963>, pp. 53–56.

швидкого навчання під наглядом пресвітера Цецилія, про що й заявляв диякон Понтій (Vita Cypr. 4). Л. Чіччоліні вказує, що автор при укладанні книг користувався записами, вибірками зі Святого Письма, які ще рясніли в його пам'яті після нещодавнього навчання⁴¹⁴.

Третя книга «До Квірина», найімовірніше, була написана як практичний катехизис для новонавернених християн і слугувала певною вибіркою зі Святого Письма, інструкцією до благочестивого життя. Перші поради є вказівками проявляти милосердя (*miser cordia*) та терпіння (*patientia*). Наступні поради базуються на підготовці катехумена до хрещення, а після його прийняття – на дотриманні дисципліни та очікуванні приходу Месії⁴¹⁵.

Зрештою, практичність порад зауважує і сам Кипріан. На початку книги, у вступній частині, єпископ пише, що уклав її на прохання Квірина, щоб це не був довгий трактат, а короткий корисний матеріал:

*«І так як ти попросив, нами було укладено текст і стислим викладом упорядковано невелику книгу (libellus compendio), щоб я поширив те, що писалося не в ширшому обсязі, але наскільки дозволяла скромна пам'ять, зібрав, попередньо розбив на глави і прокоментував те, що було необхідним, щоб це виглядало, що ми не тільки трактуємо, але також подаємо огляд на трактування, крім того, найбільше ж є корисною такого роду лаконічність і для читачів, оскільки довша книга губить розуміння, але те, що читається у чіткому викладі, міцно закарбовується в пам'яті»*⁴¹⁶ (Cypr. Ad Quirin.).

⁴¹⁴ Ciccolini, L. Cyprien excerpteur du texte biblique: quelques réflexions sur l'Ad Quirinum et l'Ad Fortunatum. Sébastien Morlet. Lire en extraits. Lecture et production des textes, de l'Antiquité à la fin du Moyen Âge, PUPS, 2015, pp. 91–105, at 98–99.

⁴¹⁵ Див. статтю Е. Алексіс-Бейкера, де дослідник подає версію, що Кипріан зумисне давав таку послідовність порад катехуменам з практичних міркувань їх входження у церковне середовище: Alexis-Baker, A. Ad Quirinum Book Three and Cyprian's Catechumenate. Journal of Early Christian Studies 17(3), 2009, pp. 357–380.

⁴¹⁶ *«Et quidem sicut [petisti], ita a nobis sermo compositus et libellus compendio brevianti digestus est, ut quae scribebantur non copia latiore diffunderem, sed quantum mediocris memoria suggererebat, excerptis capitulis et adnotatis necessaria quaeque colligerem, quibus non tam tractasse quam tractantibus materiam praebuisse videamur. Sed et legentibus brevitatis eiusmodi plurimum prodest, dum non intellectum legentis et sensum liber longior spargit, sed subtiliore compendio id quod legitur tenax memoria custodit»*.

На прикладі фрагменту з третьої книги «До Квірина» також бачимо, що до кожних духовних та дисциплінарних настанов автор додає відповідні цитати зі Святого Письма. Наприклад, у питанні прощення образ, наводяться фрагменти із Євангелій Матвія та Марка: *«І прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим»* (Мт. VI. 12), *«І коли стоїте на молитві, прощайте, коли щось маєте на кого, щоб і Отець ваш Небесний відпустив вам гріхи ваші. Якщо ж не прощаєте, то і Отець ваш Небесний не відпустить вам гріхів ваших»* (Мк. XI. 25–26)⁴¹⁷. За подібним принципом, не просто опертя на авторитет Біблії, а і її постійне цитування у вигляді доказу для кожного з висловлювань, формується і весь трактат.

Ч. Боберц поставив під сумнів те, що Кипріан є автором цієї праці, адже вважає її укладеною в церковному середовищі Африки у більш ранній період. Серед аргументів дослідника на користь цієї позиції є те, що цитати латиною зі Святого Письма у тексті «До Квірина» відмінні від тих, які Кипріан використовував у подальших своїх працях. Крім того, у праці висловлюється теза: *«Не можна дарувати повернення в церкву тому, хто згрішить перед Богом»* (*«Non posse in ecclesia remitti ei qui in Deum deliquerit»*) (Ad. Quirin. III. 28). У цьому фрагменті висловлено надто різку та ригористичну позицію, яка не була близькою подальшому вченню єпископа Карфагена, особливо в період гоніння Деція Траяна, коли Кипріан заявляв, що через покуту слід приймати назад у лоно церкви тих християн, які відступилися при переслідуваннях⁴¹⁸. На нашу думку, ці аргументи Ч. Боберца мають дві суттєві слабини. По-перше, Кипріан дійсно міг опиратися на більш ранні збірки, використовувати певні заготовлені попередниками цитати латиною Святого Письма. Однак він значно реферував їх і адаптував під реалії церковного середовища середини III століття після Р. Х., що не применшує його авторського внеску. По-друге, щодо зміни подальшої позиції Кипріана стосовно відпалих під час гоніння

⁴¹⁷ Кипріаном у цьому творі подаються цитати з тутешніх уривків латинської Біблії наступним чином: *«Remitte nobis debita nostra, sicuti et nos remittimus debitoribus nostris»*; *«Et cum steteritis ad orationem, remittite si quid habetis aduersus aliquem, ut et pater uester qui in caelis est remittat peccata uobis. si autem uos non remiseritis, neque pater uester qui in caelis est remittet uobis peccata uestra»* (Ad. Quirin. III. 22).

⁴¹⁸ Аргументацію Ч. Боберца див. у статті: Bobertz, C. "An Analysis of Vita Cypriani 3:6-10 and the Attribution of Ad Quirinium to Cyprian of Carthage." *Vigiliae Christianae* 46, no. 2, 1992, pp. 118–122.

християн, то думка єпископа могла еволюціонувати. Теоретичний ригоризм мирного часу змінився під час жорстоких гонінь компромісною позицією. Тому ми схилиємося, до визнання Кипріана автором цієї праці й вважаємо, що він її написав найвірогідніше у перший рік свого єпископства⁴¹⁹.

Праця «Про вбрання дів» належить до етапу, коли Кипріан вже очолював єпископську кафедру та датується періодом до гоніння Деція Траяна, тобто написана приблизно у 249 р. після Р. Х., адже у ній немає будь-яких згадок про зовнішню загрозу для християн⁴²⁰.

Ця праця докладно конкретизує інститут дівочтва у ранній церкві Африки середини III століття після Р. Х.⁴²¹. Єпископ закликає дів (*virgines*), що мали особливий духовний статус та перебували під опікою церкви, до стриманості (*disciplina*) та ведення богоугодного способу життя. Головними настановами Кипріана для дів є його заклики одягати скромніший одяг; не відвідувати спільних з чоловіками лазень й не спокушати їх своїми оголеними тілами; не відвідувати бенкетів та весілля, оскільки вони самі дали обітницю незаміжжя та цнотливості. При написанні цього трактату автор, очевидно, послуговувався творами свого попередника Тертуліана, беручи до уваги його праці: «Про покриття дів» (*De virginibus velandis*), а також «Про пишноту жінок» (*De cultu feminarum*)⁴²².

Найімовірніше, що трактат Кипріана був реакцією на випадки падіння дисципліни у церковних спільнотах. Адже діви, перебуваючи під доглядом церкви

---

⁴¹⁹ Особливо див. нещодавній аналіз «До Квірина» Л. Чічоліні: Ciccolini, L. Cyprien excerpteur du texte biblique: quelques réflexions sur l'Ad Quirinum et l'Ad Fortunatum. Sébastien Morlet. Lire en extraits. Lecture et production des textes, de l'Antiquité à la fin du Moyen Âge, PUPS, 2015, pp. 91–105. Також традиційний погляд: Fahey, M. Cyprian and the Bible: A Study in Third-Century Exegesis. Tübingen: Mohr Siebeck, 1971, pp. 19–20; Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, pp. 143–147;

⁴²⁰ Fahey, M. Cyprian and the Bible: A Study in Third-Century Exegesis. Tübingen: Mohr Siebeck, 1971, p. 20; Palmer, P. "Cyprian the Apologist". Doctoral Dissertations and Projects, 2014, p. 56.

⁴²¹ Огляд цього питання у церкві Африки також див.: Benson, E. W., Cyprian: His Life, his Times, his Work. London: Macmillan, 1897, pp. 51–56.

⁴²² Береговий В. «Трактат Кипріана Карфагенського “De habitu virginum” (Про Вбрання Дів): зміст, мета та контекст написання твору». Збірник матеріалів наукової конференції студентів, аспірантів та молодих дослідників “Primavera storica” – Львів, 2025, с. 7; Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, pp. 155–156.

через свій особливий благочестивий статус⁴²³, паралельно провадили вільне світське життя, забуваючи про свої духовні обітниці, відвідуючи бенкети, лазні та ймовірно заходи, що були безпосередньо пов'язані з життям язичницького суспільства⁴²⁴.

У цьому трактаті також приділяється увага багатим християнкам, які через свій майновий статус заявляли про бажання користуватися всіма можливими благами. Тож порада єпископа для заможних жінок полягала в плеканні «духовного багатства»:

«Але є деякі багаті та заможні достатком запасів, які віддають перевагу своїм справам та наполягають, що вони мають користуватися своїми благами. Хай спершу знають, що та є багата, яка багата Богом, та є заможною, яка заможна у Христі, те є благами, що є духовне, божественне, небесне, що нас веде до Бога, що постійними багатствами залишається в Бозі»⁴²⁵ (Cyp. De hab. Virg. VII).

Ми вважаємо, що ситуація полягала у майновому та соціальному розшаруванні у церковному середовищі Карфагена. Саме це спонукало єпископа відреагувати на зверхнє поводження багатих християнок, які вважали, що заклик до стриманої поведінки не стосується осіб їхнього заможного статусу та високого соціального положення, і намагалися вести подвійний спосіб життя, притаманний християнським спільнотам та водночас розкішний, як у язичницької аристократії⁴²⁶.

⁴²³ Більше про феномен дівочтва у ранній церкві: Castelli, E. "Virginity and Its Meaning for Women's Sexuality in Early Christianity." *Journal of Feminist Studies in Religion*, 2(1), 1986, pp. 61–88, at 68. Verdon, M. "Virgins and Widows: European Kinship and Early Christianity." *Man*, vol. 23, no. 3, 1988, pp. 488–505. Про становище жінок в античну епоху та узгодження цього ставлення з порадами апостолів і ранньохристиянською мораллю див.: Теслюк, Г. «Жінки, коріться своїм чоловікам»: 1 Пт 3:1–6 в греко-римському контексті. Наукові записки УКУ: Богослов'я 8, 2021, сс. 39–60.

⁴²⁴ Береговий, В. «Трактат Кипріяна Карфагенського "De habitu virginum" (Про вбрання дів): зміст, мета та контекст написання твору». Збірник матеріалів наукової конференції студентів, аспірантів та молодих дослідників "Primavera storica" – Львів, 2025, сс. 3–7.

⁴²⁵ *«Sed sunt aliquae diuites et facultatum ubertate locupletes, quae opes suas praeferant et se bonis suis uti debere contendunt. sciant primo illam diuitem esse quae Deo diues est, illam esse locupletem quae locuples in Christo est, bona esse illa quae sint spiritalia, diuina, caelestia, quae nos ad Deum ducant, quae nobiscum apud Deum perpetua possessione permaneant».*

⁴²⁶ Е. Ватсон зауважує, що цей епізод демістифікує популярну думку про переважну більшість бідних християн у церковному середовищі до епохи Константина Великого: Watson, E. W. "The 'De habitu virginum' of st. Cyprian." *The Journal of Theological Studies*, vol. 22, no. 88, 1921, pp. 361–367, at 365.

Якщо припустити, що перші чотири листи Кипріяна були написані у період до гоніння Деція Траяна⁴²⁷, то слід зазначити, що, попри ще недовготривале його перебування на посаді єпископа, він висуває концепцію, що саме церква є запорукою спасіння для християн: *«нікому немає спасіння, крім як у церкві» (nemini salus esse nisi in ecclesia possit)* (Cypr. Ep. 4. 4). Тож у листі до Помпонія, в контексті того, що коли діви порушуватимуть свої обіцянки цноти та церковний порядок, і церква їх не прийматиме, єпископ пише:

*«Зараз же обрізання для вірних рабів Божих стало духовним, гордовиті та зухвалі вбиваються духовним мечем, коли виганяються з церкви. Тому що [вони] не можуть жити ззовні, адже дім Божий є один і нікому немає спасіння, крім як у церкві»*⁴²⁸ (Cypr. Ep. 4. 4).

Окрім важливості церкви, як головної інституції для християн, Кипріан також наголошує на обов'язковій владі єпископа та представників духовенства: *«Хай не вважають, що слушно собі думають про життя чи спасіння, якщо відмовляються слухатися єпископів та священників»*⁴²⁹ (Cypr. Ep. 4. 4). Подібна позиція висловлюється і в листі до Рогаціана (Cypr. Ep. 3). Рогаціан повідомив Кипріяна про диякона, який злословив та перечив пресвітерів. Кипріан вказує на неправоту диякона, на порушенні ним церковного порядку та субординації:

«Диякони же мають пам'ятати, що Господь обрав апостолів, тобто єпископів і настоятелів, апостоли же собі призначили дияконів служителями церкви і свого єпископату після вознесіння Господа на небо»; «І відповідно треба, щоб диякон, про якого ти пишеш, покався за свою зухвалість, щоб визнав гідність священника і задовільнив своєю повною смиренністю єпископа-настоятеля» (Cypr. Ep. 3. 3)⁴³⁰.

⁴²⁷ Див. огляд дискусії щодо датування листів 1–4 у Г. Кларка: Clarke, G. W. trans. and annot. The Letters of Cyprian of Carthage, vol 1. New York: Newman Press, 1984, pp.147–171.

⁴²⁸ *«nunc autem quia circumcisio spiritalis esse ad fideles servos Dei coepit, spiritali gladio superbi et contumaces necantur, dum de ecclesia eiciuntur. neque enim uiuere foris possunt, cum domus Dei una sit et nemini salus esse nisi in ecclesia possit».*

⁴²⁹ *«nec putent sibi uitae aut salutis constare rationem, si episcopis et sacerdotibus obtemperare noluerint»*

⁴³⁰ *«Meminisse autem diaconi debent quoniam apostolos id est episcopos et praepositos Dominus elegit, diaconos autem post ascensum Domini in caelos apostoli sibi constituerunt episcopatus Sui et ecclesiae»*

Наведені фрагменти⁴³¹ свідчать про те, що Кипріан в еклезіологічному розумінні сприймав церкву як єдине можливе для спасіння християнина пристановище. У структурному плані церква мала посилюватися чітким дотриманням ієрархії. Тож, ставши очільником еклесії Карфагена, він одразу докладав зусилля до посилення внутрішнього порядку, відповідальним за який вважав главу церковної спільноти – єпископа.

Отже, за свідченням Ієроніма, Кипріан прийняв когномен Цецилій від свого пресвітера. Тому у християнському середовищі був відомий як Цецилій Кипріан. Тасцій – ім'я відоме насамперед для язичницького загалу.

Кипріан народився на початку III століття після Р. Х. і на момент прийняття християнства вже перебував у зрілому віці. За соціальним статусом Кипріан походив з місцевої аристократії, володів приміською віллою з садами, мав зв'язки з багатьма провінційними сановниками та привілейованими особами.

За професією Кипріан був вчителем риторики, займався адвокатською діяльністю, публічними виступами у судах. Тривала риторична практика, а також навички ораторського мистецтва вплинули на його подальшу письмову творчість християнського періоду життя.

Навернення Кипріана у християнство відбувається у час сприятливих відносин між християнами та римською владою за правління імператора Філіпа Араба (244–249 рр. після Р. Х.). Суспільно-політична турбулентність під час кризи III століття, а також корумпованість у судах, часті вбивства та смертність, спонукали Кипріана до перегляду світоглядних цінностей. Наслідком цього стало прийняття християнства.

---

ministros»; «et ideo oportet diaconum de quo scribis agere audadae suae paenitentiam, ut honorem sacerdotis agnoscat et episcopo praeposito suo plena humilitate satisfacere».

⁴³¹ В. Френд слушно зауважує, що вже перший відомий нам лист Кипріана (Сурґ. Ер. 1) наполягає на виключності християнського священства. Додамо, що в Ер. 39, який датується приблизно початком 251 р. після Р. Х. (Сурґ. Ер. 39. 5), ми дізнаємося про отримання пресвітерами щомісячної платні. Це свідчить про ознаки наявності злагодженої церковної структури та особливий статус представників духовенства серед членів християнської спільноти. Див.: Frend, W. H. C. *Martyrdom and persecution in the Early Church: a study of a conflict from the Maccabees to Donatus*. Oxford, Blackwell, 1965, p. 398.

Важливим джерелом для реконструкції процесу навернення в християнство Кипріяна є трактат «До Доната» – перший написаний ним апологетичний твір.

Шлях Кипріяна у церковному середовищі був стрімкий. Він швидко ознайомлюється з працями Святого Письма та апологетичними творами попередників, зокрема текстами Тертуліана та Мінуція Фелікса. Кипріан роздає своє майно бідним. Творить милостиню як мирянин, а згодом як пресвітер. За короткий період після хрещення обирається паствою єпископом Карфагена у 248/249 р. після Р. Х. Стрімке обрання Кипріяна на єпископство створило опозицію до його постаті з боку щонайменше п'яти пресвітерів, які конфліктували з ним у подальші роки єпископату.

До 250 р. після Р. Х. Кипріан написав чотири твори. Трактати «До Доната» та «Оскільки ідоли не є богами» належать до періоду, коли він ще був мирянином або пресвітером. Твори «До Квірина» і «Про вбрання дів» є першими трактатами, створеними за час його раннього єпископства.

Ставши очільником церкви Карфагена, Кипріан проявляє себе достойним адміністратором. Він робить спроби посилити дисципліну, моральну чистоту в християнських спільнотах, також апелює до ієрархічності та вищості духовенства в управлінні церквою. В еклезіологічному розумінні Кипріан обґрунтовує важливість церковної інституції як єдино правильного для християнина місця спасіння. Єпископ, за словами Кипріяна, є головою цієї церкви, себто тим, кого рукопоклали апостоли, а відповідно і сам Христос.

3.2 Єпископське служіння Кипріяна у період гоніння Деція Траяна

У християнській церковній традиції імператор Децій Траян (249–251 рр. після Р. Х.) вважається жорстокосердим правителем, який розпочав страшне гоніння на християн. Лактанцій у праці «Про смерті гонителів» («De mortibus persecutorum») охарактеризовує Деція наступним чином:

«Після багатьох років з'явилася мерзенна тварина Децій, який гонив церкву; хто ж переслідує справедливість, як не поганець? І він, майже досягнувши вершини завдяки своїм справам, одразу ж розпочав шаленіти супроти бога, щоб одразу ж і

впасти. Адже, виступивши проти карнів, які тоді зайняли Дакію і Мезію, і з великою частиною війська бувши оточений і знищений варварами, не зміг стати удостоєним поховання, але роздягнений і голий, як і подобає ворогові Бога, валявся їжею для звірів і птиць»⁴³² (Лас. De mort. persec. IV).

Евсевій Кесарійський пише, що Децій розпочав гоніння на християн з ненависті до свого попередника Філіппа Араба, оскільки той був християнським покровителем (Euseb. HE. VI. 39). Такий антихристиянський опис Деція Траяна здійснювався церковними письменниками через те, що релігійний едикт цього імператора у 250 р. після Р. Х. призвів до гоніння на християн⁴³³.

Війська воєначальника Деція та імператора Філіппа Араба зіштовхнулися поблизу Верони восени 249 р. після Р. Х. У ході цієї битви загинув Філіпп Араб та його син⁴³⁴, а Децій став новим імператором цього ж року.

Збережений напис з античного міста Коса (Cosa) позначає титул Деція Траяна як «*restitutor sacrorum*» – тобто той, хто поновлює/повертає священнодійства⁴³⁵.

Ставши імператором, Децій розпочав заходи з метою стабілізації та згуртованості населення Імперії шляхом повернення до традиційних релігійних римських цінностей. З цією метою він видав наказ про обов'язкове жертвоприношення кожним громадянином держави⁴³⁶. Самого едикту імператора

---

⁴³² «*Extitit enim post annos plurimos execrabile animal Decius, qui vexaret ecclesiam; quis enim iustitiam nisi malus persequatur? Et quasi huius rei gratia provectus esset ad illud principale fastigium, furere protinus contra deum coepit, ut protinus caderet. Nam profectus adversum Carpos, qui tum Daciam Moesiamque occupaverant, statimque circumventus a barbaris et cum magna exercitus parte deletus ne sepultura quidem potuit honorari, sed exutus ac nudus, ut hostem dei oportebat, pabulum feris ac volucris iacuit*».

⁴³³ Як зазначає Г. Кларк, що після свого короткого принципату: «Децій би здивувався від своєї пенуації»: Clarke, G. W. trans. and annot. The Letters of Cyprian of Carthage, vol 1. New York: Newman Press, 1984, p. 39.

⁴³⁴ Про кінець правління імператора Філіппа Араба та встановлення влади Деція див.: Southern, P. The Roman Empire from Severus to Constantine (2nd ed.). Routledge, 2015, pp. 95–96; The Cambridge Ancient History. Second Edition. Volume XII. The Crisis of Empire, A.D., eds. Alan Bowman, Averil Cameron, Peter Garnsey. Cambridge University Press, 2008, pp. 37–39; Brent, A. Cyprian and Roman Carthage. Cambridge University Press, 2010, pp. 76–81.

⁴³⁵ Southern, P. The Roman Empire from Severus to Constantine (2nd ed.). Routledge, 2015, p. 96.

⁴³⁶ Це питання ми більш повніше розглядаємо у статті: Береговий, В. «Гоніння на християн за правління імператора Деція Траяна». Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки, (48), 2025, сс. 100–112.

Деція Траяна про принесення жертвопринесень не збереглося. Це може бути пов'язане із тим, що взагалі період правління цього імператора є слабо відображеним у тогочасних джерелах⁴³⁷. Оскільки обов'язкове язичницьке жертвопринесення безпосередньо торкалося християн, то інформацію, за рахунок якої можна реконструювати суть цього едикту, подають дослідникам кілька джерел, а саме: листи Діонісія Александрійського, у яких єпископ описує переслідування християн в Александрії, оповідає про свій арешт та втечу з-під нього⁴³⁸; корпус листів Кипріана Карфагенського (щонайменше листи 5–44), звідки можна почерпнути інформацію про перебіг реалізації едикту Деція в Африці та Римі; «Мучеництво Піонія» – агіографічний твір, в якому описується суд над християнином Піонієм та його сподвижниками у Смирні⁴³⁹. Також в Єгипті наприкінці XIX – поч. XX століття були знайдені більше сорока лібеллусів (*libelli*)⁴⁴⁰

⁴³⁷ Фрагмент «Історії Августів» після опису правління імператора Гордіана III не зберігся. Тож біографія Деція Траяна у цьому джерелі відсутня. Розповідь продовжується тільки з правління імператора Валеріана. «Нова історія» (*Ἰστορία νέα*) візантійського історика Зосими V–VI ст. після Р. Х. є значно пізнішим джерелом і коротко оповідає про військові дії Деція (Zos. Hist. Nov. I. 21–23). Іоан Зонара у своїй «Історії», написаній у XII ст. після Р. Х., подає правління Деція Траяна з посиланнями переважно на Евсевія Кесарійського, коли описує його релігійну політику (Zon. Epit. Hist. XII. 20).

⁴³⁸ Листи єпископа Діонісія Александрійського подає Евсевій Кесарійський (Euseb. HE. VI. 40, 41–42, 44).

⁴³⁹ Повна назва джерела грецькою: «*Μαρτύριον τοῦ Ἁγίου Πιονίου τοῦ Προσβυτέρου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ*» («Мучеництво святого пресвітера Піонія та тих, що були з ним»). У самому джерелі вказується, що дії відбуваються за правління Деція. Однак Евсевій Кесарійський датує це мучеництво часом правління Марка Аврелія (Euseb. HE. IV. 15, 47). Це пояснюється тим, що Евсевій знайшов цей твір разом з іншою групою мученицьких актів, таких як «Мучеництво Полікарпа», тому і відніс його датування до періоду II ст. після Р. Х. У самому тексті згадується проконсул Азії Юлій Прокул Квінтіліан, який був сучасником Деція (Mart. Pion. XIX; XXIII). Див: Barnes, T. Early Christian Hagiography and Roman History. Tübingen. Mohr Siebeck, 2010, p. 45; Barnes, T. “Pre-Decian ‘Acta Martyrum.’” The Journal of Theological Studies, vol. 19, no. 2, 1968, pp. 530–531. Також про «Мучеництво Піонія» та сам текст давньогрецькою з перекладом англійською мовою див.: Musurillo, H. The acts of the christian martyrs. Introduction texts and translations by H. Musurillo. Oxford, The Clarendon Press, 1972, pp. XXVIII–XXX; 136–167.

⁴⁴⁰ *Libellus* (мнж. *libelli*) латинською означає невелика книга/книжечка. У цьому контексті це був спеціальний документ, що підтверджував здійснення жертвопринесення певною особою згідно з указом імператора Деція. Ми використовуємо термін «лібеллус», як назву цього документу. Докладніше про збережені лібеллуси (*libelli*) в Єгипті див.: Knipfing, J. R. “The Libelli of the Decian Persecution.” Harvard Theological Review, vol. 16, no. 4, 1923, pp. 345–390.

– своєрідних сертифікатів з папірусу, датованих літом 250 р., на яких засвідчувалося жертвопринесення конкретними особами⁴⁴¹.

Нам достеменно невідомо, чим мотивувався Децій, видаючи цей указ. З огляду на коротке правління імператора, складно стверджувати, що саме його глибока релігійність та особлива прихильність до римських божеств спонукали до прийняття такого рішення. Адже існує мала кількість фактів, які б підкреслювали особистий зв'язок Деція з релігійними практиками. У титулатурі він не величав себе верховним понтифіком (*pontifex maximus*). Також при карбуванні монет не декларувалися якісь епітети щодо відновлення традиційної релігії, а підкреслювалися загальноприйняті поняття – *Pax* (Мир), *Victoria* (Перемога), *Abundantia* (Достаток). Винятком може бути хіба що напис *divi*, пов'язаний з обожненням імператорської влади⁴⁴². Тому за указом Деція могла стояти спроба досягнути цілком практичної мети: задля зміцнення внутрішнього ладу зобов'язати кожного мешканця Імперії здійснити принесення жертви, а також отримати відповідний письмовий документ, котрий би підтверджував факт жертвопринесення. Характерним є те, що до виконання едикту залучалися також діти⁴⁴³ та жінки⁴⁴⁴, тобто велика частина вільних мешканців Імперії⁴⁴⁵.

Як підкреслює Д. Б. Райвз, на відміну від попередніх імператорських указів, які не потребували персональної участі кожного, едикт Деція не просто вимагав

---

⁴⁴¹ Rives, J. B. "The Decree of Decius and the Religion of Empire." *The Journal of Roman Studies*, vol. 89, 1999, pp. 135–154, at 136.

⁴⁴² *Ibid.*, p. 143.

⁴⁴³ Кипріан вказує, що батьки робили співучасниками в язичницькому священнодійстві навіть немовлят: «*I не вистачало ще до багатьох злодіянь, що руками батьків принесені маленькі немовлята втрачали те, що на початку свого життя отримали*» («*ac ne quid deesset ad criminis cumulum, infantes loquique parentum manibus inpositi uel adtracti amiserunt paruuli quod in primo statim natiuitatis exordio fuerant consecuti*») (Сурр. Де Іап. IX).

⁴⁴⁴ Наприклад, у «Мучеництві Піонія» фігурує християнка Сабіна, яка також відмовилася принести жертву. Також Кипріан дає похвалу подвигу жінкам, що витримували випробування разом з чоловіками (Сурр. Ер. 6. 3). До цього ж, існують згадки про жінок, дів та юнаків, які сповідали християнську віру за переслідування Деція у трактаті «Про відпалих» (Сурр. Де Іап. II).

⁴⁴⁵ Frend, W. H. C. *Martyrdom and persecution in the Early Church: a study of a conflict from the Maccabees to Donatus*. Oxford, Blackwell, 1965, p. 407.

конкретного ритуального акту від індивіда, а й створював механізм контролю за його виконанням⁴⁴⁶.

Тут доречним буде зауважити і про зміни у відносинах між державою та мешканцями Імперії, що відбулися на кілька десятиліть раніше й мали стосунок до рішення Деція Траяна. За едиктом імператора Каракалли (*Constitutio Antoniniana*) 212 р. після Р. Х. всі мешканці провінцій Римської імперії отримували громадянство⁴⁴⁷. Сам едикт засвідчував певну трансформацію відносин між мешканцями Імперії та офіційною владою. Оскільки вільні мешканці різношерстих провінцій ставали таким чином громадянами держави, то відповідно робилися ще й рівними у виконанні обов'язків перед нею⁴⁴⁸.

В історіографії існує плюралізм думок щодо того, чи едикт Деція передбачав антихристиянську політику. Тезу, що Децій мислив у розрізі антихристиянського законодавства, подає П. Кересцеш⁴⁴⁹. Цю позицію критикує А. Брент та, проводячи історіографічний аналіз, вказує на універсальність імператорського едикту. За словами Брента, це саме було *supplicatio*, тобто молитва з жертвопринесеннями та ритуалами задля повернення *pax deorum* (миру богів)⁴⁵⁰. Загалом те, що едикт Деція мав насамперед універсальний характер для всіх мешканців держави, підтримується

---

⁴⁴⁶ Rives, J. B. "The Decree of Decius and the Religion of Empire." *The Journal of Roman Studies*, vol. 89, 1999, pp. 135–154, at 148.

⁴⁴⁷ Діон Кассій стверджує, що імператор Антонін Каракалла мав цілком меркантильну та користолюбну мету, а саме – здобути більше податків до державної скарбниці через збільшення надходжень від спадкового податку, адже його сплачували тільки римські громадяни (Dio. Hist. Rom. LXXVIII. 9).

⁴⁴⁸ Про сам едикт Каракалли та зміни у наданні римського громадянства див.: Besson, A. "Fifty Years before the Antonine Constitution: Access to Roman Citizenship and Exclusive Rights." *Aspects of Citizenship from the Archaic Period to AD 212*, edited by Lucia Cecchet and Anna Busetto, Brill, 2017, pp. 199–216.

⁴⁴⁹ Keresztes, P. "The Decian Libelli and Contemporary Literature." *Latomus*, vol. 34, no. 3, 1975, pp. 761–781. Також: Keresztes, P. "The Imperial Roman Government and the Christian Church I: From Nero to the Severi." *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, vol. II, no. 23.1, 1979, pp. 247–315, at 308–309.

⁴⁵⁰ Див. аргументацію А. Брента: Brent, A. *Cyprian and Roman Carthage*. Cambridge University Press, 2010, pp. 123–143; 188–192.

більшістю дослідників. Про це зокрема стверджують: Г. Кларк⁴⁵¹, М. Сейдж⁴⁵², А. Алфьольді⁴⁵³, Д. Райвз⁴⁵⁴, П. Шуберт⁴⁵⁵ та інші.

На нашу думку, рішення Деція у контексті гоніння на християн слід розглядати у парадигмі «*non solum sed etiam*» («не тільки, але й теж»). Можна припустити, що цей законодавчий акт мав значно глобальнішу мету, аніж фокус на одному із вірувань Римської імперії. Проте це також не відмінняє того факту, що християни могли розглядатися як одна із неблагонадійних груп, яку намагалися повернути до римських цінностей. Адже церква середини III століття вже мала всі ознаки сформованої структури і не могла бути непоміченою римською владою. У Карфагені за єпископату Кипріяна ми бачимо досить організовану спільноту, котра, ймовірно, володіла місцями для зібрань, мала власний фонд, з якого здійснювалися виплати для духовенства тощо⁴⁵⁶. Нам відомо, що церковна спільнота у Римі налічувала 46 пресвітерів, 7 дияконів, 42 аколіти та 52 клірики нижчого рангу, більше пів тисячі вдів і немічних⁴⁵⁷. Тож Децій, перебуваючи на посаді префекта Рима, очевидно володів інформацією про християн щонайменше у столиці. Тому стверджувати, що його едикт був повністю індіферентний до християнства, було б невірно. Проте ані формулювання збережених лібеллусів в Єгипті, ні імена заявників не вказують на те, що цей указ стосувався винятково християн. Один із папірусів подає інформацію про жрицю єгипетського бога Петсухоса Аврелію Аммонус, яка виконала

---

⁴⁵¹ Clarke, G. W. trans. and annot. *The Letters of Cyprian of Carthage*, vol 1. New York: Newman Press, 1984, pp. 24–25.

⁴⁵² Sage, M. *Cyprian*. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 174–175.

⁴⁵³ Alföldi, A. "Zu den Christenverfolgungen in der Mitte des 3. Jahrhunderts." *Klio*, vol. 31, no. 1, 1938, pp. 323–348.

⁴⁵⁴ Rives, J. B. "The Decree of Decius and the Religion of Empire." *The Journal of Roman Studies*, vol. 89, 1999, pp. 135–154

⁴⁵⁵ Schubert, P. "On the Form and Content of the Certificates of Pagan Sacrifice." *The Journal of Roman Studies*, vol. 106, 2016, pp. 172–198.

⁴⁵⁶ Burns, J. Patout, Jr. *Cyprian the Bishop*. Routledge Early Church Monographs, Routledge, 2002, p. 13.

⁴⁵⁷ Цю інформацію подає єпископ Рима Корнелій у листі до Фабія Антіохійського (Euseb, HE. VI. 43, 11.). Про церковне середовище напередодні гоніння Деція див.: Frend, W. H. C. *Martyrdom and persecution in the Early Church: a study of a conflict from the Maccabees to Donatus*. Oxford, Blackwell, 1965, p. 398.

жертвопринесення згідно із розпорядженнями і попросила комісію засвідчити це⁴⁵⁸. Приклад Аврелії Аммонус підтверджує той факт, що указ Деція стосувався представників всіх вірувань Римської держави⁴⁵⁹.

Перейдемо до розгляду цього едикту в контексті наслідків для ранньохристиянських церков. Цей імператорський указ поставив християн у складне становище і уразив одразу лідерів місцевих церков, які вочевидь були відомими особами й тому їх могли намагатися першочергово примусити до вчинення язичницьких священнодійств, щоб це було прикладом для їхньої пастви. Однією із перших жертв указу став єпископ Римський Фабіан наприкінці січня 250 р після Р. Х.⁴⁶⁰. Інформація про контекст його смерті відсутня. Єпископ Єрусалимський Александр постав перед судом в Кесарії, після чого опинився у в'язниці, де й помер. Аналогічно загинув і Вавілла Антіохійський (Euseb. HE VI. 39, 2–4). Оріген також був арештований та зазнав тюремних катувань, однак, судячи зі свідчень Евсевія, пережив це гоніння (Euseb. HE VI. 39, 5). Єпископ Діонісій Александрійський писав, що щойно був виданий указ, його почали вишукувати. За декілька днів йому вдалося виїхати з міста й сховатися на час гоніння (Euseb. HE VI. 40). Подібним чином залишив Карфаген і Кипріан приблизно наприкінці зими цього ж року⁴⁶¹.

Велика частина християн взяла участь у язичницьких жертвопринесеннях. Діонісій Александрійський пише, що через страх багато знатних осіб з'явилися до жертвників одразу, ще інші заявляли, що ніколи і не були християнами (Euseb. HE VI. 41, 11–12). У Смирні єпископ Евктемон (*Εὐκτῆμων*) сам відрікся від християнства і спонукав інших здійснити жертвопринесення у храмі Немезіди (Pass. Pion. XV; XVIII). У Карфагені кількість тих християн, які відреклися від віри і почали

⁴⁵⁸ Див текст папіруса: Knipfing, J. R. "The Libelli of the Decian Persecution." *Harvard Theological Review*, vol. 16, no. 4, 1923, pp. 364–365. Джон Р. Кніпфінг вважає це переконливим аргументом, щоб трактувати едикт Деція універсальним для всіх мешканців Імперії: *Ibid.*, pp. 361–362.

⁴⁵⁹ П. Керестеш пише, що Аврелія Аммонус могла бути раніше християнкою, проте це доволі сумнівно: Keresztes, P. "The Decian Libelli and Contemporary Literature." *Latomus*, vol. 34, no. 3, 1975, p. 763; 276. Schubert, P. "On the Form and Content of the Certificates of Pagan Sacrifice." *The Journal of Roman Studies*, vol. 106, 2016, pp. 172–198, at 175.

⁴⁶⁰ Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 178.

⁴⁶¹ Decret, F. *Early Christianity in North Africa*. Translated by Edward Smither, James Clarke & Co, 2011, p. 50.

виконувати вимоги едикту, була вражаючою. Загалом в Африці траплялися випадки принесення язичницької жертви самим духовенством⁴⁶². Кипріан пише: «Слід же розуміти і визнати, що прийшло жахливе руйнування цього гоніння, яке спустошило в більшості нашу паству»⁴⁶³ (Cyp. Ep. 11. 1).

Існувало кілька категорії тих, хто реалізовував імператорський указ. *Sacrificati* – ті, хто самостійно принесли язичницьке жертвопринесення, *turificati* – ті, хто спалили богам ладан, але не їли жертвовного м'яса⁴⁶⁴. Окремою категорією були *libellatici* – християни, які просили когось іншого принести за них жертвопринесення або підкупляли комісію, фіктивно здобуваючи сертифікат (*libellus*) (Cyp. Ep. 30. 3; Ep. 55. 13; De lap. XXVII). Тобто «лібеллатиками» були ті, хто якимось чином отримали лібеллуси про вчинення жертви, але насправді не виконували її власноручно. Пів століття раніше Тертулліан також подавав інформацію про випадки здійснення підкупу посадових осіб християнами задля уникнення арешту під час переслідувань (Tert. de fug. V; XII–XIV). Однак як і попередньо Тертулліан, так і Кипріан та представники римського кліру під час гоніння Деція Траяна засуджували подібне явище:

«Не є безневинним від гріха той, хто домагається, щоб він звершився, і не є далеким від злочину той за чиєї згоди невчинений проступок все ж виголошується публічно [як той, що виконався]» («*Non est enim immunis a scelere qui ut fieret inpetrauit, nec est alienus a crimine cuius consensu licet non admissum crimen tamen publice legitur*») (Cyp. Ep. 30. 3).

Корупція чиновницького апарату була великою проблемою Пізньої Римської імперії. Водночас це стало можливістю для християн підкупляти комісії та отримувати персональні лібеллуси задля отримання імунітету від гоніння. Такі християни вважали, що відмежовуються від жертвопринесення. Незважаючи на такі

⁴⁶² Leclercq, H. L'Afrique Chretienne. Tome I. Paris, Librairie Victor Lecoffre, 1904, p. 178–179.

⁴⁶³ «*Intellegendum est enim et confitendum pressurae istius tam turbidam uastitatem quae gregem nostrum maxima ex parte populata est*».

⁴⁶⁴ Brent, A. Cyprian and Roman Carthage. Cambridge University Press, 2010, p. 215–216; Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 200; Wilhite, D. E. Ancient African Christianity: An Introduction to a Unique Context and Tradition (1st ed.). Routledge, 2017, p. 143.

уявлення, їхні дії були засуджені кліром церкви, адже вони все ж дотрималися едикту імператора, отримавши підтвердження, що стали співучасниками язичницького ритуалу⁴⁶⁵.

Були й ті, хто демонстрував непохитність своєї віри. Частина християн залишала власні домівки та прямувала у місця укриття задля того, щоб перечекати гоніння. Діонісій Александрійський пише, що юрби християн вирушили у гори й пустелі. Через небезпечність шляху деякі з них потрапляли у рабство до варварів, зазнавали нападу розбійників та гинули від голоду й захворювань (Euseb. HE. VI. 42, 1–4). Про подібний вияв твердості віри християн у Карфагені писав і Кипріан:

«Перший титул перемоги – це сповідати Господа, бувши схопленим руками язичників; другий крок до слави – це зберегтися для Бога обережним відступом, таємно сховавшись. Одне сповідання – публічне, інше – приватне; один перемагає суддю світу, інший, вирушивши до свого судді Бога, зберігає сумління чистим цілісністю серця; там – рішуча відвага, тут – спокійніша передбачливість. Один з наближенням свого часу вже був знайдений підготовленим, інший же, кому можливо була дана відстрочка, через те, що відійшов, залишив свою спадщину, оскільки він не мав наміру відрікатися; він би сповідав [віру], якщо б його затримали»⁴⁶⁶ (Cyp. De lap. III).

Як бачимо, позиція Кипріана полягала у тому, щоб за час переслідування жодним чином не порушити визнання себе християнином. Цей фрагмент тексту демонструє те, що Кипріан схвалює уникнення від прямої конфронтації з представниками влади. Надійне переховування з метою збереження своєї християнської віри, за словами єпископа Карфагена, зараховується за особистий подвиг. Публічне сповідання своєї віри у випадку затримання християнина

⁴⁶⁵ Clarke, G. W. trans. and annot. The Letters of Cyprian of Carthage, vol 1. New York: Newman Press, 1984, p. 27; 32.

⁴⁶⁶ *«primus est uictoriae titulus gentilium manibus adprehensum Dominum confiteri : secundus ad gloriam gradus est cauta secessione subtractum iam Deo reseruari. illa publica, haec priuata confessio est: ille iudicem saeculi uincit , hic contentus Deo suo iudice conscientiam puram cordis integritate custodit: illic fortitudo promptior, hic sollicitudo securior. ille adpropinquante hora sua iam maturus inuentus est, hic fortasse dilatus est qui patrimonio derelicto idcirco secesserit, quia non erat negaturus: confiteretur utique, si fuisset et ipse detentus».*

представниками влади теж схвалювалося. Кипріан неодноразово вихваляв мучеництво, спонукав витримувати тортури до кінця, проте це не було єдиною можливою дією у час переслідування⁴⁶⁷. Це кардинально відрізняється від думки Тертуліана, котрий на початку III століття після Р. Х. гостро засуджував втечу від гоніння і давав поради постраждати мученицькою смертю⁴⁶⁸. Тож думка Кипріана значно еволюціонує у порівнянні з позицією його духовного попередника. Як глава Карфагенської церкви, він усвідомлював, що спонукання виключно до радикального ригоризму, як це робив Тертуліан, поставило б християн перед ще складнішим вибором під час хаосу Децієвого гоніння.

Ймовірно, едикт не містив чітких вказівок, що робити, якщо особа опирається його виконанню. Тому покарання були різноманітними й часто залежали від соціального статусу мешканця Імперії⁴⁶⁹. Зокрема щодо представників знаті (*honestiores*) влада вдавалася до примусового вигнання (*relegatio*), а також застосовувала конфіскацію майна. Втім знатна особа, що втрачала свої статки, ризикувала разом із ними позбутися також і свого соціального статусу. Вигнання, що було з великою ймовірністю тимчасовим, запроваджувалося з каральною та профілактичною метою, аби особа могла переглянути свою позицію⁴⁷⁰. Відомо, наприклад, що в римській Африці примусове вигнання було застосоване щодо подружжя християн, Фелікса і Вікторії, а також якогось Луція. Вони залишили своє майно, тож воно перебувало у державній скарбниці⁴⁷¹. Разом із ними до примусового вигнання також присудили і християнку Бону, яка, незважаючи на примус чоловіка, відмовилася принести жертву (Cyp. Ep. 24. 1)⁴⁷².

Натомість представників біднішого соціального стану (*humiliores*) могли взагалі не викликати задля виконання едикту. Їхні імена з низки причин могли і не потрапити до списків комісій, а вони самі могли не перебувати у полі зору магістратів. Це

⁴⁶⁷ Burns, J. Patout, Jr. Cyprian the Bishop. Routledge Early Church Monographs, Routledge, 2002, p. 85.

⁴⁶⁸ Див. трактат Тертуліана «Про втечу при переслідуванні» (De fuga in persecutione).

⁴⁶⁹ Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 184.

⁴⁷⁰ Brent, A. Cyprian and Roman Carthage. Cambridge University Press, 2010, p. 250.

⁴⁷¹ Про це сказано наступним чином: «...вони залишили маєтки, які тепер перебувають у скарбниці» («*reliquerunt possessiones quas nunc fiscus tenet*») (Cyp. Ep. 24. 1).

⁴⁷² Leclercq, H. L'Afrique Chretienne. Tome I. Paris, Librairie Victor Lecoffre, 1904, p. 190.

прослідковується на прикладі єпископа Кипріяна у порівнянні з нижчими представниками духовенства. Кипріан у 250 р. після Р. Х. став причиною заворушення у Карфагені й змушений був залишити місто, його майно конфіскували (очевидно, що на тимчасовий період), а у місті розміщували погрозливі написи: «*Якщо хтось утримує, володіє майном Цецилія Кипріяна єпископа християн*» «*si quis tenet possidet de bonis Caecili Cypriani episcopi christianorum*»⁴⁷³ (Сурр. Ер. 7, Ер. 55. 4, Ер. 66. 4). У цей же час частина кліриків перебувала у Карфагені у значно вільнішому становищі. За настановами Кипріяна, вони відвідували в'язниці й опікувалися іншими християнами. Наприклад, Тертулл (Tertullus), який займався комунікацією між Кипріаном та паствою, опікувався похованнями тіл мучеників тощо (Сурр. Ер. 12). Це показує той факт, що *humiliores*, до яких часто належали як представники нижчого духовенства, так і звичайні миряни, мали більше шансів бути непоміченими місцевими магістратами задля примусу їх до виконання едикту⁴⁷⁴. Кипріан, як і інші багаті християни, був засудженим до вигнання та конфіскації майна. Відповідно Кипріан вихваляє стійкість і сміливість окремої групи християн, що залишилися на своїх місцях проживання, але водночас і не з'явилися на форум для виконання едикту (Сурр. De lap. II). Ця група має назву *stantes*, тобто стійкі. Як ми й зауважили, «*стійкими*» могли бути переважно християни дрібного соціального походження, адже їх не розшукували через невідомість загалом, тож вони залишалися непоміченими⁴⁷⁵. Однак якщо знатні особи ризикували втратити насамперед престиж і зробитися на певний час вигнанцями, то представники *humiliores* у випадку публічного сповідання християнства найчастіше потрапляли до

---

⁴⁷³ Сам Кипріан у цьому ж листі про своє становище під час гоніння напише наступне: «*Гоніння ж пригнітило мене тягарем проскрипції*» («*Persecutio... me autem proscriptionis onere depressit*») (Сурр. Ер. 66. 4). Ш. Сомань висловив дещо іншу позицію щодо прочитання цих уривків. Він висловлює думку, що Кипріан насправді не був якось засуджений до 257 р., а у 250 р., залишивши Карфаген, він уникнув будь-яких правових порушень. Ш. Сомань також вважає, що єдиним покаранням за невиконання едикту було вигнання: Saumagne, C. «La persécution de Dèce en Afrique d'après la correspondance de S. Cyprien.» Byzantion 1962, pp. 1–29, p. 28.

⁴⁷⁴ Burns, J. Patout, Jr. Cyprian the Bishop. Routledge Early Church Monographs, Routledge, 2002, pp. 17–20.

⁴⁷⁵ Wilhite, D. E. Ancient African Christianity: An Introduction to a Unique Context and Tradition (1st ed.). Routledge, 2017, p. 143.

в'язниці й зазнавали жорстокого поводження. Тривале ув'язнення було методом тиску з метою зламати їхній опір і примусити виконати імператорський указ⁴⁷⁶.

Отож виразним явищем, характерним для гоніння Деція Траяна є наявність серед християн сповідників (*confessores*) – осіб, які публічно визнавали власну віру й наражалася на всі ризики, пов'язані з такою дією під час переслідування⁴⁷⁷. Нерідко перебування сповідників у в'язниці супроводжувалося морінням голодом, катуванням спрагою та спеціально створеними несприятливими умовами. Ось як про це свідчить сповідник Лукіан:

«... згідно з указом імператора ми мали померти від голоду й спраги, і були замкнені у двох камерах, однак смерть від голоду й спраги не звершилася. Проте від нашої тісноти утворилася нестерпна спека, яку ніхто не міг витримати»⁴⁷⁸ (Сурр. Ер. 22. 2).

Незважаючи на те, що термін «сповідник» інколи ототожнювався з «мучеником»⁴⁷⁹, далеко не всі сповідники гинули мученицькою смертю. Прикладом є сповідник Целерін (*Celerinus*), який, за словами Кипріяна, носив на своєму обличчі шрами від тортур, мужньо витерпів страждання і не загинув, а опинився на волі (Сурр. Ер. 39. 2).

Очевидно, що ані у самому едикті Деція не було вказівки карати на смерть за відмову принести жертву, ні, відповідно, у самих представників місцевих комісій не було повноважень вдаватися до таких заходів. Адже правом смертної кари (*ius gladii*) володів вищий магістрат, себто намісник провінції, як представник влади імператора та сенату. У випадку Африки це був проконсул. Отож, як ми і зазначили, християнам не присуджували цілеспрямовано смертних вироків⁴⁸⁰. Однак влада могла

⁴⁷⁶ Див. Сурр. Ер. 10, Ер. 13. У цих листах Кипріан згадує про перебування християн у в'язницях та вихваляє їхні подвиги.

⁴⁷⁷ Brent, A. *Cyprian and Roman Carthage*. Cambridge University Press, 2010, p. 250.

⁴⁷⁸ «...*iussi sumus secundum praeceptum imperatoris fame et siti necari, et reclusi sumus in duabus cellis, ita ut f non efficiebat fame et siti. sed et ignis ab opere pressurae nostrae tam intolerabilis erat quem nemo portare posset*».

⁴⁷⁹ Як зауважує у примітці М. Сейдж «мученик» та «сповідник» за часів Кипріяна у багатьох випадках синонімічні: Sage, M. *Cyprian*. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 207.

⁴⁸⁰ Saumagne, C. «La persécution de Dèce en Afrique d'après la correspondance de S. Cyprien.» *Byzantion* 1962, p. 6; Brent, A. *Cyprian and Roman Carthage*. Cambridge University Press, 2010, p. 250.

влаштовувати тортури задля демонстративності, що вже могло призводити до смерті. Так на початку переслідування у Карфагені від тортур загинув мученик Маппалік. Торттури відбувалися перед проконсулом Африки (Сурґ. Ер. 10. 4). Для порівняння, у Смирні мученика Піонія та його товаришів наглядач за язичницьким храмом Полемон публічно примушував до жертвопринесення, ув'язнив, але тільки після приїзду проконсула Азії Квінтілліана – Піонія засудили до смертної кари, спаливши живцем (Pass. Pion. XIX–XXI). Випадок з мучеником Піонієм в Азії та згадки єпископа Діонісія Александрійського про заворушення в Єгипті (Euseb. HE. VI. 41–42) дають підстави говорити про те, що на Сході імперії ситуація була дещо загрозливішою для християн і жорсткішою щодо тих, хто не приносив жертвопринесення, на відміну від ситуації, яку описують християни Римської та Африканської церков.

Під час виконання едикту і арештів християн відбулася також радикалізація самого язичницького суспільства у ставленні до тих, кого вони вважали винуватцями у провокуванні гніву (*ira*) богів й ненастанні бажаного миру (*pacis deorum*). Язичницька юрба вигукувала: «християн вкидати до левів!»⁴⁸¹. Так Кипріан повідомляє, що Нумідіка (Numidicus) його дружину та інших християн побили камінням. Їх покаліченими залишили вмирати. Однак напівмертвого Нумідіка знайшла його донька, завдяки чому він вижив (Сурґ. Ер. 40). Судячи з усього, це не була офіційна судова кара. На Нумідіка та групу християн напав язичницький натовп та чинив самосуд над ними⁴⁸². Про подібні випадки погромів християн у Єгипті та, відповідно, жорстокі мучеництва розповідає і Діонісій Александрійський (Euseb. VI. 41; 42, 1).

Перейдемо до більш конкретного розгляду подій у церковному середовищі Африки під час гоніння Деція. Як нами зазначалося, Кипріан на самому початку переслідування залишив Карфаген приблизно наприкінці зими 250 р. після Р. Х. Найімовірніше, єпископ Карфагена зробив це превентивно, будучи

⁴⁸¹ Ibid, p. 244.

⁴⁸² Clarke, G. W. trans. and annot. The Letters of Cyprian of Carthage, vol 2. New York: Newman Press, 1984, pp. 174–176.

проінформованим про те, які наслідки невиконання едикту одразу його спіткають, і розуміючи, що він може стати причиною заворушення в Карфагені.

Оскільки така дія Кипріана викликала чималий резонанс серед християн не тільки Карфагена, але й Римської церкви, і почала використовуватися його опонентами протягом подальших років єпископства та навіть після його смерті для очорнення репутації, ми розглянемо окремо це одіозне рішення глави церкви Карфагена. Дослідник біографії Кипріана В. Федосик пише про це: *«Звісно саме побоювання за своє життя й спонукало Кипріана до вчинку, що викликав неоднозначну оцінку християн не лише африканських провінцій»*⁴⁸³. На нашу думку, таке твердження є помилковою оцінкою мотивації глави церкви Карфагена. Єпископ не тікав з міста, аби просто егоїстично вберегти власне життя. Зрештою, поняття «втеча» не здатне повноцінно описати і охарактеризувати дії такого плану. Куди вдалішою слід вважати тезу М. Сейджа: *«Мотивація Кипріана, здається, була складнішою, ніж вважалося. У цьому випадку особисті інтереси та благо громади вказували на той самий курс. Інші єпископи підтримали його дії»*⁴⁸⁴.

Насамперед слід уточнити, що перебування Кипріана в укрітті характеризується його постійною комунікацією зі своєю паствою, представниками кліру та довіреними особами. Це дозволило єпископові, наскільки це можливо, регулювати ситуацію у церковній спільноті навіть на відстані⁴⁸⁵. Цілком ймовірно, що легкість, з якою вдалося залишити Карфаген і встановити надійну комунікацію, відбулася завдяки його впливовим зв'язкам серед язичницького середовища. Тобто Кипріан мав старі дружні контакти з людьми, які, очевидно, сприяли виконанню його єпископських обов'язків⁴⁸⁶.

⁴⁸³ Федосик, В. Киприан и античное христианство. Минск: Университетское, 1991, с. 112.

⁴⁸⁴ Англійською фраза звучить: *«Cyprian's motivation seems to have been more complex than has been allowed. In this case self-interest and community good pointed to the same course. Other bishops provided support for his action»* Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, pp. 195–196.

⁴⁸⁵ Benson, E. W., Cyprian: His Life, his Times, his Work. London: Macmillan, 1897, pp. 85–86.

⁴⁸⁶ Ibid., p. 195. Доречним тут буде нагадати про фрагмент з «Життя Кипріана», коли під час гоніння Валеріана старі друзі зі знатних кіл Карфагена рекомендували Кипріану знову покинути місто. Цілком можливо, що це були одні й ті самі особи (Vita Cyp. 14).

У першому листі до свого духовенства Кипріан обґрунтовує свій вчинок тим, що йому слід дбати про суспільний порядок і утриматися від безпосередньої присутності в Карфагені:

«Треба, щоб ми дбали про спільний мир, і хоч із тягарем на нашій душі ми були тимчасово відсутніми серед вас, щоб наша присутність не провокувала заздрість і жорстокість язичників, і щоб ми не стали порушниками миру»⁴⁸⁷ (Cypr. Ep. 7).

У наступному листі він не радить духовенству залишати місця свого служіння, а навпаки – вказує на їхній обов'язок здійснювати поховання померлих, опікуватися бідними, допомагати мученикам та сповідникам у в'язницях (Cypr. Ep. 12.). Свою відсутність Кипріан знову пояснює, як вимушений захід:

«О, якщо б обставини мого становища і місця дозволили б, і я сам міг би бути присутнім зараз, я б охоче та ревно виконав звичним служінням всі обов'язки блага, пов'язані з найсміливішими нашими братами. Проте нехай ваша турбота представляє мою посаду і робить все необхідне тим, кого божественна гідність прославила такими заслугами їхньої віри та мужності»⁴⁸⁸ (Cypr. Ep. 12. 1).

Однак церковне середовище Рима, втративши на початку переслідування власного єпископа Фабіана, вочевидь не сприйняло такий вчинок глави церкви Карфагена. Тож у посланні від римських християн, яке передав субдиякон Кременцій (Cremenius), Кипріану дорікали за уникнення гоніння (Cypr. Ep. 8. 1)⁴⁸⁹. Зі свого боку Кипріан відповів дуже лаконічно. Він вітає християн Рима з тим, що вони удостоїлися єпископа-мученика, проте не має наміру давати пояснення свого вчинку, очевидно, вважаючи його адекватним у такій ситуації (Cypr. Ep. 9). Свій погляд на відхід з міста Кипріан значно повніше опише за кілька місяців, коли ситуація у Карфагені за відсутності єпископа ускладниться, а його опоненти почнуть використовувати віддаленість керівника, як привід до підривання його влади:

⁴⁸⁷ *«oportet nos tamen paci communi consulere et interdum quamvis cum taedio animi nostri deesse uobis, ne praesentia nostri inuidiam et uiolentiam gentilium prouocet et simus auctores rumpendae pacis»*

⁴⁸⁸ *«adque utinam loci et gradus mei conditio permetteret ut ipse nunc praeaeus esse possem: promptus et libens sollenmi ministerio cuncta circa fortissimos fratres nostros dilectionis obsequia complerem. sed officium meum uestra diligentia repraesentet et faciat omnia quae fieri oportet circa eos quos in talibus meritis fidei ac uirtutis suae inlustrauit diuina dignatio».*

⁴⁸⁹ Brent, A. Cyprian and Roman Carthage. Cambridge University Press, 2010, p. 244.

«Наш Господь, якого заповіді ми маємо боятися та дотримуватися, встановлюючи чин єпископа та правило своєї церкви, проголошує в Євангелії і говорить до Петра: «і я кажу тобі, що ти – Петро, і на цьому камені я збудую церкву мою, і врата пекла не здолають її, і дам тобі ключі царства небесного, і що зв'яжеш на землі, те буде зв'язане на небесах, і що розв'яжеш на землі, те буде розв'язане на небесах». Звідси крізь час і послідовність змін слідує чин єпископів і правило церкви, щоб церква встановлювалася (*constituatur*) на єпископах і щоб кожна дія церкви управлялася через цих самих предстоятелів (*praepositos*)»⁴⁹⁰ (Cypr. Ep. 33. 1).

Як бачимо, Кипріан доктринально дає пояснення, що церква у своїй основі керується єпископами⁴⁹¹. Відповідно, за його словами, влада єпископа є пріоритетною, як влада керівника Христової спільності: «єпископ є у церкві і церква в єпископі» («...*episcopum in ecclesia esse et ecclesiam in episcopo*»...) (Cypr. Ep. 66. 8)⁴⁹². У той час як Тертулліан був прибічником церкви духу та ініціативності кожного християнина⁴⁹³, Кипріан мислив з навичками адміністратора та вбачав церкву сакральною спільнотою, яка є ієрархічною та структурованою. Його метою було вберегти міцною та незаплямованою відступництвом громаду християн під час хаосу переслідування, тож першочергово для цього слід було вберегтися її керівнику. Таким обґрунтуванням своєї дії Кипріан значно посилює роль єпископа⁴⁹⁴.

⁴⁹⁰ «*Dominus noster, cuius praecepta metuere et servare debemus, episcopi honorem et ecclesiae suae rationem disponens in euangelio loquitur et dicit Petro: ego tibi dico quia tu es Petrus, et super istam petram aedificabo ecclesiam meam, et portae inferorum non uincunt eam, et tibi dabo claves regni caelorum, et quae ligaueris super terram erunt ligatae et in caelis, et quaecumque solueris super terram erunt soluta et in caelis. inde per temporum et successionum uices episcoporum ordinatio et ecclesiae ratio decurrit ut ecclesia super episcopos constituatur et omnis actus ecclesiae per eosdem praepositos gubernetur*».

⁴⁹¹ Див. примітки Г. Кларка до цього фрагменту листа: Clarke, G. W. trans. and annot. *The Letters of Cyprian of Carthage*, vol 2. New York: Newman Press, 1984, pp. 125–126.

⁴⁹² Bobertz, C. A. *Cyprian of Carthage as Patron: A Social and Historical Study of the Role of Bishop in the Ancient Christian Community of North Africa*. *Studia Patristica Supplements* 12, Peeters, 2023, pp. 59–60.

⁴⁹³ Наголосимо на фразі Тертулліана, про яку ми писали у попередньому розділі: «церква є духом завдяки духовній людині, церква не є кількістю єпископів» («*ecclesia spiritus per spiritalem hominem, non ecclesia numerus episcoporum*») (Tert. De Pud. XXI. 17).

⁴⁹⁴ Про погляди Кипріана на єпископат див.: Benson, E. W., *Cyprian: His Life, his Times, his Work*. London: Macmillan, 1897, pp. 31–41.

Згодом диякон Понтій пояснюватиме його вчинок тим, що це відбулося за волею Бога. Аргументом автора «Життя Кипріана», що відхід єпископа не характеризується просто людським страхом за своє життя, слугує мученицька смерть Кипріана у наступному гонінні імператора Валеріана у 258 р. після Р. Х. Щодо випадку залишення власної кафедри у 250 р., то Понтій вказує, що Кипріан мотивувався турботою про паству, і якщо б він піддався бажанню мучеництва, то це було б гріховно: *«Розум, що у всьому був пожертвований Богові, і відповідно відданий божественному повчанню, повірив, що, коли б він не підкорився повелінню Господа сховатися, то навіть самими стражданнями він би згрішив»* (Vita Cypri. 7).⁴⁹⁵

Зрештою, Кипріан не був єдиний у своєму рішенні залишити єпископську кафедру під час гоніння Деція Траяна. Серед аналогічних прикладів ми знаємо, що Діонісій Александрійський теж полишив своє місто (Euseb. HE. VI. 40). Також Григорій єпископ Неокесарійський на час гоніння віддалився з місця служіння та переховувався на Понтійських пагорбах⁴⁹⁶.

Судячи з усього, жорстока фаза реалізації едикту Деція в Африці пішла на певний спад вже ближче до середини весни 250-ого року після Р. Х.⁴⁹⁷ Це видно з того факту, що деякі сповідники вийшли з в'язниць (Cypri. Ep. 13; 14). У своїх листах Кипріан постійно пише, щоб духовенство підтримувало всім необхідним тих, хто виявив стійкість християнської віри. Кипріан також надсилає і власні фінанси для підтримки сповідників. З його листа до своєї довіреної особи Рогаціана (Rogatianus)⁴⁹⁸ та інших сповідників ми знаємо, що він передав двічі 250 сестерціїв.

⁴⁹⁵ *«dicata enim in omnibus Deo mens et sic de diuinis admonitionibus mancipata credidit se, nisi Domino latebram tunc iubenti paruisset, etiam ipsa passione peccare».*

⁴⁹⁶ «Життя Григорія Неокесарійського» подає Григорій Нісський, описуючи фрагмент уникнення від гоніння цього єпископа: Patout Burns, Jr. and Jensen, R. Christianity in Roman Africa. The Development of Its Practices and Beliefs. Grand Rapids: Eerdmans, 2014, p. 17. Clarke, G. W. trans. and annot. The Letters of Cyprian of Carthage, vol 1. New York: Newman Press, 1984, p. 34. Також детальніше про саме джерело «Життя Григорія Неокесарійського» див.: Van Dam, R. "Hagiography and History: The Life of Gregory Thaumaturgus." Classical Antiquity, vol. 1, no. 2, 1982, pp. 272–308.

⁴⁹⁷ Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 205.

⁴⁹⁸ Рогаціан згадується у ще декількох листах, зокрема попередньо в Ep. 7, згодом в Ep. 41–43. Він був довіреною особою Кипріана, пробув декілька місяців у в'язниці, після чого його відпустили, що впливає з Ep. 13. Він також зберігав лояльність до єпископа у час, коли деякі пресвітери

Диякон Віктор, котрий перебував разом із ним, передав 175 сестерціїв (Cyp. Ep. 13. 7)⁴⁹⁹.

На подальшу ситуацію у церковному середовищі Африки вплинули три фактори, які тісно переплелися між собою. Першим із них була велика кількість відпалих від віри (*lapsi*); другим була наявність сповідників і особливий характерний для африканських християн культ мучеників; нарешті, третім фактором було незадоволення самим Кипріаном з боку декількох пресвітерів та частини пастви.

Ті християни, які стали відступниками і взяли участь у виконанні едикту Деція, за дуже короткий час захотіли назад повернутися у церковну спільноту. Відповідно перед самою церквою і перед єпископом Кипріаном постало ключове питання: що робити із відступниками? Слід також врахувати той факт, що відпалі християни почали робити спроби повторно навернутися ще у час, коли гоніння Деція Траяна тривало. Дружній та вірний Кипріану єпископ Калдоній (*Caldonius*) інформує, що деякі з відпалих повторно з'явилися до трибун магістратів і, сповідавши свою віру, відбули у присуджене їм вигнання, розраховуючи, що цей крок нібито має спокутувати їхнє попереднє відступництво. Калдоній просить поради у Кипріана, як

виступили опозицією до Кипріана: Clarke, G. W. trans. and annot. *The Letters of Cyprian of Carthage*, vol 1. New York: Newman Press, 1984, p. 191.

⁴⁹⁹ Цей уривок (7) з Ep. 13 відображається не у всіх рукописах. Г. Кларк вказує, що, можливо, він був написаний *postscriptum*, але немає потреби сумніватися у його достовірності: Clarke, G. W... vol 1, 1984, p. 259. Щодо вартості наведених сум, які передавав Кипріан, то їх складно оцінити на момент інфляції у Римській економіці у 250 р. після Р. Х. Така оцінка явно потребує окремого дослідження. Слід врахувати обмеженість джерельної бази, де побутові ціни, зарплати та витрати часто вказувалися не прямо, а опосередковано. Цінність певної грошової суми також варіюється від провінції, а тим паче від конкретного міста. Р. Данкан-Джонс у своїй фундаментальній праці по економіці Римської держави наводить приклади витрат у Римській Африці на публічні будівлі, статуї, релігійні заходи, а також індивідуальні грошові внески при вступі в адміністративні обов'язки (*summa honoraria*). Ці суми варіюються від декількох тисяч до десятків та навіть сотні тисяч сестерціїв. З наведеного переліку сум, Карфаген лідирує як одне із найбагатших міст. Див. розділ цієї праці та особливо таблиці з цінами у містах цього регіону: Duncan-Jones, R. "Prices in the African Provinces." *The Economy of the Roman Empire: Quantitative Studies*, Cambridge University Press, 1982, pp. 63–114. Наведемо також ще один приклад для порівняння. Річна зарплата римського легіонера майже два десятиліття раніше, за правління Максиміна Фракійця, становила близько 6000 сестерціїв на рік. Див порівняльну таблицю №4 з річною платою римських воїнів: Speidel, M. A. "Roman Army Pay Scales." *The Journal of Roman Studies*, vol. 82, 1992, pp. 87–106. Таким чином сума грошей у 250 сестерціїв не була аж надто великою. Однак це ті кошти, які міг пожертвувати Кипріан двічі, перебуваючи в екзилі, і які б могли покрити нагальні потреби сповідників.

ставитися до цих християн у такому випадку (Cypr. Ep. 24). Інші одразу почали провадити довготривале й щире покаяння (Cypr. Ep. 56. 2). Проте велика кількість відступників захотіла їхнього негайного й швидкого прийняття назад у церкву⁵⁰⁰.

Водночас, як ми і зазначали, на противагу відпалим, була малочисельна група тих, хто показував справжній приклад віри – сповідники та мученики. Враховуючи те, що християни Африки традиційно мали високий культ мучеництва, фокус уваги на особах, які терпіли ув'язнення та тортури під час гоніння, явно виріс. Перші паростки того, що сповідники починають підноситися над іншими й виходити з певного церковного контролю (*disciplina*), проявилися ще навесні 250 р. після Р. Х., коли до Кипріана дійшла інформація, що ці особи конкурують між собою, вивищуються, займаються блудом, а деякі навіть не підпорядковуються духовенству (Cypr. Ep. 14. 3). Кипріан пише, що після гідної «слави у мужності» (*in virtutibus gloria*) тепер слід перебувати «у дисципліні моральності» (*in moribus disciplina*) (Cypr. Ep. 13. 6)⁵⁰¹

Серед живих мучеників/сповідників були абсолютно різні люди, які були об'єднані рисами непоступливості та твердості своєї віри. Вони вважали, що завдяки стражданням перебувають у духовній єдності із тими мучениками, які вже померли і перебувають з Христом. Така позиція значно посилювала їхній статус в очах інших християн. Більше того, сакралізація ще живих осіб ставила мучеників у конкуренцією з владою духовенства, першочергово з владою єпископа⁵⁰². Тут зіграла свою роль тривала традиція церкви Африки. Ще пів століття до цього, мученики Перпетуя та Сатур подавалися у якості арбітрів у суперечці кліру між єпископом Оптатом та пресвітером Аспасієм, ригорист Тертулліан закликав до мучеництва як найвищої чесноти тощо⁵⁰³. Тому не дивним є той факт, що відпалі християни у

⁵⁰⁰ Benson, E. W., Cyprian: His Life, his Times, his Work. London: Macmillan, 1897, p. 92; 172; Wilhite, D. E. Ancient African Christianity: An Introduction to a Unique Context and Tradition (1st ed.). Routledge, 2017, p. 144;

⁵⁰¹ Ці словосполучення влучно зауважив та виокремив Г. Кларк: Clarke, G. W. trans. and annot. The Letters of Cyprian of Carthage, vol 1. New York: Newman Press, 1984, p. 254.

⁵⁰² Brent, A. Cyprian and Roman Carthage. Cambridge University Press, 2010, p. 251.

⁵⁰³ Перед стратою у мученика Сатура було видіння у якому єпископ Оптат та пресвітер Аспасій, що перебували у сварці між собою, попросили святих мучеників Перпетую та Сатура дарувати їм мир (Pass. Perp. XIII). Цей фрагмент ілюструє той високий статус мучеників, який їм надавався у

спробах повернутися до церкви звернулися саме до мучеників та сповідників з проханням відпустити їм гріх відступництва.

Ілюстративним прикладом слугує лист сповідника Целеріна до сповідника Лукіана. Целерін, який з нез'ясованих причин перебував у Римі, звернувся до Лукіана, котрий разом з багатьма іншими християнами перебував у в'язниці в Карфагені й очікував смерті. Целерін просить Лукіана та інших мучеників дарувати прощення його рідним сестрам Нумерії та Кандиді (*Nomeriam et Gandidam*), які стали відступницями. Одна, купивши *libellus*, інша, очевидно, принісши жертву. До прохання Целеріна долучаються й інші сповідники та християни, що перебувають поруч із ним (Cyp. Ep. 21).

Сповідник Лукіан у своїй відповіді вказує на певну однакову позицію мучеників, які відбувають разом із ним ув'язнення, а саме – дарувати мир усім, хто його просить⁵⁰⁴. Зі слів Лукіана, це право вони успадкували від блаженного мученика Павла (*benedictus martyr Paulus*), який вже загинув:

«Ти мав знати, що довкола нас відбулося. Коли блаженний мученик Павло, ще перебував у тілі, він покликав мене і мені сказав: «Лукіане, перед Христом тобі заповідаю: якщо після мого відходу, хтось попросить у тебе мир, надавай в ім'я моє». Проте і всі, кого Господь удостоїв до відходу під час такої біди, всі ми за домовленістю надали мир посланням для всіх»⁵⁰⁵ (Cyp. Ep. 22. 2).

Прощення, яке просять відпалі у мучеників, видавалося у вигляді письмових записок від мучеників (*libelli pacis* – дослівно «книжечки миру»). Певною мірою ці *libelli* від мучеників були протиставленням язичницьким сертифікатам, що видавалися згідно з указом Деція⁵⁰⁶.

церкві римської Африки. Детальніше про культ мучеництва у цьому регіоні див. підрозділ нашої роботи: 2.2 Церква Римської Африки в першій половині III ст. після Р. Х.: діяльність переслідування Септимія Севера та внутрішній розвиток християнських спільнот.

⁵⁰⁴ Див. примітку 12: Clarke, G. W. trans. and annot. *The Letters of Cyprian of Carthage*, vol 1. New York: Newman Press, 198, p. 334.

⁵⁰⁵ «Scire debuisti quid circa nos actum sit. cum benedictus martyr Paulus adhuc in corpore esset, uocauit me et dixit mihi: Luciane, coram Christo tibi dico ut si quis post arcessionem meam abs te pacem petierit, da in nomine meo. sed et omnes quos Dominus in tanta tribulatione arcessire dignatus est, uniuersi litteras ex conpacto uniuersis pacem dimisimus».

⁵⁰⁶ Brent, A. *Cyprian and Roman Carthage*. Cambridge University Press, 2010, pp. 251–252.

Єпископ Кипріан, який взагалі не перебував у Карфагені, розумів складність ситуації, тому попервах намагався не входити у конфлікт з мучениками та сповідниками. Його листи до них супроводжуються хвалою їхнього подвигу. Кипріан дипломатично згадує, що мученики виявляють смирення і звертаються з проханнями та порадами до єпископа у питанні, що ж їм робити у тих випадках, коли відпалі просять дарувати мир (Cyp. Ep. 15. 1). Він також вказує, що юрба *lapsi* втомлює і напосідає на сповідників (Cyp. Ep. 15. 3). Найімовірніше, особливих звернень до Кипріана не було, він пише про це, щоб наголосити на важливості думки єпископа. Його позиція у питанні відпалих християн зводиться до двох аспектів: остаточне рішення щодо відступників має вирішитися колегіально, коли настане мир, а ті *libelli pacis*, котрі видають мученики, мають бути не загального характеру, а із вказаними іменами, щоб можна було розібрати конкретну ситуацію особи (Cyp. Ep. 15. 3; Ep. 19. 2; Ep. 25; Ep. 26). По суті, Кипріан намагався загасити той конфлікт, який почав виникати між владою мучеників, як священною через пролиту за Христа кров, і владою єпископа, яка передавалася від апостолів, а відповідно від самого Ісуса Христа⁵⁰⁷. Попри панегіричні слова мученикам, рішення, які пропонує Кипріан, усе ж ставлять владу єпископа головною. Він намагається звести дії сповідників та мучеників виключно до рекомендацій та прохань за відпалих, фактично не визнаючи ці *libelli pacis* за легітимне прощення і євхаристійне⁵⁰⁸ прийняття відступників у лоно церкви. Проте такі дії Кипріана отримали опір зі сторони сповідників. Про це свідчить лист від них Карфагенському єпископу:

«Всі сповідники вітають папу Кипріана.

Знай, що тим, про кого тобі відомо, як вони вчиняли після проступку, ми всі дарували мир. І хочемо зробити відомим це правило завдяки тобі іншим єпископам.

---

⁵⁰⁷ Ibid, pp. 253–255.

⁵⁰⁸ Повторне прийняття у лоно церкви відступників полягало насамперед у можливості брати участь у таїнстві Причастя. Адже відлучені від церкви втрачали це право. Тому з документів (*libelli pacis*), що були підписані ще живими сповідниками, називалися імена осіб під час Євхаристії і, відповідно, відступників прощали, надаючи їм доступ до Причастя: Benson, E. W., Cyprian: His Life, his Times, his Work. London: Macmillan, 1897, p. 92.

Бажаємо, щоб ти зберігав мир зі святими мучениками. Написав Лукіан за присутності духовенства, екзорциста і читця.»⁵⁰⁹ (Cyp. Ep. 23).

Насамперед слід звернути увагу на наказовий та зверхній тон цього листа. Лукіан ставить титул «всі сповідники» («*universi confessores*») перед «*papam Kyprianum*» («*Cypriano papati*»), що йде всупереч традиційному уставу звернення до єпископа⁵¹⁰. Сповідники не просто ставлять Кипріана перед фактом, що вони вже дарували мир усім, хто його просив, а й вказують єпископу, щоб він доніс це до відома інших. З листа також випливає прохання, щоб Кипріан перебував у мирі з мучениками. Це викриває наявний конфлікт між єпископом та мучениками. Тобто спроби Кипріана проконтролювати дії мучеників та подати *libelli pacis* виключно як рекомендації зазнають краху. Цей лист ілюструє менталітет мучеників, які через свої подвиги ставили себе в позаієрархічний контекст⁵¹¹.

А. Брент пише, що у конфлікті з мучениками та тими, хто був опонентами влади єпископа, тактика Кипріана полягала у позбавленні їх сакраментальної влади⁵¹². Дослідник дещо різко характеризує його дії і його самого як «вмілого бюрократа»⁵¹³. По-перше, Кипріан публічно прославляє мучеників, але розширює саме розуміння подвигу сповідання віри. Як ми зазначали раніше, за його словами, похвали заслуговує не тільки страждання й загибель за віру, а й уникнення гоніння, здатність перечекувати, у той чи інший спосіб знайти можливість не відректися (Cyp. De lap. III). До прикладу, пізніше у 253 р. єпископ Рима Луцій помре природною смертю, але Кипріан за те, що той пережив вигнання величатиме його: «сповідником, рівно і священником» («*confessorem pariter et sacerdotem*») (Cyp. Ep. 61. 2)⁵¹⁴. По-друге, Кипріан пише, що не слід допускати відпалих до Євхаристії без покладення на них руки єпископа: «ще не відбулося рукопокладення їм від єпископа та кліру»

⁵⁰⁹ «*Universi confessores Cypriano papati s. Scias nos universos quibus ad te ratio constiterit quid post commissum egerint dedisse pacem, et hanc formam per te et aliis episcopis innotescere uolumus. optamus te cum sanctis martyribus pacem habere. praesente de clero et exorcista et lectore Lucianus scripsit*»

⁵¹⁰ Brent, A. Cyprian and Roman Carthage. Cambridge University Press, 2010, p. 271.

⁵¹¹ Clarke, G. W. trans. and annot. The Letters of Cyprian of Carthage, vol 1. New York: Newman Press, 1984, pp. 340–341.

⁵¹² Brent, A. Cyprian and Roman Carthage. Cambridge University Press, 2010, p. 254.

⁵¹³ В оригіналі з англ.: «*The skilful bureaucrat*», Ibid., p. 282.

⁵¹⁴ Ibid., p. 276.

(«...*nondum manu eis ab episcopo et clero inposita...*») (Cypr. Ep. 15. 2). Кипріан розроблює доктрину, що не мученики, а саме єпископ через рукопокладення повертає відступників у церкву.

Важливою причиною до пожвавлення конфлікту та створення внутрішньоцерковного розколу в церкві Африки у 250–251 рр. після Р. Х. була група пресвітерів, яка намагалася підірвати владу єпископа Кипріана⁵¹⁵.

Як відомо, існувала певна опозиційна частина духовенства, яка негативно поставилася до обрання Кипріана на єпископа (Vita Cypri. V). Новий конфлікт розрісся саме під час гоніння Деція Траяна. Відсутність Кипріана у Карфагені давала можливість до нових дій супроти його влади⁵¹⁶. Серед бунтівних пресвітерів були Донат (*Donatus*), Фортунат (*Fortunatus*), Новат (*Nouatus*) і Гордій (*Gordius*)⁵¹⁷. Ми дізнаємося їхні імена з фрагменту листа, де Кипріан вказує, що якесь питання, котре порушене цими пресвітерами, може бути вирішене тільки з його поверненням до Карфагена і зі згоди кліру та мирян (Cypr. Ep. 14. 3). Подальший хід подій і така відповідь Кипріана найвірогідніше вказують на те, що питання, з яким зверталися ці пресвітери, було пов'язане саме з відпалими християнами (*lapsi*)⁵¹⁸. Як ми і зазначали, між цією групою духовенства та Кипріаном був особистісний конфлікт. У одному із листів до всієї пастви Карфагена, коли протистояння посилювалося, він зазначає, що ці пресвітери: «*виставляють проти нас свої старі нападки і заново відновлюють богохульні махінації звичними інтригами*» («*instaurant ueterem contra nos impugnationem suam et sacrilegas machinationes insidiis solitis denuo renouant*»)

⁵¹⁵ Leclercq, H. L'Afrique Chretienne. Tome I. Paris, Librairie Victor Lecoffre, 1904, p. 200; Taylor, J. H. "St. Cyprian and the Reconciliation of Apostates." Theological Studies, vol. 3, no. 1, 1942, pp. 27–46, at 32.

⁵¹⁶ Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 213.

⁵¹⁷ Загалом головних бунтівних пресвітерів проти влади Кипріана було п'ять. Нам невідомо, де саме перебував п'ятий пресвітер на момент написання цього листа і хто саме це був. Про кількість пресвітерів ми дізнаємося з іншого листа Кипріана, де він порівнює колегію по жертвопринесенню з п'яти магістратів з п'ятьма бунтівними пресвітерами: Cypr. Ep. 43. 3.

⁵¹⁸ Taylor, J. H. "St. Cyprian and the Reconciliation of Apostates." Theological Studies, vol. 3, no. 1, 1942, p. 36; Bobertz, C. A. Cyprian of Carthage as Patron: A Social and Historical Study of the Role of Bishop in the Ancient Christian Community of North Africa. Studia Patristica Supplements 12, Peeters, 2023, p. 72; Clarke, G. W. trans. and annot. The Letters of Cyprian of Carthage, vol 1. New York: Newman Press, 1984, pp. 266–277.

(Сурґ. Ер. 49. 3). Звідси випливає, що частка духовенства, яка діяла супроти єпископа, була тією самою його давньою опозицією.

Бунтівне духовенство висловило позицію негайно надавати мир відпалим і тим самим підтримувала *libelli pacis*, що видавалися від імені мучеників⁵¹⁹. Це суперечило позиції єпископа Кипріяна, який вважав, що проблема відступників потребує відтермінування до його прибуття та прийняття спільного рішення на соборі⁵²⁰. Реконструювати подальшу ситуацію можливо за рахунок уривків листів, які пише єпископ Карфагена. Він заявляє, що паству звели деякі пресвітери, які хотіли здобути її прихильність (Сурґ. Ер. 17. 2). У доволі різкому посланні до духовенства Кипріан пише, що *«Коли непомірна і різка впертість деяких своєю необдуманістю, намагається схвилювати і честь мучеників, і скромність сповідників і спокій всього народу»*⁵²¹. Він також заявляє, що ці пресвітери привласнюють владу єпископа, роблячи те, чого ніколи не було за його попередників (Сурґ. Ер. 16. 1–2). Він нагадує, що саме ці пресвітери зводять з вірного шляху мучеників, які звернулися до нього з проханнями дарувати мир відпалим (Сурґ. Ер. 16. 4).

Ситуація загострювалася й виходила з-під контролю Кипріяна, оскільки відпали почали прямо вимагати від духовенства дарувати їм прощення, і деякі єпископи не витримували такого тиску:

«Врешті-решт вже виявився початок цього розбрату. Оскільки у нашій провінції по декількох містах на настоятелів (praepositos) відбувся напад натовпу; вони вигукували, що мир був даний одночасно всім через мучеників та сповідників, і примусили негайно надавати [мир] для себе, залякували і пригнічували своїх

⁵¹⁹ Patout Burns, Jr. Cyprian the Bishop. Routledge Early Church Monographs, Routledge, 2002, p. 41; 81.

⁵²⁰ Taylor, J. H. "St. Cyprian and the Reconciliation of Apostates." Theological Studies, vol. 3, no. 1, 1942, p. 37.

⁵²¹ *«cum quorundam inmoderata et abrupta praesumptio temeritate sua et honorem martyrum et confessorum pudorem et plebis uniuersae tranquillitatem turbare conetur»* (Сурґ. Ер. 16. 1).

настоятелів, які володіли меншою мужністю духу і кріпкістю віри для опору»⁵²² (Cypr. Ep. 27. 3).

До єпископа Карфагена звернулися відпалі, написавши йому листа, щоб він дарував їм прощення. У зверненні до єпископа вони назвали себе церквою (Ep. 33.1). Очевидно, що *lapsi* могли вдатися до таких дій тільки після отримання *libelli pacis* від мучеників та маючи підтримку певної частини духовенства. Ми дізнаємося про цей лист з послання Кипріана до своєї пастви, де він обґрунтовує те, що не може якась група християн називати себе церквою, адже церква не існує без єпископа (Cypr. Ep. 33).

Спроба Кипріана піти на певний компроміс у питанні відпалих теж попервах не увінчувалася успіхом. Спекотне літо (250 р. після Р. Х.) було періодом захворювань в Африці. Тож єпископ Карфагена погодився, що дарувати мир слід тим відпалим, які перебувають на смертному одрі. Інакше це б унеможливило покаєння багатьох відступників у випадку їхньої смерті. Відповідно до цього рішення, *lapsi* повинні були посповідатися перед пресвітером або навіть дияконом, а клірик зі свого боку через рукопокладення міг дарувати їм мир (Cypr. Ep. 18. 1; 19. 2). Однак такий компроміс не зумів уладнати ситуацію, тож усобиці у церкві Африки з приводу відпалих християн та за їхньої безпосередньої участі продовжилися⁵²³.

Перебуваючи у складному становищі, Кипріан для укріплення своєї єпископської влади налагоджує комунікацію з церковним середовищем Рима. Першим напрямком комунікації є епістолярний зв'язок з римським кліром⁵²⁴. Дізнавшись, що до Рима доходять різні чутки щодо його діяльності, Кипріан надсилає їм власного листа (Cypr. Ep. 20)⁵²⁵, у якому пояснює суть ситуації в Африці,

⁵²² «*Denique huius seditionis origo iam coepit. namque in prouincia nostra per aliquot ciuitates in praepositos impetus per multitudinem factus est, et pacem quam semel cunctis a martyribus et confessoribus datam clamitabant confestim sibi repraesentari coegerunt, territis et subactis praepositis suis qui ad resistendum minus uirtute animi et robore fidei praeualebant*».

⁵²³ Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 215.

⁵²⁴ Нагадаємо, що на момент гоніння християни Рима, залишилися без глави церкви, адже єпископ Фабіан загинув ще наприкінці січня 250 р. після Р. Х.

⁵²⁵ Судячи з цього листа, а також з листа римським сповідникам (Cypr. Ep. 28), була якась попередня комунікація між духовенством цих великих міст. Клір Рима писав листи до духовенства і сповідників у Карфагені, але до нас ці листи не дійшли.

обґрунтовує свої дії та причину тимчасового укриття від переслідування, висловлює позицію щодо відпалих християн (дарувати прощення тим, хто на смертному ложі, але загальне рішення слід встановити спільно на соборі), а також оповідає про порушення ієрархічної дисципліни у власній церкві. До цього листа він додає копії тринадцяти своїх попередніх листів, адресованих кліру та сповідникам Карфагена, щоб було прозоро видно його дії та можна було б зрозуміти ситуацію⁵²⁶. У наступному листі (Cyp. Ep. 27) він оповідає про неправильність дій мученика Лукіана, котрий видавав загальне прощення відпалим, додає копію листа від єпископа Калдонія та свою відповідь йому у питанні стосовно *lapsi* тощо (Cyp. Ep. 24 – 25). Другим напрямком дій Кипріана щодо християн Римської церкви була солідаризація з авторитетними римськими сповідниками, до яких він написав хвалебний лист про їхні подвиги (Cyp. Ep. 28). Кипріан вказує, що римські сповідники стали прикладом хоробрості, але і прикладом церковного порядку (Cyp. Ep. 28. 2). Врешті-решт, єпископ Карфагена отримує відповіді від духовенства Римської церкви, а також від її сповідників. Римський клір погоджується з Кипріаном щодо його політики стосовно відпалих (Cyp. Ep. 30). Духовенство Рима вказує, що приймати поспіхом відпалих посеред гоніння – означало б прикривати незагоєну рану, а не лікувати її, адже рішення може бути прийняте тільки у єдності мирян, пресвітерів, сповідників та єпископів (Cyp. Ep. 30. 3–5). Водночас цьому листові є притаманною не лише чітка та грамотно сформульована аргументація, а й жорстка позиція щодо відпалих. Це дає підставу дослідникам припустити, що автором цього листа був пресвітер Римської церкви Новаціан (*Novatianus*)⁵²⁷. У наступному листі від кліру Рима (Cyp. Ep. 37) повторно підтримується позиція Кипріана (Cyp. Ep. 37). Водночас і римські сповідники, які, найімовірніше, надіслали свою відповідь разом з листом від духовенства, схвально оцінили

⁵²⁶ Як зазначає Г. Кларк, завдяки Ep. 20 значно легше розібратися у хронології подій і реконструювати ситуацію, бо Кипріан, пояснюючи ситуацію римському кліру, дає можливість зрозуміти послідовність подій першого півріччя 250-ого року після Р. Х.: Clarke, G. W. trans. and annot. *The Letters of Cyprian of Carthage*, vol 1. New York: Newman Press, 1984, p. 305.

⁵²⁷ Papandrea, J. L. *Novatian of Rome and the Culmination of Pre-Nicene Orthodoxy*. Eugene, Oregon: Pickwick Publications / Princeton Monograph Series, 2011, p. 37; Sage, M. *Cyprian*. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 223. Про Новаціана та його розкол див. наступний розділ.

єпископську діяльність Кипріана та погодилися з вірністю настанов щодо відступників (Сурґ. Ер. 31).

Підтримка з Рима посилила позицію Кипріана. Сповідники пресвітер Мойсей, Максим, Нікострат та Руфін мали неабиякий авторитет за межами Римської церкви. Тож абсолютно не випадковим є те, що Кипріан звертався до них, наголошуючи на кожному поіменно, підкреслюючи цим їхню значущість⁵²⁸. Наявність чіткої підтримки від сповідників давала можливість єпископові Карфагена продемонструвати, що він не лише не конфліктує, а й з великою шаною ставиться до тих, хто постраждав за Христа. Така солідарність була вкрай необхідна Кипріану в контексті конфлікту з групою сповідників Карфагена на чолі з Лукіаном. Також підтримка римського кліру в проблемі відступників посилює позицію Кипріана й заохочує ще більше апелювати до правоти власних суджень і наголосити на легітимності управління.

Приблизно на початку 251 р. після Р. Х. Кипріан укріплює свою єпископську позицію шляхом поставлення у духовенство лояльних до своєї влади осіб. Самовільні призначення були порушенням традиційної процедури⁵²⁹, тож єпископ діє обережно й інформує паству про достойність обраних кандидатур. Він пише, що постановив у сан читців Аврелія (Сурґ. Ер. 38) та Целеріна (Сурґ. Ер. 39). Сповідник Целерін, який раніше з Рима звертався до сповідника Лукіана з проханнями за своїх відпалих сестер, тепер, по прибуттю до Карфагена, увійшов до кліру Кипріана. Сповідник Аврелій раніше був залучений до дарування миру відступникам. Лукіан писав від його імені велику кількість *libelli pacis*, адже юний мученик Аврелій, що зазнав тортур, був неписемним (Сурґ. Ер. 27. 1). Також єпископ Карфагена зараховує до пресвітерів Нумідіка (Сурґ. Ер. 40)⁵³⁰. І Целерін, і Аврелій походили з середовища

⁵²⁸ Gülzow, H. Cyprian und Novatian. Der Briefwechsel zwischen den Gemeinden in Rom und Karthago zur Zeit der Verfolgung des Kaisers Decius. Tübingen: Mohr, 1975, p. 134.

⁵²⁹ Кипріан сам вказує на те, що призначення на духовні посади відбувалося з попереднім обговоренням кандидатур на колегіальному засіданні кліру (Сурґ. Ер. 39. 1).

⁵³⁰ Щодо Нумідіка – чи був він пресвітером в іншому місті попередньо, а під час гоніння Деція, будучи біженцем, був прийнятий Кипріаном у Карфагені, чи ж Нумідік був висвячений на пресвітера без попереднього контексту див. роздуми з цього питання у Кларка у коментарях до Ер. 40: Clarke, G. W. trans. and annot. The Letters of Cyprian of Carthage, vol 2. New York: Newman Press, 1984, pp. 173–174.

тих, хто сповідав віру в Христа під час гоніння. Нумідік зазнав нападу язичників та ледве залишився живим. Такі призначення у клір посилювали становище Кипріана. З одного боку, залучення до свого табору відомих сповідників демонструвало їхню підтримку єпископа. Кипріан таким чином позбувається репутації втікача, що переховується під час гоніння, а сприймається достойним настоятелем, що зі свого місця прихистку ставить нових служителів церкви. З іншого боку, навіть ті, хто перетерпів тортури, призначаються на відповідні церковні посади єпископом та підпорядковуються його владі. Цими діями Кипріан ієрархизує мучеників та сповідників⁵³¹.

Однак розкол у церкві Африки посилюється через діяльність Феліціссіма (*Felicissimus*). Про цього діяча ми вперше дізнаємося з листа до наближеного та вірного єпископу духовенства (Cypr. Ep. 41). У посланні Кипріан гостро засуджує бунтівні дії цієї особи супроти єпископа та відлучає Феліціссіма від церкви (Cypr. Ep. 41). Наближені до Кипріана єпископи Калдоній, Віктор і Геркулан (*Herculanus*), а також пресвітери Рогаціан і Нумідік аналогічно відлучають його від церкви (Cypr. Ep. 42).

Кипріан заявляє, що Феліціссім діяв у партії тих п'яти пресвітерів, що збунтувалися проти влади єпископа Карфагена: «знову той самий бунт, що веде до погибелі, спричиняється через п'ятьох пресвітерів поєднаних з Феліціссімом»⁵³² (Cypr. Ep. 43. 3), він називає їх «єретичним об'єднанням» («*haeretica factio*») (Cypr. Ep. 43. 7). Лідером цих пресвітерів був Новат (*Novatus*), який координував Феліціссіма: «це є той, хто призначив диякона Феліціссіма своїм сателітом, без мого дозволу, без відома, своєю волею та амбіціями»⁵³³ (Cypr. Ep. 52. 2). Оскільки у цьому уривкові вжито граматичну конструкцію «*accusativus duplex*» (*Felicissimum satellitem suum diaconum*), то переклад може бути варіативним. У науці можна зустріти різні його трактування. М. Сейдж вказує, що Новат призначив Феліціссіма

⁵³¹ Brent, A. Cyprian and Roman Carthage. Cambridge University Press, 2010, pp. 282–283.

⁵³² «*eadem rursus euersio per quinque presbyteros Felicissimo copulatos ad ruinam salutis inducitur*».

⁵³³ «*ipse est qui Felicissimum satellitem suum diaconum nec permittente me nec sciente sua factione et ambitione constituit*».

у сан диякона⁵³⁴. Е. Бенсон⁵³⁵, І. Кларк⁵³⁶ та Ч. Боберц⁵³⁷ дотримуються позиції, що Феліціссім вже був дияконом, коли Новат отримав його підтримку. Ми погоджуємося із думкою, що навряд пресвітер Новат спромігся би самотужки призначити диякона, тож мова йде про те, що диякон Феліціссім зробився помічником пресвітера Новата без дозволу єпископа.

Кипріан пише, що цей чоловік підбурював сповідників, розколював паству і зводив з вірного шляху відпалих християн (Сурр. Ер. 43. 2). Оскільки диякони розпоряджалися фінансовою сферою у церкві, відповідали за допомогу вдовам та сиротам, то Кипріанові звинувачення Феліціссіма у розкраданні фінансів є цілком зрозумілими (Сурр. Ер. 41. 1)⁵³⁸. Підриваючи владу єпископа, Феліціссім самовільно розпоряджався грішми пастви, найімовірніше, спрямовуючи їх на користь власної діяльності та на дії бунтівних пресвітерів⁵³⁹. Зі свого боку, Кипріан розпорядився через довірених осіб роздавати фінансову допомогу мирянам. Очевидно, тим, які постраждали під час гоніння. Роздача фінансів використовувалася з метою підбору гідних кандидатур для поновлення духовенства, яке зменшилося внаслідок відречення при гонінні та через церковний розкол. Тож Феліціссім перешкоджає роздаванню коштів від імені Кипріана і тим самим намагається позбавити його можливості зміцнити власний авторитет, як опікуна та патрона своєї церкви (Сурр. Ер. 41.1)⁵⁴⁰.

Щодо пресвітера Новата, то Кипріан описує його як великого негідника, даючи йому характеристику вбивці власної дитини в утробі матері, і того, хто не бажав

---

⁵³⁴ Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 229.

⁵³⁵ Benson, E. W., Cyprian: His Life, his Times, his Work. London: Macmillan, 1897, p. 116.

⁵³⁶ Clarke, G. W. trans. and annot. The Letters of Cyprian of Carthage, vol 2. New York: Newman Press, 1984, pp. 265–268.

⁵³⁷ Bobertz, C. A. Cyprian of Carthage as Patron: A Social and Historical Study of the Role of Bishop in the Ancient Christian Community of North Africa. *Studia Patristica Supplements* 12, Peeters, 2023, p. 112.

⁵³⁸ Benson, E. W., Cyprian: His Life, his Times, his Work. London: Macmillan, 1897, pp. 114–116.

⁵³⁹ Fischer, J. A. “Die Konzilien zu Karthago und Rom im Jahr 251.” *Annuaire Historiae Conciliorum*, vol. 11, 1979, p. 264.

⁵⁴⁰ Bobertz, C. A. Cyprian of Carthage as Patron: A Social and Historical Study of the Role of Bishop in the Ancient Christian Community of North Africa. *Studia Patristica Supplements* 12, Peeters, 2023, p. 112.

похоронити свого батька (Cypr. Ep. 52. 2). Складно відрізнити межу між реальною характеристикою особистості й плітками, а також пропагандою з метою очорнення опонента. Зі слів Кипріяна, Новат: *«завжди єретик і зрадник»* (*«haereticus semper et perfidus»*) (Cypr. Ep. 52. 2)⁵⁴¹

Судячи з усього, діяльність бунтівного духовенства була вкрай загрозливою, адже Кипріан свідчить, що через дії Феліціссіма не зміг повернутися до Карфагена на Пасху 251 р. після Р. Х. (Cypr. Ep. 41.1).

У ході того, як затягувалася війна з готами та іншими варварськими племенами на Дунайському лімесі, реалізація самого едикту Деція Траяна поступово згасала, що безумовно послаблювало і переслідування християн⁵⁴². Сам імператор у червні 251-ого р. попав у сплановану готами пастку й загинув у бою біля Абрита (сучасний Разград, Болгарія) у червні цього ж року⁵⁴³.

Великдень у 251 р. після Р. Х. припав на 23 березня⁵⁴⁴, тож через якийсь час по святкуванню, після понад п'ятнадцяти місяців перебування у схованці, Кипріан повернувся до Карфагена⁵⁴⁵.

Едикт Деція очевидно не досягнув очікуваних імператором результатів, проте став прецедентом до подальших подібних імператорських заходів, що вже більш прямо впливали на християн. Про те, що тоді, навесні 251 р. після Р. Х., настав для християн мир, пише і сам Кипріан:

«Найулюбленіші браття, ось мир церкви відновлено, те, що невіруючим здавалося нещодавно важким та відступникам неможливим; божественною силою та відплатою наша безпека повернена. Розуми вертаються до радості та після

---

⁵⁴¹ Benson, E. W... 1897, p. 111.

⁵⁴² The Cambridge Ancient History. Second Edition. Volume XII. The Crisis of Empire, A.D, eds. Alan Bowman, Averil Cameron, Peter Garnsey. Cambridge University Press, 2008, p. 39.

⁵⁴³ Ibid., p. 39; Southern, P. The Roman Empire from Severus to Constantine (2nd ed.). Routledge, 2015, p. 97.

⁵⁴⁴ Fischer, J. A. "Die Konzilien zu Karthago und Rom im Jahr 251." *Annuario Historiae Conciliorum*, vol. 11, 1979, p. 263. Також див. хронологічну таблицю подій з датами Великодня у: Benson, E. W... 1897, p. XXII.

⁵⁴⁵ Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 231.

того, як шторм і хмари пригноблення розвіялись, засяяли спокій і безтурботність»⁵⁴⁶ (Cyp. De Lap. I).

Приблизно у цей час єпископ Карфагена пише свої два найзнаменитіші трактати «Про відпалих» («De lapsis») та «Про єдність католицької церкви» («De Catholicae Ecclesiae Unitate»)⁵⁴⁷.

Трактат «Про відпалих» є емоційною і водночас комплексною демонстрацією поглядів Кипріяна щодо відпалих християн⁵⁴⁸. Це могла бути проповідь, що виголошувалася єпископом перед своєю паствою після прибуття до Карфагена⁵⁴⁹. У творі не подаються якісь відмінні позиції у ставленні до *lapsi* від тих, які єпископ вказував у своїх листах протягом року перебування за межами єпископської кафедри.

У цьому ж творі Кипріан намагається дати відповідь стосовно самої причини такого руйнівного становища для церкви під час гоніння Деція. Він бачить проблему з відпалими значно глибше, ніж просто зречення від віри. Кипріан вважав, що попередній неналежний та розніжений стан справ у церковному середовищі і був причиною того, що багато християн згодом відпали від віри, щойно розпочалися складнощі вибору:

«Якщо причина лиха відома, тоді й лікарство рани знаходиться. Господь не забажав випробовувати свою родину і, оскільки довгий мир зруйнував переданий нам волею Бога порядок, небесна кара підняла віру, яка лежала, і я сказав би, майже спала»⁵⁵⁰ (Cyp. De lap. V).

Далі Кипріан продовжував зазначати, що у той час чимало єпископів займалися світськими справами, шукали власного збагачення, тож гоніння є волею Бога, щоб

---

⁵⁴⁶ «*Pax ecce, dilectissimi fratres, ecclesiae reddita est et quod difficile nuper incredulis ac perfidis impossibile uidebatur, ope adque ultione diuina securitas nostra reparata est. in laetitia mentes redeunt et tempestate pressurae ac nube discussa tranquillitas ac serenitas refulserunt.*»

⁵⁴⁷ Taylor, J. H. "St. Cyprian and the Reconciliation of Apostates." *Theological Studies*, vol. 3, no. 1, 1942, p. 32.

⁵⁴⁸ З останніх праць, нещодавно цей трактат проаналізував у своїй дисертації Ф. Палмер: Palmer, P. "Cyprian the Apologist". *Doctoral Dissertations and Projects*, 2014, pp. 73–77.

⁵⁴⁹ Patout Burns, Jr. *Cyprian the Bishop*. Routledge Early Church Monographs, Routledge, 2002, p. 85.

⁵⁵⁰ «*si cladis causa cognoscitur, et medella uulneris inuenitur. Dominus probari familiam suam noluit et quia traditam nobis diuinitus disciplinam pax longa corruerat, iacentem fidem et paene dixerim dormientem censura caelestis erexit.*»

виправити таке неприйнятне становище й знову укріпити всіх у вірі (Cyp. De lap. VI–VII).

Стосовно відпалих (*lapsi*) Кипріан не виявляє жорсткого ригоризму. У цьому трактаті вчення єпископа Карфагена полягає у наступних тезах: 1) церква має владу прощати гріхи, навіть гріх відступництва; 2) ця влада здійснюється через священників; 3) відступник повинен визнати свій гріх і почати довготривале покаяння⁵⁵¹. Насправді Кипріан не змінює свого початкового вираженого ставлення до *lapsi*, тобто не дарує одразу прощення, як це робили бунтівні пресвітери за його відсутності, але й не заперечує можливості їхнього порятунку.

Як зазначає Д. Тейлор, Кипріан не вводить нових та нетрадиційних рішень. Процес тривалого глибокого та публічного покаяння практикувався у церкві Африки вже доволі давно⁵⁵². Тертуліан ще перед впаданням до крайніх, близьких до монтанізму поглядів на ранньому етапі діяльності пише працю «Про покаяння» («De paenitentia»), де веде мову про повторне каяття і можливість церкви прийняти тих, хто згрішив (Tert. De Paen. VII–VIII). Цей ранньохристиянський апологет зауважує: «Радіють небеса і ангели там каяття людини: агов, грішнику, підбадьорюйся душею, бачиш, як за тебе радіють!» («*Laetantur caeli et qui illic angeli paenitentia hominis; heus tu peccator, bono animo sis: vides ubi de tuo gaudeatur!*») (Tert. De Paen. VIII. 3). Кипріан безсумнівно був знайомий з цією працею. Він, як і Тертуліан, описує процес покаяння, порівнюючи з процесом лікування: неприємним, болючим, проте потрібним явищем⁵⁵³. Довготривале покаяння для *lapsi* було подібним до *exomologesis*, тобто публічного визнання провини та каяття, про яке теж писав Тертуліан (Tert. De Paen. XII)⁵⁵⁴. Тому, підсумовуючи, єпископ Карфагена у своєму трактаті звертається до відпалих від віри:

---

⁵⁵¹ Taylor, J. H. "St. Cyprian and the Reconciliation of Apostates." Theological Studies, vol. 3, no. 1, 1942, p. 34.

⁵⁵² Ibid., pp. 44–45.

⁵⁵³ Див. фрагменти для порівняння у Тертуліана (Tert. De Paen. X. 10) та Кипріана (Cyp. De lap. XV).

⁵⁵⁴ Palmer, P. "Cyprian the Apologist". Doctoral Dissertations and Projects, 2014, p. 76.

«Якщо б хтось вчиняв благання всім серцем, якщо б ридав справжнім плачем каяття і сльозами, якщо б прихилив Господа до прощення свого злочину справедливими і постійними ділами, Він може помилувати тих, хто вчинив своє покаєння...»⁵⁵⁵ (Cyp. De lap. XXXVI).

І далі:

«хто так умилоствить Бога, хто вчинивши своє розкаяння, хто через сором проступку отримав більше і праведності, і віри від самого болю свого падіння, той був почутий і підтриманий Господом, [тому] зробить церкву радісною, яку раніше засмутив, і заслужить не тільки вже прощення Бога, але й вінець»⁵⁵⁶ (Cyp. De lap. XXXVI).

У трактаті «Про єдність католицької церкви» головною темою є важливість церковного єднання. Кипріан засуджує церковні схизми та закликає до єдності. В історичній науці немає єдиної думки про те, кому саме адресувався цей трактат та про які саме розколи пише автор. П. Монсо вважає, що у трактаті гостро засуджується насамперед церковний розкол Новаціана у Римі⁵⁵⁷. М. Бевено аргументує, що трактат Кипріана з фокусом на церковних схизмах писався як для власної церкви, так і був відповіддю на події у церкві Рима. Розкол у Римі він порівнює із проблемами всередині власної християнської спільноти⁵⁵⁸. М. Сейдж стверджує, що праця була насамперед реакцією на бунтівні дії Феліціссіма та його поплічників. Ця праця, за словами дослідника, зачитувалася на соборі в Карфагені

⁵⁵⁵ «*Si precem toto corde quis faciat, si ueris paenitentiae lamentis et lacrimis ingemescat, si ad ueniam delicti sui Dominum iustis et continuis operibus inflectat, misereri talium potest qui et misericordiam suam protulit...*»

⁵⁵⁶ «*qui sic Deo satisfecerit, qui paenitentia facti sui, qui pudore delicti plus et uirtutis et fidei de ipso lapsus sui dolore conceperit, exauditus et adiutus a Domino, quam contristauerat nuper laetam faciet ecclesiam nec solam iam Dei ueniam merebitur sed coronam*»

⁵⁵⁷ Monceaux P. Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe, Tome deuxième. Saint Cyprien et son temps. Paris, 1902, pp. 298–303.

⁵⁵⁸ Існують дві редакції IV та V розділів цього твору (PT і TR). Адже після 251 р. Кипріан за декілька років дещо змінив фрагмент тексту під час подій 255–256 рр., коли відбувалася суперечка з єпископом Рима Стефаном стосовно повторного хрещення. Ми вказуємо про це у наступному розділі. Див. аналіз М. Бевено щодо цих уривків: Cyprianus, Thascius Caecilius. De Lapsis and De Ecclesiae Catholicae Unitate. Text and translation by Maurice Bévenot, S.J., Oxford University Press, 1971, pp. XI–XV. Також: Bévenot, M. “Cyprian and His Recognition of Cornelius.” The Journal of Theological Studies, vol. 28, no. 2, 1977, pp. 346–359, at 357, також: Bevenot, M. “‘Primatus Petro datur’: St. Cyprian on the papacy.” The Journal of Theological Studies, vol. 5, no. 1, 1954, pp. 19–35.

опісля прибуття Кипріана, наприкінці весни 251-ого року⁵⁵⁹. Цього погляду дотримується також Й. Фішер⁵⁶⁰. Подібну думку висловлює і Ч. Боберц, що під закликом до єдності церкви мався на увазі насамперед розкол у церковному середовищі Африки, спричинений Новатом та Феліціссимом. Однак Боберц вважає, що трактат призначався для власної пастви, а не для єпископату, тому не зачитувався на Карфагенському соборі⁵⁶¹.

Ми схилиємося до думки, що першочерговою причиною написання цього трактату послуговували схизматичні рухи всередині церкви Карфагена. Адже бунтівна діяльність опозиційного до Кипріана духовенства змушувала єпископа реагувати на ті події, які загрожували насамперед єдності церковного середовища і його владі. Проте згодом трактат став надзвичайно актуальним і для церкви Рима, тож неодноразово використовувався Кипріаном у подальші роки.

Сам Кипріан достеменно не деталізує, про кого саме йдеться в його трактаті. Розкол (*schisma*) та єресь (*haeresis*) описуються загалом як деструктивна риса всередині церкви. У його поглядах ці поняття часто не до кінця диференціюються. Він вважає, що явище церковного розбрату несе за собою і хибне вчення⁵⁶². Як зазначає П. Монсо трактат «Про єдність» є досить складним, оскільки поєднує у собі виклад доктрини, полеміку та проповідь⁵⁶³.

Опускаючи дискусійне питання, чи зачитувався цей трактат на соборі в Карфагені, сфокусуємося на самій доктрині та ідеях, які пропагує Кипріан. Єдність церкви він вбачає у єпископській єдності:

«Єпископат є один, в якому кожен окремо в цілому займає частину. Церква є одна, яка завдяки збільшенню плодovitості рясно поширюється серед багатьох,

⁵⁵⁹ Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 241.

⁵⁶⁰ Fischer, J. A. "Die Konzilien zu Karthago und Rom im Jahr 251." *Annuaire Historiae Conciliorum*, vol. 11, 1979, p. 265.

⁵⁶¹ Bobertz, C. "The Historical Context of Cyprian's De Unitate." *The Journal of Theological Studies*, vol. 41, no. 1, 1990, pp. 107–11.

⁵⁶² Про поняття «розкол» та «єресь» у Кипріановій праці «De Unitate» та у період 251–252 pp. після Р. Х. див. аналіз Д. Данна: Dunn, G. D. "Heresy and schism according to Cyprian of Carthage." *The Journal of Theological Studies*, vol. 55, no. 2, 2004, pp. 558–563.

⁵⁶³ Monceaux P. *Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe*, Tome deuxième. Saint Cyprien et son temps. Paris, 1902, p. 299.

подібно до багатьох променів сонця, які є одним світлом, і багатьох гілок дерева, які є одним міцно вкоріненим стовбуром»⁵⁶⁴ (Cypr. De Unit. V).

Церква відповідно, як і єпископат, є також нероздільною:

«Одна же голова і початок один, і одна матір рясна плодами родючості: ми народжуємося з її утроби, живимося її молоком, одушевляємося її духом. Невіста Христова не може чинити перелюб, є цнотлива та добродісна, знає один дім, оберігає недоторканною добродісністю святість одного ложа»⁵⁶⁵ (Cypr. De Unit. V–VI).

Як бачимо, церкву Кипріан метафорично охарактеризовує «матір'ю» (*una mater*) та «невістою Христа» (*sponsa Christi*). Відповідно вона є цнотливою (*incorrupta*) та добродісною (*pudica*). Також єпископ Карфагена порівнює церкву з хітоном Ісуса Христа, який воїни після Розп'яття не розірвали, а за жеребом передали одному із них (Ін. XIX. 23–24). Тож він ставить риторичне запитання: «Хто ж тоді такий підступний і віроломний, хто такий безумний лютуванням розбрату, що або вірить, що можна розділити, або наважується розділити єдність Бога, одежу Господню, церкву Христову?» (*Quis ergo sic sceleratus et perfidus, quis sic discordiae furore uesanus, ut aut credat scindi posse aut audeat scindere unitatem Dei, uestem Domini, ecclesiam Christi?*)⁵⁶⁶ (Cypr. De Unit. VIII). Тому єресь, на думку Кипріана, є розколом найсвятішого – «матері», «невісти Христа» та розривом священних риз. Він пише: «хай ніхто не думає, що добрі можуть відділитися від церкви» (*nemo existimet bonos de ecclesia posse discedere*) (Cypr. De Unit. IX). Відповідно від церкви відходять виключно беззаконники – особи, не гідні бути християнами. У наступних главах єпископ Карфагена без персоналізації, проте вказує, що навіть сповідники стали співучасниками розколів. Тож доходить до

⁵⁶⁴ «episcopatus unus est, cuius a singulis in solidum pars tenetur. ecclesia una est quae in multitudinem latius incremento fecunditatis extenditur, quomodo solis multi radii sed lumen unum, et rami arboris multi sed robur unum tenaci radice fundatum».

⁵⁶⁵ «unum tamen caput est et origo una et una mater fecunditatis successibus copiosa: illius fetu nascimur, illius lacte nutrimur, spiritu eius animamur. Adulterari non potest sponsa Christi, incorrupta est et pudica. unam domum nouit, unius cubiculi sanctitatem casto pudore custodit».

⁵⁶⁶ «Quis ergo sic sceleratus et perfidus, quis sic discordiae furore uesanus, ut aut credat scindi posse aut audeat scindere unitatem Dei, uestem Domini, ecclesiam Christi?».

твердження: «не може бути мучеником той, хто не є в церкві, не зможе досягнути царства той, хто залишив ту [тобто церкву], котра має правити» («*esse martyr non potest qui in ecclesia non est: ad regnum peruenire non poterit qui eam quae regnatura est dereliquit*»)⁵⁶⁷ (Cypr. De Unit. XIV). На нашу думку, ця теза була ні чим іншим, як аргументом супроти тих сповідників та мучеників, які забажали собі влади, рівної із владою єпископа. Владою, яка, згідно з доктриною Кипріана, є нероздільно пов'язаною з церквою: «єпископ є у церкві і церква в єпископі» («*episcopum in ecclesia esse et ecclesiam in episcopo*») (Cypr. Ep. 66. 8).

З наведених фрагментів бачимо, що у цьому трактаті Кипріан з високою освіченістю дає публічну відповідь своїм опонентам, обґрунтовуючи згубність розколу та суперечок у церкві⁵⁶⁸. Навіть якщо трактат не призначався для звернення до єпископів, то точно зачитувався пастві Карфагена, посилюючи цим і якоюсь мірою відновлюючи єпископський авторитет Кипріанові.

Після повернення Кипріана з місця схованки, відбувається Карфагенський собор близько квітня 251-ого р. після Р. Х⁵⁶⁹. Головною темою цього собору було питання щодо відпалих християн. Кипріан неодноразово вказував на потребу у спільному зібранні для обговорення цього питання: «коли ми зберемося воєдино з дозволу Господнього» («*quando in unum permittente Domino conuenerimus*») (Cypr. Ep. 34. 4). Існувало дві взаємопов'язані причини, котрі зумовлювали нагальність такого зібрання. Першою було те, що питання щодо долі *lapsi* мало глобальний характер і паралізувало діяльність церков на Заході Імперії. Друга причина полягала у легітимації самої влади Кипріана після його повернення до Карфагена. Адже великою мірою саме схизматичні рухи всередині Африканської церкви породжували

⁵⁶⁷ «*esse martyr non potest qui in ecclesia non est: ad regnum peruenire non poterit qui eam quae regnatura est dereliquit*».

⁵⁶⁸ У цьому ключі еклезіологію Кипріана аналізує М. Бевено: Cyprianus, Thascius Caecilius. De Lapsis and De Ecclesiae Catholicae Unitate. Text and translation by Maurice Bévenot, S.J., Oxford University Press, 1971, pp. XVI–XVIII.

⁵⁶⁹ Про Карфагенський собор 251 р. після Р. Х. роблять окремий огляд Д. Данн та Й. Фішер у своїх статтях: Dunn, G. D. “The Carthaginian Synod of 251: Cyprian's Model of Pastoral Ministry.” I concili della cristianità occidentale secoli III–V: XXX Incontro di studiosi dell'antichità cristiana. Roma, 3–5 maggio 2001, Roma, 2002, pp. 235–257; Fischer, J. A. “Die Konzilien zu Karthago und Rom im Jahr 251.” *Annuaire Historiae Conciliorum*, vol. 11, 1979, pp. 263–286.

різне ставлення до відпалих християн. Тож пропоновані ним рішення потребували єпископської солідарності⁵⁷⁰.

Неможливо реконструювати точну кількість учасників собору. Кипріан пише про «*copiosus episcoporum numerus*», тобто про «*рясну кількість єпископів*» (Cyp. Ep. 55. 6). Хоч незабаром уточнює: «*i якщо кількість єпископів в Африці здавалася недостатньою, ми ж про цю справу написали у Рим нашому колезі Корнелію*» («*ac si minus sufficiens episcoporum in Africa numerus uidebatur, etiam Romam super hac re scripsimus ad Cornelium collegam nostrum*») (Cyp. Ep. 55. 6). З фрагменту, бачимо, що Кипріан все ж мав побоювання, щоб кількість учасників не давала підстав для чуток про їхню недостатність. Попри це, можна стверджувати, що собор у Карфагені повноцінно відбувся. На ньому було прийнято рішення диференціювати самих відступників за ступенем провини (Cyp. Ep. 55. 13) і розпочати процес їхньої поступової реінтеграції у церковне середовище. Ті, хто були *libellatici*, тобто отримали сертифікат про жертвопринесення без самого виконання цієї язичницької дії і виконали щире каяття, могли знову бути прийняті церквою після персонального розгляду кожної справи; ті, хто принесли жертву (*sacrificati*) мали нести довготривале й публічне покаяння з надією, що церква їх прийме, їм дарувався мир перед смертю; відпали, що перебували за крок до смерті, мали також негайно отримувати прощення (Cyp. Ep. 55. 17–18)⁵⁷¹.

Можна з впевненістю припустити, що собор у Карфагені тривав під повною домінацією Кипріана. Рішення, які були на ньому прийняті, не суперечили політиці єпископа. Неодноразово висловлювалася думка, що його праця «*De lapsi*» зачитувалася на цьому зібранні⁵⁷². Важливо наголосити, що серед рішень не було жодної поступки щодо амбіцій стосовно сакральної влади мучеників та сповідників,

⁵⁷⁰ Dunn, G. D. "The Carthaginian Synod of 251: Cyprian's Model of Pastoral Ministry." I concili della cristianità occidentale secoli III–V: XXX Incontro di studiosi dell'antichità cristiana. Roma, 3–5 maggio 2001, Roma, 2002, pp. 240–241.

⁵⁷¹ Patout Burns, Jr. Cyprian the Bishop. Routledge Early Church Monographs, Routledge, 2002, p. 86–87; Dunn, G. D. "The Carthaginian Synod of 251...", 2002, pp. 243–244; Fischer, J. A. "Die Konzilien zu Karthago und Rom im Jahr 251." Annuario Historiae Conciliorum, vol. 11, 1979, p. 272.

⁵⁷² Taylor, J. H. "St. Cyprian and the Reconciliation of Apostates." Theological Studies, vol. 3, no. 1, 1942, p. 38. Також раніше: Benson, E. W., Cyprian: His Life, his Times, his Work. London: Macmillan, 1897, p. 156.

на яку вони претендували у відпущенні гріха відступництва попередньо. Таким чином, собор, що відбувся близько квітня 251 р., після повернення Кипріяна у Карфаген, зміцнив його владу, що критично похитнулася у кризовому 250 р. під час гоніння. Він публічно увійшов у спілкування зі своїми колегами, головуючи на соборі у місті своєї єпископської кафедри й надав виважену відповідь на складне питання: як має діяти єпископ та церква з тими, хто відрікся від християнства.

Отже, едикт імператора Деція Траяна (250 р.) зобов'язував мешканців Імперії вчинити особисте язичницьке жертвопринесення з письмовою фіксацією цієї ритуальної дії. Підтвердження жертвопринесення записувалося на лібеллусах (одн. *libellus*, множ. *libelli*) – своєрідних сертифікатах, котрі засвідчували, що житель Римської держави виконав релігійний ритуал. Самого тексту імператорського указу не збереглося.

В історіографії існує дискусія щодо мети запровадження цього едикту. Ми поділяємо позицію, що він не був спрямований суто проти християн, однак спровокував їхнє переслідування. Метою запровадження едикту Деція була спроба згуртувати населення Римської імперії у кризовий період. Завдяки особистому жертвопринесенню громадяни підтверджували лояльність до держави і водночас заручалися миром богів (*pax deorum*).

Реалізація едикту Деція Траяна розпочалася близько січня 250 р. після Р. Х. Цей едикт змусив багатьох християн відректися від своєї віри. У християнському середовищі відступники отримали статус відпалих (*lapsi*). Менша за чисельністю група християн виявила свою релігійну стійкість й сповідала публічно християнську віру (сповідники (лат. *confessores*)). За невиконання едикту в основному Римська влада застосовувала вигнання (*relegatio*) та ув'язнення. Тяжке та тривале перебування у в'язниці, агресія з боку язичницької юрби породжували тих християн, які страждали та гинули за свою віру – мучеників (*martyres*).

Засвідчується, що в Африці велика кількість християн відреклася від своєї віри й вчинила язичницькі жертвопринесення. Єпископ Карфагена Кипріан наприкінці зими 250-ого року після Р. Х. залишив місто і перебував у місці схову, звідки

провадив свою єпископську діяльність через довірених осіб. Втім, його перебування за межами Карфагена характеризується постійною комунікацією зі своєю паствою.

Традиційне високе шанування подвигу мучеництва у церкві Африки спровокувало те, що чимала кількість відступників звернулася до мучеників та сповідників, котрі перебуваючи у тюремному ув'язненні, почали відпускати гріх відступництва і видавати спеціальні заяви церковного прощення (*libelli pacis*). Дії мучеників виходили за межі церковної ієрархії та провокували конфлікт з владою єпископа Карфагена. Нестабільність посилювалася і через діяльність бунтівного духовенства, керівниками якого виступали п'ять пресвітерів, що були давніми опонентами Кипріана.

Кипріан вважав, що тільки єпископ через рукопокладення може приймати у церкву грішників, а вирішення ситуації з *lapsi* слід прийняти спільно на соборі після гоніння. Все це породило церковну кризу в Африканській церкві влітку 250-ого р. Задля посилення своєї влади Кипріан пише листи своїй пастві, тримає зв'язок з вірним єпископу духовенством, а також поживляє комунікацію з Римською церквою.

Завдяки підтримці духовенства Рима (єпископська кафедра Рима була вакантна під час гоніння, оскільки папа Фабіан загинув на поч. 250 р.) та солідарності римських сповідників з Кипріаном, єпископ Карфагена посилює свою позицію. Наступною його дією було призначення вірного духовенства з числа сповідників, що також укріпило владу єпископа та порушило монолітність опозиційного до нього середовища карфагенських мучеників.

Бунтівне духовенство у Карфагені тим часом входить у повний та прямий конфлікт з єпископом. Пресвітер Новат отримує підтримку енергійного диякона Феліціссіма. Єпископ Карфагена відлучає від церкви Феліціссіма та його послідовників.

У міру затягування війни з готами в Мезії реалізація імператорського едикту вичерпується, а гоніння на християн припиняється весною 251 р. після Р. Х. Сам імператор Децій Траян гине у битві біля Абрита (сучасний Разград) у червні цього ж року.

Єпископ Кипріан повертається у Карфаген після Великодня 251 р. і приблизно у цей час пише два трактати «Про відпалих» та «Про єдність католицької церкви». Праця «Про відпалих» є квінтесенцією позиції єпископа Кипріана стосовно *lapsi*, він мотивує відпалих входити у довготривале покаєння і дає надії на майбутнє прощення їхніх провин. Водночас сам трактат є інформативним стосовно перебігу гоніння Деція Траяна. Праця «Про єдність католицької церкви» є насамперед реакцією на схизматичні рухи в церковному середовищі Африки. Автор трактату засуджує розколи і єресі, а також наголошує на важливості церковного миру, а особливо на єпископському єднанні всередині церкви. У цьому трактаті Кипріан розвиває власне еклезіологічне вчення про чистоту, невинність, неподільність та єдність церкви, наголошуючи на ставленні до неї, як до єдиної матері (*una mater*). Церква, за словами Кипріана, є неподільною та керується єпископами.

Наприкінці квітня 251 р. після Р. Х. у Карфагені організовується собор під керівництвом Кипріана. Карфагенський собор прийняв рішення, що церква має право прощати та поступово реінтегрувати відпалих християн. Зібрання диференціювало відпалих (*lapsi*) на різні категорії. Ті, хто різними шляхами отримав сертифікат про жертвопринесення, проте не приносив сам язичницьку жертву (*libellatici*), після покаєння та розгляду кожного випадку окремо, могли знову бути прийняті у церковне спілкування. Ті, хто добровільно принесли жертву (*sacrificati*), мали входити у глибоке публічне каяття. Їм церква готова була дарувати мир тільки після довготривалого покаєння перед самою смертю. У випадках, коли відступник перебував на смертному одрі, церква також дарувала йому прощення. Собор великою мірою підтримав погляди Кипріана, які той раніше озвучував щодо відпалих християн. Головування єпископа Карфагена на соборі серед інших єпископів значно підвищило його авторитет як лідера церкви Африки.

Таким чином, після багатомісячного перебування в екзилі, єпископу Кипріану до літа 251 р. після Р. Х. вдалося поступово зміцнити свою владу, зменшити вплив бунтівного духовенства всередині церкви Африки та розробити доктрину «єдності церкви» та влади єпископа у ній.

РОЗДІЛ 4. Діяльність єпископа Кипріана у 251 – 258 рр. після Р. Х.

4.1 Розкол Новаціана у Римській церкві та схизматичні рухи в Африці

Гоніння Деція Траяна породило суперечливі думки у церквах Рима та Карфагена: чи слід приймати відпалих християн до церковної спільноти та поновлювати євхаристійне спілкування з ними⁵⁷³. Фактично духовенство розділилося на поблажливих⁵⁷⁴, тобто тих, хто вважав можливим прийняття відступників у лоно церкви, та ригористів, які заперечували для відпалих таку можливість⁵⁷⁵. Врешті решт, навесні 251 р. Кипріан зайняв компромісну, помірковану позицію⁵⁷⁶. Одночасно із цими подіями у Римській церкві пресвітер Новаціан пропагує іншу позицію стосовно відпалих. Вона ґрунтувалася на спробі зберегти церкву «чистою», а, відповідно, не надавати можливості покаяння для відступників. Це породило церковний розкол у Римі, до подолання якого був залучений і Кипріан Карфагенський⁵⁷⁷.

Завдяки реакції сучасників на спробу Новаціана узурпувати римську кафедру, а також його намагання через листи залучити на свій бік єпископів інших церков Римської держави, ми отримали декілька писемних джерел, переважно епістолярного характеру, за рахунок яких можна реконструювати події, що пов'язані з цим розколом⁵⁷⁸.

⁵⁷³ Vinzent, M. *The Cambridge History of Christianity. Origins to Constantine: Rome*. Ed. M. M. Mitchell, F. M. Young. New York: Cambridge University Press, 2008, p. 411.

⁵⁷⁴ В історіографії їх називають лаксистами, від лат. *laxus*, тобто м'який, поблажливий.

⁵⁷⁵ Papandrea, J. L. *Novatian of Rome and the Culmination of Pre-Nicene Orthodoxy*. Eugene, Oregon: Pickwick Publications / Princeton Monograph Series, 2011, p. 35.

⁵⁷⁶ Стосовно рішень прийнятих на соборі у Карфагені навесні 251 р. див. попередній розділ, а також статтю Й. Фішера: Fischer, J. A. "Die Konzilien zu Karthago und Rom im Jahr 251." *Annuaire Historiae Conciliorum*, vol. 11, 1979, pp. 263–286.

⁵⁷⁷ З цього питання див. зокрема нещодавні праці. Дисертацію Б. Сафранські, де окремо розглядається розкол Новаціана: Safranski, B. B. *St. Cyprian of Carthage and the College of Bishops. Dissertations and Theses*. Catholic University of America, 2015, pp. 134–146. Також статтю М. Маркоса: Marcos, M. "The Making of Novatian the Heretic and the Early Geography of Novatianism." *Studi e Materiali di Storia delle Religioni*, vol. 85, no. 1, 2019, pp. 77–94.

⁵⁷⁸ Широкий спектр джерел з досліджуваного питання подається у статті С. Б. Дейлі у першій примітці: Daly, C. B. "Novatian and Tertullian: A Chapter in the History of Puritanism." *Irish Theological Quarterly*, vol. 19, no. 1, 1952, pp. 33–43, at 33.

Першим джерелом є листування римського духовенства та сповідників з Кипріаном. Визнаним є той факт, що від імені римського кліру протягом 250 р. після Р. Х. комунікував з єпископом Карфагена саме Новаціан (Cyp. ep. 30, 31, 36)⁵⁷⁹. Наступним джерелом, яке доречно окремо виділити, є один із найдовших та водночас найінформативніших листів Кипріана Нумідійському єпископу Антоніану (Cyp. Ep. 55). У цьому листі єпископ Карфагена формує доктрину на підтримку новообраного єпископа Рима Корнелія та обґрунтовує помилковість вчення Новаціана. Лист датується осінню 251 або зимою 251/252 р. після Р. Х.⁵⁸⁰. Цінними є короткі свідчення, що містяться у «Церковній історії» (Euseb. HE. VI. 43, 45–46; VII. 4, 7–8). Евсевій наводить фрагмент листа римського єпископа Корнелія, що адресується єпископу Фабію Антіохійському. У цьому листі Корнелій інформує єпископа Антіохії про дії Новаціана (Euseb. HE. VI. 43, 5–22); також Евсевій подає лист єпископа Діонісія Александрійського до Новаціана, у якому глава церкви Александрії звертався до Новаціана з проханням не пожвавлювати схизму (Euseb. HE. VI. 45)⁵⁸¹.

Насамперед уточнимо щодо самої постаті Новаціана. Існує плутанина між Новаціаном – цим римським пресвітером-схизматиком, та Новатом – пресвітером Карфагенської церкви, котрий у той же час провадив розкол в церковному середовищі Африки. Це помилкове ототожнення двох сучасників відбулося на Сході Імперії. Його демонструє зокрема Евсевій Кесарійський, який хибно називає в «Церковній історії» Новаціана Новатом (Νοούάτος).

---

⁵⁷⁹ Детальний розбір цих листів робить Г. фон Гюльцов: Gültow, H. Cyprian und Novatian. Der Briefwechsel zwischen den Gemeinden in Rom und Karthago zur Zeit der Verfolgung des Kaisers Decius. Tübingen: Mohr, 1975, pp. 88–104, 145–147.

⁵⁸⁰ Ibid., p. 90; Clarke, G. W. trans. and annot. The Letters of Cyprian of Carthage, vol 2. New York: Newman Press, 1984, pp. 126–128.

⁵⁸¹ Здійснений текстологічний аналіз цього листа Л. Блумелом у порівнянні з іншими тогочасними папірусами з Єгипту дає підстави говорити про те, що Евсевій дійсно навів автентичний лист Діонісія до Новаціана. Детальніше див.: Blumell, L. "A Note on Dionysius of Alexandria's Letter to Novatian in Light of Third-Century Papyri" Zeitschrift für Antikes Christentum / Journal of Ancient Christianity, vol. 14, no. 2, 2010, pp. 356–361.

Найімовірніше, що Новаціан народився на початку III століття після Р. Х.⁵⁸² Його збережений твір «Про Трійцю» («De Trinitate») свідчить про достойну риторичну освіту. Про його освіченість та красномовство згадує і сам Кипріан у листі до єпископа Антоніана, пишучи наступне:

«Хай хизується собою, хай хвалиться гордовитим тоном філософії чи красномовства той, хто не втримав ані братерської любові, ані церковної єдності, оскільки він втратив те, чим раніше був» («*iactet se licet et philosophiam vel eloquentiam suam superbis uocibus praedicet, qui nec fraternam caritatem, nec ecclesiasticam unitatem tenuit etiam quod prius fuerat amisit*») (Cypr. Ep. 55).

Тобто під словосполученням «*philosophiam vel eloquentiam*», себто «філософії чи красномовства», Кипріан визнавав ерудованість Новаціана. Також римський єпископ Корнелій, пишучи Фабію Антіохійському, попри негативну оцінку опонента, не уникнув визнання наявності у Новаціана його філософських та інтелектуальних здібностей. Як приклад, Корнелій писав: «*догматист, захисник церковної науки*» («*ὁ δογματιστής, ὁ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπιστήμης ὑπερασπιστής*») (Euseb. HE. VI. 43, 8).

Контекст прийняття християнства Новаціаном є маловідомим, адже свідчення, які подає Корнелій Фабію Антіохійському, є частиною пропаганди з метою очорнення свого конкурента⁵⁸³. Тим не менш, якщо брати до уваги розповіді Корнелія, то Новаціан захворів і через страх смертельної хвороби вирішив прийняти хрещення, коли римську кафедру посідав єпископ Фабіан (236 – 250 рр. після Р. Х.), який згодом висвятив його на пресвітера⁵⁸⁴.

⁵⁸² Д. Л. Папандреа стверджує, що Новаціан мав римське коріння, на відміну від багатьох інших версій, які присвоювали йому походження зі східних провінцій імперії: Papandrea, J. L. Novatian of Rome and the Culmination of Pre-Nicene Orthodoxy. Eugene, Oregon: Pickwick Publications / Princeton Monograph Series, 2011, p. 34. Походження з Фригії ймовірно приписувалося Новаціану через намагання поєднати у подальшому його вчення з монтанізмом: Vogt, H. J. Coetus Sanctorum: Der Kirchenbegriff des Novatian und die Geschichte seiner Sonderkirche. Bonn: Hanstein, 1968, p. 17.

⁵⁸³ Корнелій пише, що Новаціан був одержимим і вилікуваний екзорцистами, а пізніше, захворівши на смертельний недуг, був окроплений святою водою і відповідно охрещений. Проте це хрещення, зі слів Корнелія, не було належно проведене (Euseb. HE. VI. 43, 14–15).

⁵⁸⁴ Papandrea, J. L. Novatian of Rome and the Culmination of Pre-Nicene Orthodoxy. Eugene, Oregon: Pickwick Publications / Princeton Monograph Series, 2011, p. 34.

Оскільки Фабіан Римський загинув, ставши жертвою переслідувань Деція Траяна наприкінці січня 250-ого р. після Р. Х., а в хаосі гоніння римський клір не мав змоги обрати нового єпископа, Новаціан, як освічений та енергійний пресвітер, став фактичним очільником церковної спільноти Рима⁵⁸⁵.

Слід зазначити, що позиція римського духовенства на чолі з Новаціаном на короткий час (у кризовому 250 р.) збігалася з курсом Кипріана, який не вбачав за потрібне під час гоніння бути поблажливим до відступників⁵⁸⁶. Наприклад, єпископ Карфагена писав до духовенства, що гріх відступництва є найтяжчим. У якості аргументування своєї думки, він наводив цитату з Євангелія: *«Отже, кожного, хто визнає Мене перед людьми, того визнаю і Я перед Отцем Моїм Небесним. А хто зречеться Мене перед людьми, зречуся того і Я перед Отцем Моїм Небесним»*⁵⁸⁷ (Супр. Ер. 16. 2).

Тоді ж Новаціан від імені римського духовенства, підтримуючи сувору позицію Кипріана, писав:

*«Хай буде подалі від Римської церкви витратити свою силу з мирською легкістю і послаблювати міцність суворості схибленою величчю віри, щоб, коли руїни схиблених братів не тільки лежать, а й досі валяться, пропонувати занадто поспішні, а особливо безрезультатні способи з'єднання, закарбовувати на старі рани через фальшиве милосердя нові рани, щоб виривати покаєння у нещасних до ще більшої схибленості»*⁵⁸⁸ (Супр. Ер. 30. 3).

⁵⁸⁵ Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 248; Daly, C. B. "Novatian and Tertullian: A Chapter in the History of Puritanism." Irish Theological Quarterly, vol. 19, no. 1, 1952, p. 34.

⁵⁸⁶ Brent, A. Cyprian and Roman Carthage. Cambridge University Press, 2010, p. 14.

⁵⁸⁷ Від Мт. Х. 32. У цьому випадку, як і в інших, переклад цитати Святого Письма наводиться за синодальним перекладом: Біблія. Книги Священного Писання Старого і Нового Завіту. В українському перекладі з паралельними місцями. Переклад Патріарха Філарета (Денисенка), Київ, видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004.

⁵⁸⁸ *«absit enim ab ecclesia Romana uigorem suum tam profana facilitate dimittere et neruos seueritatis euersa fidei maiestate dissoluere, ut cum adhuc non tantum iaceant, sed et cadant euersorum fratrum ruinae, properata nimis remedia communicationum utique non profutura praestentur et noua per misericordiam falsam uulnera ueteribus transgressionis uulneribus inprimantur, ut miseris ad euersionem maiorem eripiat et paenitentia»*.

Солідаризація з позицією Кипріяна відбулася й у наступному листі (Сурґ. Ер. 36). Єпископу Карфагена важливо було отримати від церковного середовища Рима підтримку, адже це укріплювало його єпископську владу, що перебувала у кризовому становищі, а також додавало авторитетності його позиції у політиці щодо відпалих⁵⁸⁹. На цьому етапі спілкування доктринальні розходження щодо *lapsi* не були явними. Однак їхня різниця є очевидною з подій, що розгортаються у подальшому⁵⁹⁰. Суворі рішення Кипріяна були дисциплінарного характеру й зумовлювалися тимчасовістю, оскільки він постійно вказував, що відпущення відпалим не слід надавати поспішно, а варто дочекатися завершення переслідування та зібрання собору. Згодом Кипріан, пишучи єпископу Антоніану, сам визнає, що його погляди через зміну обставин зазнали еволюції у питанні дарування миру:

*«І справді, насамперед, оскільки ти побачив зміни моїх дій, моя особа і справа мають бути виправдані перед тобою, щоб ніхто не подумав, що я легко відступив від моєї позиції, і хоч я захищав на початку та раніше євангельську силу, опісля мені стало очевидним, що мій дух відійшов від попереднього порядку та суворого судження, так що я повважав, що мир має бути пом'якшений для тих, хто заплямили свою совість лібеллусами (libellis) або негідними жертвопринесеннями. І те, і інше мною було вирішено не без довгого і обдуманого міркування»*⁵⁹¹ (Сурґ. Ер. 55. 3).

На відміну від поглядів Кипріяна, Новаціан вважав дарування миру відступникам апріорі неможливим. Ще у листі до єпископа Карфагена прослідковувалися його радикальні фрази, зокрема: *«і оскільки все таїнство віри*

⁵⁸⁹ Monceaux P. Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe, Tome deuxième. Saint Cyprien et son temps. Paris, 1902, pp. 215–216; Gülzow, H. Cyprian und Novatian. Der Briefwechsel zwischen den Gemeinden in Rom und Karthago zur Zeit der Verfolgung des Kaisers Decius. Tübingen: Mohr, 1975, p. 147.

⁵⁹⁰ Vogt, H. J. Coetus Sanctorum: Der Kirchenbegriff des Novatian und die Geschichte seiner Sonderkirche. Bonn: Hanstein, 1968, p. 40.

⁵⁹¹ *«et quidem primum, quoniam de meo quoque actu motus uideris, mea apud te et persona et causa purganda est, ne me aliquis existimet a proposito meo leuiter recessisse, et cum euangelicum uigorem primo et inter initia defenderim, postmodum uidear animum meum a disciplina et censura priore flexisse, ut his qui libellis conscientiam suam maculauerint uel nefanda sacrificia commiserint laxandam pacem putauerim. quod utrumque non sine librata diu et ponderata ratione a me factum est»*.

полягає у сповіданні імені Христа» (*«et cum totum fidei sacramentum in confessione Christi nominis intellegatur»*) (Cypr. Ep. 30. 3). Його позиція була близькою до ригористів, таких як Тертуліан, який у своїх пізніх трактатах наголошував на обов'язковості мучеництва та неможливості прощення смертних гріхів⁵⁹².

Однак вже у березні 251 р. після Р. Х., при послабленні переслідування імператора Деція, Римська церква обрала єпископа. Всупереч очікуванням Новаціана, новим главою церкви Рима став Корнелій (Cornelius).⁵⁹³ Листи Корнелія до Кипріяна не вирізняються особливим красномовством і написані простою латиною. М. Сейдж припускає, що до обрання єпископом він був звичайним пресвітером. Ймовірно обрання цієї кандидатури римським кліром зумовлюється пом'якшеною позицією Корнелія у ставленні до відпалих (*lapsi*) християн⁵⁹⁴.

Відомо, що Новаціан не погодився з результатами цих виборів. Як лаконічно зазначає Ієронім:

«Новаціан, Римського міста пресвітер, супроти Корнелія священнику кафедру намагався захопити. Він встановив догму Новаціаністів, що грецькою називаються (Καθαρῶν) «чистими», щоб не надавати відступникам покаєння».

(«Novatianus, Romanae urbis presbyter, adversus Cornelium cathedram sacerdotalem conatus invadere, Novatianorum, quod Graece dicitur Καθαρῶν dogma constituit, nolens apostatas suscipere poenitentes») (Hier. De vir. ill. LXX).

У Евсевія міститься інформація, що він отримав підтримку єпископів з півдня Італії, які висвятили його на єпископа (Euseb. CE. VI. 43, 8–9)⁵⁹⁵.

Реконструювати подальший хід подій доволі складно, адже Кипріан, пишучи Корнелію, намагався подати свої свідчення так, щоб задовільнити новообраного єпископа у тому, що духовенство Африки прийняло його відразу як законного главу

⁵⁹² Про вплив Тертуліана на вчення Новаціана див.: Daly, C. B. "Novatian and Tertullian: A Chapter in the History of Puritanism." *Irish Theological Quarterly*, vol. 19, no. 1, 1952, pp. 35–43.

⁵⁹³ *Novatiani Opera. Corpus Christianorum: Series Latina*, vol. 4, ed. by G. F. Diercks. Brepols, 1972, p. X.

⁵⁹⁴ Sage, M. *Cyprian*. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, pp. 249–250.

⁵⁹⁵ *Novatiani Opera. Corpus Christianorum: Series Latina*, vol. 4, ed. by G. F. Diercks. Brepols, 1972, p. X.

Римської церкви (Cypr. Ep. 44–45)⁵⁹⁶. Насамперед він повідомляє, що на собор у Карфагені (квітень 251 р. після Р. Х.) прибули посланці від Новаціана – пресвітер Максим (Maximus), диякон Авгенд (Augendus), Махей (Machaeus) та Лонгін (Longinus), яких клір Африки рішуче відкинув та позбавив спілкування з причини: «незаконного та вчиненого супроти католицької церкви рукопокладення» (*«inlicitae et contra ecclesiam catholicam factae ordinationis»*) (Cypr. Ep. 44. 1). Однак далі Кипріан повідомляє про відрядження з Карфагена до Рима довірених осіб Калдонія та Фортуната задля отримання звіту про тамтешні справи. Водночас з Рима від Корнелія до Кипріана прибули посланці Помпей та Стефан, які нібито прояснили остаточно ситуацію щодо Новаціана (Cypr. Ep. 44. 1). Відрядження власної делегації з Африки до Рима підривало репутацію Корнелія та породжувало певну недовіру між сторонами. Тому єпископ Карфагена робить спроби виправдати цей вчинок, даючи пояснення, що Калдонія та Фортуната було відряджено до Рима з метою примирення розділених фракцій у церкві та задля заспокоєння тих, хто був стурбований цією ситуацією в Африці⁵⁹⁷.

Найімовірніше, що ситуація була наступною. Новаціан, який вирішив проголосити себе всупереч Корнелію єпископом, сформував декілька посольств і відрядив їх до провідних церков Імперії. Солідарність з іншими церковними лідерами давали б підстави апелювати до своєї легітимності. Збережений у Евсевія лист Діонісія Александрійського є, вочевидь, відповіддю єпископа Александрії на отримане послання Новаціана. Єпископ Александрії заохочував Новаціана до церковного примирення. За словами Діонісія, відмова від схизми є не менш славною, ніж відмова від ідолослужіння (Euseb. HE. VI. 45). За аналогічним принципом було скеровано новаціанських послів до Африки, про яких і згадує Кипріан у своєму листі

⁵⁹⁶ На основі аналізу листів (ep. 44, ep. 45, ep. 48) М. Бевено робить реконструкцію подій тогочасної комунікації між Кипріаном та Корнелієм: Bé venot, M. “Cyprian and His Recognition of Cornelius.” The Journal of Theological Studies, vol. 28, no. 2, 1977, pp. 346–359. Також реконструює події Б. Сафранські: Safranski, B. B. St. Cyprian of Carthage and the College of Bishops. Dissertations and Theses. Catholic University of America, 2015, pp. 136–138.

⁵⁹⁷ Див. коментарі до ep. 44 у Г. Кларк: Clarke, G. W. trans. and annot. The Letters of Cyprian of Carthage, vol. . New York: Newman Press, 1984, pp. 212–213.

Корнелію (Супр. Ер. 44. 1). Корнелій у відповідь вдається до симетричних дій. Від нього також прибули посланці (Стефан та Помпей) до Карфагена⁵⁹⁸.

Таким чином, Кипріан опинився перед необхідністю обираючи сторони. Всупереч його первинним словам про те, що зібрання єпископів у Карфагені одразу відкинуло посланців Новаціана (Супр. Ер. 44. 1), з іншого листа Корнелію⁵⁹⁹ ми дізнаємося більш правдивий хід подій. В ер. 48 Кипріан відкритіше та правдоподібніше оповідає про те, що відбулося тоді:

«...але, коли ми постановили у чималій кількості колег, які разом зібралися, щоб тимчасово все призупинити, надіславши до вас наших співєпископів Калдонія та Фортуната посланцями, допоки ті самі наші колеги не повернуться до нас, або там довівши справу до умиротворення, або дізнавшись правду» (Супр. Ер. 48. 2)⁶⁰⁰.

І далі:

«Зараз же правда твого єпископату нарівні з гідністю, встановлена у найяснішому світлі, безсумнівному та найміцнішому підтвердженні. Оскільки з записів наших колег, які до нас написали звіди, та з розповідей і свідчень співєпископів Помпея та Стефана і Калдонія та Фортуната, необхідне

⁵⁹⁸ Marcos, M. "The Making of Novatian the Heretic and the Early Geography of Novatianism." Studi e Materiali di Storia delle Religioni, vol. 85, no. 1, 2019, pp. 77–94, at 80. Safranski, B. B. St. Cyprian of Carthage and the College of Bishops. Dissertations and Theses. Catholic University of America, 2015, pp. 142–144.

⁵⁹⁹ Обставини, що супроводжували написання цього листа, вибудовувалися вкрай химерно. Корнелій обурився, що після того як Кипріан навідався до міста Гадрументум, до Рима надійшов лист від єпископа цього міста Полікарпа у якому він звернувся не до Корнелія, а до пресвітерів та дияконів римських. Це занепокоїло Корнелія, адже повноцінно ігнорувало його єпископський статус та ставило під сумнів законність обрання. Очевидно, що лист з Гадрументума прийшов з явним запізненням до Рима, тобто вже після вагань африканського духовенства, але, таким чином, це запізнення викрило попередні сумніви африканських єпископів щодо вибору між Корнелієм та Новаціаном. Тому Кипріан змушений був написати Корнелію ер. 48, у якому переповідав хронологічний хід подій, визнавши, що комісію до Рима з єпископів Фортуната та Калдонія відрядили через їхні вагання. Зауважимо також і те, що подорож до Гадрументума – це чи не єдина поїздка єпископа Кипріана за межі Карфагена, не враховуючи перебування у місці переховування у 250 р. та заслання у Курубіс у 257 р. після Р. Х. Див. також дещо відмінне пояснення послідовності подій комунікації з єпископом Корнелієм, яке подає М. Бевено: Bé venot, M. "Cyprian and His Recognition of Cornelius." The Journal of Theological Studies, vol. 28, no. 2, 1977, p. 348.

⁶⁰⁰ *«...sed cum statuissimus collegae conplures qui in unum conueneramus ut legatis ad uos coepiscopis nostris Caldonio et Fortunato missis omnia interim integra suspenderentur, donec ad nos idem collegae nostri rebus illic aut ad pacem redactis aut pro ueritate conpertis redirent».*

походження, справедлива причина, а також і достойна слави невинність твого обрання стали усім відомі»⁶⁰¹ (Cypr. Ep. 48. 4).

На нашу думку, Кипріан та колегія африканських єпископів не поспішали визнавати Корнелія єпископом одразу, оскільки:

По-перше, Кипріан мав тривалий епістолярний контакт з Новаціаном протягом 250 р. після Р. Х. На короткий час загальна точка зору щодо відпалих (*lapsi*) у них збігалася.

По-друге, на стороні Новаціана спершу виступили такі авторитетні римські сповідники та мученики як Максим, Нікострат, Урбан Сидоній та інші. Саме вони були солідарні з Кипріаном у період внутрішньої кризи у церкві Карфагена та надали підтримку його єпископській політиці (Cypr. Ep. 28, 31, 37)⁶⁰². Початкова підтримка цими сповідниками та мучениками Новаціана теж зрозуміла. Вони, як християни, що проявили стійкість під час утисків, природно тяжіли до сторони, яка пропагувала тверді рішення та непоступливість.

По-третє, ми бачимо, що колегіальність прийняття рішення у ранній церкві й в управлінській політиці Кипріана відігравала важливу роль⁶⁰³. У середині III століття після Р. Х., місцеві церкви демонструють системність, яка тримається на колегіальному визнанні рішень⁶⁰⁴. Єпископат Африки мав вагання щодо обрання сторони. Тому вони відрядили єпископів Калдонія та Фортуна для з'ясування всіх деталей обрання. Тож лише після повернення цієї комісії, яка проінформувала про законне обрання єпископа Рима, можна було прийняти рішення.

---

⁶⁰¹ *«Ita enim nunc episcopatus tui et ueritas pariter et dignitas apertissima luce, manifestissima et firmissima conprobatione fundata est. ut ex rescriptis collegarum nostrorum qui ad nos litteras inde fecerunt et ex relatione ac testimoniis coepiscoporum Pompei et Stephani et Caldoni ac Fortunati ordinationis tuae et origo necessaria et ratio iusta et gloriosa quoque innocentia omnibus nosceretur».*

⁶⁰² Bé venot, M. "Cyprian and His Recognition of Cornelius." *The Journal of Theological Studies*, vol. 28, no. 2, 1977, pp. 355–356. Про групу римських мучеників та сповідників див. перший коментар до еп. 28 у Г. Кларка: Clarke, G. W. trans. and annot. *The Letters of Cyprian of Carthage*, vol 2. New York: Newman Press, 1984, pp. 79–82.

⁶⁰³ Про це влучно зазначає В. Сафранські: Safranski, B. B. *St. Cyprian of Carthage and the College of Bishops. Dissertations and Theses. Catholic University of America*, 2015, p. 144.

⁶⁰⁴ Про єпископську колегіальність та домінуючу роль Кипріана у прийнятті рішень див також.: Dunn, G. D. "The Carthaginian Synod of 251: Cyprian's Model of Pastoral Ministry." *I concili della cristianità occidentale secoli III–V: XXX Incontro di studiosi dell'antichità cristiana*. Roma, 3–5 maggio 2001, Roma, 2002, pp. 246–256.

Подальша підтримка Кипріаном Корнелія, на нашу думку, пояснюється декількома аспектами:

Перше, всупереч пропаганді новаціаністів, Корнелій дійсно був обраний єпископом Рима законним шляхом. Новаціан вчинив розкол, чим суперечив доктрині Кипріана про церковну єдність та неподільність єпископату. Так, навесні 251 р. єпископ Карфагена писав: *Єпископат є один, частина з якого тримається поодиноці в цілому»* (*episcopatus unus est, cuius a singulis in solidum pars tenetur»*) (Cyp. De Unit. V).

Відповідно, згідно з поглядами Кипріана, єдність (*unitatis sacramentum*) є головним чинником, що регулює відносини у церкві, а схизма визначається гріхом⁶⁰⁵. Тож Новаціан ставав руйнівником церковного миру та єпископської злагоди. Еклезіологія Кипріана полягала у тому, що існує один єпископат, у якому кожен єпископ розділяє цю повноту влади у солідарності зі своїми колегами⁶⁰⁶.

Друге, протягом свого єпископату Кипріан виявляє схильність до еволюції поглядів. Його дисциплінарні та суворі заклики були не виявом радикалізму, а реакцією на кризові явища у власній церкві. Після гоніння єпископ Карфагена усвідомлював, що відпалі (*lapsi*) не можуть бути залишені церквою, і тому єпископи Африки, за його ініціативи, схилилися до пом'якшеної політики щодо них. Це зближувало його з позицією єпископа Корнелія. На противагу цьому, Новаціан вперто дотримувався винятково ексклюзивної та жорсткої позиції.

Третє, у цей час, непокірний єпископу Карфагена очільник бунтівливого духовенства Новат прибув до Рима та розпочав співпрацю з Новаціаном. У середині 251 р. у листах до Корнелія, Кипріан вже пише спільно про обох лідерів церковного розколу: «... нові махінації Новаціана та Новата...» («...*Nouatiani et Nouati nouas... machinas*») (Cyp. Ep. 52.1)⁶⁰⁷. Далі він оповідає, що Новат поїхав до Рима і провадив

⁶⁰⁵ Bryant, J. M. "Decius & Valerian, Novatian & Cyprian: Persecution and Schism in the Making of a Catholic Christianity - Part II." *Athens Journal of History*, vol. 9, 2023, pp. 159–184, at 173.

⁶⁰⁶ Dunn, G. D. "Cyprian and His Collegae: Patronage and the Episcopal Synod of 252." *Journal of Religious History*, vol. 27, 2003, pp. 1–13, at 10. Також з приводу ставлення Кипріана на захоплення єпископської влади Новаціаном див.: Brent, A. *Cyprian and Roman Carthage*. Cambridge University Press, 2010, pp. 59–68.

⁶⁰⁷ У попередньому Ep. 47.1 він також згадує разом Новаціана та Новата.

свою бурхливу діяльність, зокрема: «...там він зробив єпископа» («...illic episcopum fecit») (Cypr. Ep. 52.2). Діонісій Александрійський писав, що Новаціан звинувачував «деяких братів», які підштовхнули його до розколу (Euseb. HE. VI. 45). Не є переконливим те, що саме Новат підштовхнув Новаціана до схизматичного руху. Діяльність Новата у питанні обрання Новаціана єпископом є не зовсім зрозумілою. М. Сейдж вказує, що Новат бажав отримати підтримку такої сильної постаті як Новаціан задля зміцнення своїх позицій супроти Кипріяна, а натомість гарантував йому налагоджені контакти в Африці⁶⁰⁸. Так чи інакше, Новат приїхав до Рима близько березня 251 р. після Р. Х. і об'єднав свої зусилля з Новаціаном⁶⁰⁹. Це унікальний випадок, який свідчить про те, що церковний розкол в Африці мав особистісний характер, адже змушував одного із лідерів лаксистів перейти на сторону ригориста. Втім, різниця поглядів не завадила карфагенському пресвітеру об'єднати зусилля задля посилення своєї ролі у конфронтації з єпископом Карфагена. В. Френд припустив, що опісля повернення з Рима до Африки, Новат почав поширювати вчення Новаціана⁶¹⁰.

Таким чином, всі вищезгадані фактори і сприяли тому, що Кипріан висловив свою солідарність римському єпископу Корнелію.

Початкова підтримка Новаціана впливовою групою римських сповідників створювала серйозну проблему для поживлення церковного розколу. За свідченням Евсевія, Діонісій Александрійський, який засудив дії Новаціана, написав своє послання цим сповідникам (Euseb. HE. VI. 46. 5). Аналогічно до них звертається і Кипріан Карфагенський, з метою примирити їх з єпископом Рима Корнелієм (Cypr. Ep. 47). У цьому листі єпископ Карфагена застосовує дипломатичний такт. Наслідком цих дій було повернення частини⁶¹¹ сповідників до церковного

⁶⁰⁸ Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, pp. 250–251.

⁶⁰⁹ Benson, E. W. Cyprian: His Life, his Times, his Work. London: Macmillan, 1897, p. 138.

⁶¹⁰ Friend, W. H. C. The Donatist Church: A Movement of Protest in Roman North Africa. Oxford. Clarendon press, 1952, p. 128. Додамо, що Корнелій згадує Новата серед інших новаціаністів (Cypr. Ep. 50). Це, зрештою, збігається з негативним описом Новата як особи, за характеристикою Кипріяна, амбітної та нечестивої. Тож цілком можливо, що Новат був готовий жертвувати своїми доктринальними переконаннями тільки заради утримання якогось церковного впливу.

⁶¹¹ Як відомо з подальшого листа (Cypr. Ep. 50.), диякон Нікострат залишився відданим прихильником новаціанізму й у подальшому почав поширювати його в Африці. До Римської

середовища Рима і підтримка ними законного єпископа⁶¹². Корнелій організував публічний процес за присутності пресвітерів та п'яťох єпископів, що у той час перебували у Римі, на якому відбулося слухання сповідників, їхнє покаєння та визнання його єпископської влади (Cypr. Ep. 49. 2).

На нашу думку, роль Кипріяна та вагу його звернення до цієї групи сповідників не слід применшувати. Римські сповідники, перебуваючи в ув'язненні, висловили йому свою підтримку ще у 250 р. після Р. Х. (Cypr. Ep. 31), попри те, що він сам переховувався і відповідно перебував за межами своєї єпископської кафедри під час гоніння. Авторитет Кипріяна цими діями сприймався високо, тож його прохання до церковної єдності більшістю із них були почуті. Сповідники після навернення та визнання Корнелія, написали піднесеного листа Кипріану (Cypr. Ep. 53). Єпископ Карфагена висловлює щирий захват, дізнавшись про їхній вчинок:

*«Коли я прочитав ваші повідомлення, найдорожчі брати, які ви надіслали мені про ваше повернення, і про церковний мир, а також про братерське возз'єднання, зізнаюся, що я так само зрадив, як і раніше, коли дізнався про славу вашого сповідання, і, вітаючи, прийняв небесну та духовну похвалу вашого служіння»*⁶¹³ (Cypr. Ep. 54. 1)

У цьому ж листі Кипріан вказує, що надсилає їм два трактати (*libelli*), які є актуальними для їхньої церкви, адже у них мова йде про покаєння для відпалих

церкви навернулися щонайменше: сповідники Урбан, Сидоній, Целерін, Макарій та пресвітер Максим (Euseb. HE. VI, 6; Cypr. Ep. 49. 1; Ep. 54). Найавторитетніший із цього угруповання Мойсей, що фігурував в ер. 31, перестав згадуватися у листах після Ер. 37. Нам відомо про його мученицьку смерть в ув'язненні. Корнелій вказував, що Мойсей перед своєю смертю розірвав контакт з Новаціаном (Euseb. HE. VI. 43, 20), але таке твердження хронологічно не збігається, адже Мойсей найімовірніше загинув раніше, ніж Новаціан пішов у розкол. Кипріан пізніше називатиме його мучеником: *«Мойсей тоді ще сповідник, вже зараз мученик...»* (*«Moyse tunc adhuc confessor tunc iam martyre subscribente»*) (Cypr. Ep. 55. 5). Після мучеництва Мойсея, саме пресвітер Максим залишався впливовим лідером цього угруповання сповідників, це видно з першості згадування його імені серед інших сповідників у листах. Тож його повернення та каяття мало велике значення для посилення влади єпископа Корнелія.

⁶¹² Про повернення сповідників до лона Римської церкви див. також: Benson, E. W. Cyprian: His Life, his Times, his Work. London: Macmillan, 1897, pp. 161–163.

⁶¹³ *«Lectis litteris uestris, fratres carissimi, quas ad me de uestra regressione et de ecclesiastica pace ac fraterna redintegratione fecistis, in tantum me laetatum esse confiteor in quantum fueram et ante laetatus quando confessionis uestrae gloriam conperi et militiae uestrae caelestem ac spiritalem laudem gratulabundus excepi»*

(*lapsi*) та піднімається питання церковної єдності. Очевидним є те, що він надіслав трактати «Про відпалих» та «Про єдність католицької церкви»⁶¹⁴.

Наслідком укріплення влади Корнелія було зібрання Римського собору близько середини літа 251 р. після Р. Х⁶¹⁵. Евсевій подає інформацію про присутність шістдесяти єпископів, які відлучили Новаціана від церкви (Euseb. VI. 43. 2). Кипріан вказує, що собор у Римі відбувся за духом Карфагенського й прийняв аналогічні рішення щодо відпалих християн (Сурґ. Ер. 55. 6). Судячи з усього, на соборі відбувалося вирішення декількох питань: відлучення Новаціана і визнання його вчення хибним, а також затвердження політики щодо повернення відпалих християн після їхнього каяття. Солідаризація кліру Римської церкви з позицією прийнятою на соборі в Карфагені підкреслює ту домінуючу роль, яку провадив єпископ Кипріан.

У 252 р. після Р. Х. відбувається наступний собор у Карфагені⁶¹⁶. У науці існує плюралізм думок щодо його точного датування⁶¹⁷. Ми дотримуємося думки, що

⁶¹⁴ В. Федосік помилково зазначає, що нібито «невідомо точно, що це за книги». Це хибне трактування листа. Кипріан надсилає свої нещодавно написані трактати, які дійшли до нашого часу: Федосик, В. Киприан и античное христианство. Минск: Университетское, 1991, с. 153.

⁶¹⁵ Д. Л. Папандреа визначає дату проведення собору травнем 251 р., але, судячи з усього, собор у Римі відбувся пізніше. На літо вказує зокрема Д. Барнс. М. Сейдж пише про складність визначення дати: Papandrea, J. L. Novatian of Rome and the Culmination of Pre-Nicene Orthodoxy. Eugene, Oregon: Pickwick Publications / Princeton Monograph Series, 2011, p. 38; Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, pp. 258–259; Patout Burns, Jr. “On Rebaptism: Social Organization in the Third Century Church.” *Journal of Early Christian Studies*, vol. 1, no. 4, 1993, pp. 367–403, at 374.

⁶¹⁶ Про собор у Карфагені 252-ого року див. насамперед: Dunn, G. D. “Cyprian and His Collegae: Patronage and the Episcopal Synod of 252.” *Journal of Religious History*, vol. 27, 2003, p. 1–13; Fischer, J. A. “Das Konzil zu Karthago im Mai 252.” *Annuaire Historiae Conciliorum*, vol. 13, 1981, pp. 1–11.

⁶¹⁷ Існують декілька листів цього періоду, де Кипріан згадує про зібрання єпископів: Ер. 56, 57, 59, 64. Ш. Сомаль датує ер. 57 травнем, а ер. 64 жовтнем 252р.: Saumagne, C. Saint Cyprien: Évêque de Carthage, “Pape” d’Afrique (248–258). Contribution à l’étude des “persécutations” de Dèce et de Valérien. Paris, 1975, p. 98. П. Монсо йде за хронологічним принципом прочитання листів і тому датує ер. 64 собором 253 р.: Monceaux P. Histoire littéraire de l’Afrique chrétienne depuis les origines jusqu’à l’invasion arabe, Tome deuxième. Saint Cyprien et son temps. Paris, 1902, pp. 43–48. Слідом за ним подібного датування дотримується і М. Сейдж щодо ер. 64: Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 292. Е. Бенсон ставить ер. 57 та 59 серединою травня 253, а ер. 64 осінню цього ж року: Benson, E. W., Cyprian: His Life, his Times, his Work. London: Macmillan, 1897, pp. XXII–XXIII. На нашу думку, найбільш переконливим є прочитання листів за послідовністю, що ер. 64 відноситься до другого собору в Карфагені у травні 252 р., ер. 59 написаний незадовго після нього, а ер. 56 та 57 оповідають про собор 253 р. Цієї позиції дотримуються: Г. Кларк, див. примітки до ер. 64: Clarke, G. W. trans. and annot. *The Letters of St. Cyprian of Carthage*. Vol. 3. New York: Newman Press, 1986, p. 270. Також Й. Фішер та Д. Данн: Fischer, J. A. “Das Konzil zu Karthago im Mai 252.” *Annuaire Historiae Conciliorum*, vol. 13, 1981,

собор відбувся у травні 252 р. після Р. Х. (Сурґ. Ер. 59. 10). Повноцінний контекст цього зібрання єпископів нам невідомий. Фактично ми маємо два листи Кипріяна, у яких він подає інформацію про засідання цього собору (*consilium*). Йдеться про два листи: 59 та 64. Лист 64 був написаний єпископу Фіду (*Fidus*), у якому Кипріан зі своїми співтоваришами (*collegae*) повідомляє про два обговорені рішення на соборі за участі 66 єпископів (Сурґ. Ер. 64)⁶¹⁸. Можливо, це зібрання єпископів обговорювало і низку інших питань, які були локальними і не засвідчені у джерелах. Очевидним є головування єпископа Карфагена та його лідерська роль серед інших колег на цьому зібранні. Саме до нього звертається єпископ Фід, і саме Кипріан від колегії єпископів пише про рішення собору. Як зауважує Д. Данн, цей собор 252 р., як і попередній 251-ого року, тільки посилював авторитет (*auctoritas*) Кипріяна серед колегії єпископів⁶¹⁹.

Попри це, послання Кипріяна до Корнелія влітку 252 р. (Сурґ. Ер 59) також подає інформацію про поживавлення схизматичних рухів. Підтримка Корнелія Кипріаном та його активна участь у збереженні церковної єдності повноцінно втягнули церковне середовище Африки у процес розколу Новаціана. Розкольницька партія новаціаністів делегувала своїх представників до цього регіону, де поширювала свій вплив серед місцевих церков, а Новаціан надсилав свої послання

---

pp. 1–4; Dunn, G. D. “Cyprian and His Collegae: Patronage and the Episcopal Synod of 252.” *Journal of Religious History*, vol. 27, 2003, p. 4.

⁶¹⁸ Перше рішення полягало у засудженні швидкого дарування миру пресвітеру Віктору єпископом Терапієм. Пресвітер Віктор під час гоніння Деція відступився від своєї віри, але після цього здійснював покаєння. Єпископ Терапій передчасно дав йому прощення. Це виходило за рамки рішень Карфагенського собору 251 р. Кипріан засудив таке необдумане і легковажне рішення Терапія та разом з колеґією єпископів порадив більше не повторювати подібного. Однак рішення про прийняття у церковне спілкування Віктора наказав не змінювати. Адже, за словами Кипріяна, те прощення, яке дарував єпископ Божий, не має підлягати зміні (Сурґ. Ер. 64. 1). Це вчергове демонструє гнучність та політичний такт Кипріяна, а також його ставлення до влади єпископа як сакраментальної. Другим рішенням був дозвіл хрестити немовлят, не відштовхуючись ні від юдейської традиції обрізання на восьмий день, ні від віку людини. Як написав, обґрунтовуючи це рішення, Кипріан: «Загалом кожного слід допустити до благодаті Христа» (*Omnes omnino admittendum esse ad gratiam Christi*) (Сурґ. Ер. 64.5). Детальніше про це рішення собору див.: Fischer, J. A. “Das Konzil zu Karthago im Mai 252.” *Annuario Historiae Conciliorum*, vol. 13, 1981, p. 8.

⁶¹⁹ Dunn, G. D. “Cyprian and His Collegae: Patronage and the Episcopal Synod of 252.” *Journal of Religious History*, vol. 27, 2003, p. 11.

окремим єпископам⁶²⁰. Про певний вплив новаціаністів свідчить і попереднє звернення Кипріана до африканського єпископа Антоніана, який після листів Новаціана почав вагатися щодо обрання сторони конфлікту (Сурр. Ер. 55. 2). Згодом у церкві Африки утворилося своє угруповання новаціаністів, які створили власні кафедри і висвятили свого єпископа на протигагу дійсному єпископу Карфагена⁶²¹. Кипріан про це повідомляє наступним чином:

*«Бо кажуть, що і зараз партія Новаціана зробила пресвітера Максима псевдоєпископом, якого нещодавно від Новаціана прислали до нас посланцем, і якому ми відмовили у спілкуванні»*⁶²² (Сурр. Ер. 59. 9).

Однак ситуація ускладнювалася і тим, що у самій Африці розкольніцьке духовенство (лаксисты), яке заявило про себе у 250 р. під час гоніння Деція і яке було відлучене ще на Карфагенському соборі навесні 251 р., продовжувало діяти на чолі з Феліціссимом на протигагу владі Кипріана. Для укріплення свого становища ця партія шукала підтримки, нерідко знаходячи її серед тих, хто в минулому був відлучений від церкви. Яскравим представником тих, хто підтримував це угруповання Феліціссима, був колишній єпископ нумідійської колонії Ламбесіс – Приват (Privatus). Кипріан називає його *«старим єретиком»* (*ueterem haereticum*)⁶²³ і пише, що за свої численні гріхи він був засуджений собором ще попереднім єпископом Карфагена Донатом (Сурр. Ер. 59. 10). Приват з Ламбесіса разом з висвяченим ним псевдоєпископом Феліксом, а також представниками духовенства, які вчинили жертвопринесення під час гоніння Деція, вирішили з'явитися на Карфагенському соборі у травні 252-ого р. після Р. Х. Не будучи туди допущеними,

⁶²⁰ Monceaux P. Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe, Tome deuxième. Saint Cyprien et son temps. Paris, 1902, p. 220.

⁶²¹ Friend, W. H. C. The Donatist Church: A Movement of Protest in Roman North Africa. Oxford. Clarendon press, 1952, p. 251.

⁶²² *«nam et pars Nouatiani Maximum presbyterum nuper ad nos a Nouatiano legatum missum adque a nostra communicatione reiectum nunc istic sibi fecisse pseudoepiscopum dicitur».*

⁶²³ *«Priuatum ueterem haereticum in Lambeslitana colonia».*

вони висвятили на противагу Кипріану псевдоєпископа Фортуната (Fortunatus) (Cypr. Ep. 59. 10)⁶²⁴. Про Фортуната Кипріан пише:

«Він є одним із п'яти пресвітерів, які вже давно втекли з церкви і яких постановою багатьох наших співєпископів (*coepiscoporum*) та найважливіших мужів нещодавно відлучили»⁶²⁵ (Cypr. Ep. 59. 9).

Таким чином, дві крайні схизматичні фракції – ригористи-новаціаністи з одного боку та лаксисти, тобто прихильники м'якої політики щодо відпалих (*lapsi*) на чолі з Феліціссімом, з іншого – висвятили псевдоєпископів на противагу Кипріану. Єпископ Карфагена опинився у нав'язаній ворожнечі одразу з двома таборами і змушений був докласти зусиль до протистояння кожному із них⁶²⁶.

У листі до Корнелія Кипріан применшує вплив цих угруповань на становище церкви в Африці. Про новаціанського псевдоєпископа Максима він обмежується лаконічною згадкою. Говорячи про Фортуната, він вказує на мізерну кількість його прихильників, пишучи, що на соборі кількість духовенства, яка його засудила є більшою, ніж взагалі кількість послідовників цього схизматичного руху (Cypr. Ep. 59. 15). Попри таку оцінку, Кипріан був глибоко стурбований їхніми діями. Адже Феліціссім з представниками Фортуната влітку 252-ого р. прибув до Рима до єпископа Корнелія з листом обвинувачення супроти Кипріана⁶²⁷. У відповідь Кипріан пише розлогий лист (ep. 59) Корнелію, у якому пояснює деструктивні дії Феліціссіма та його угруповання. У цьому листі він просить єпископа Рима виголосити це послання публічно перед паствою, а також застерігає: «хай наші найулюбленіші брати уникають слів та розмов тих, чиї промови поширюються як виразка» (*«euitent dilectissimi fratres nostri uerba et conloquia eorum quorum sermo ut cancer serpit»*) (Cypr. Ep. 59. 19–20) Прохання про публічне виголошення послання

⁶²⁴ Кипріан про висвячення Приватом з Ламбесіса пише так: «Зробив собі цього Фортуната псевдоєпископом, достойним своєї колегії» (*«Fortunatum istum sibi pseudoepiscopum dignum collegio suo fecit»*) (Cypr. Ep. 59. 10).

⁶²⁵ «*qui est unus ex quinque presbyteris iam pridem de ecclesia profugis et sententia coepiscoporum nostrorum multorum et grauissimorum uirorum nuper abstentis»*.

⁶²⁶ Patout Burns, Jr. "On Rebaptism: Social Organization in the Third Century Church." *Journal of Early Christian Studies*, vol. 1, no. 4, 1993, p. 375.

⁶²⁷ Fischer, J. A. "Das Konzil zu Karthago im Mai 252." *Annuario Historiae Conciliorum*, vol. 13, 1981, p. 10.

явно свідчить про можливі сумніви Кипріяна щодо того, чи не мала місія Феліціссіма успіху в Римі після його зустрічі із єпископом Корнелієм.

Тим не менш, це схизматичне угруповання було нетривалим. Псевдоєпископ Фортунат незабаром остаточно втратив прихильників⁶²⁸. В. Френд, аналізуючи невдачу цього руху, вказує на причину слабких позицій Нумідійської церкви. Розкол Фортуната зібрав не більше трьох єпископів-відступників та двох єретиків (мається на увазі згаданих Привата з Ламбесіса та його поплічника Фелікса) з Нумідії. Інші єпископи очевидно не відгукнулися на цей заклик, що свідчить про домінуючу владу Кипріяна у цьому регіоні⁶²⁹. Остаточними діями, які послаблювали розкольніцький рух Фортуната та Феліціссіма, були рішення Карфагенського собору 253-ого року після Р. Х.⁶³⁰. Єпископи Проконсульської Африки на чолі з Кипріаном прийняли постанову надати повне прощення відпалим (*lapsi*) і цим самим уможливили їхнє повернення у церковне спілкування⁶³¹. Тепер розкольніцький рух, який виступав за поблажливе ставлення до відступників, не мав підстав для свого ідеологічного підґрунтя й очевидно втратив популярність.

Щодо новаціаністів, то, судячи з усього, вони продовжили існувати в Африці, маючи певне коло своїх прихильників. Зрештою, в церковному середовищі Африки ще з часів Тертуліана були ті, хто надавав перевагу ригористичним поглядам⁶³². У цьому регіоні новаціаністи мали підґрунтя для впливу. Кипріан згадує Новаціана у контексті заслання єпископа Корнелія у травні 253 р. після Р. Х. (Cyp. Ep. 60. 3). Анонімний твір «До Новаціана» («Ad Novatianum»), написаний приблизно у цей час, демонструє гостроту полеміки, що розвивалася у церковному середовищі між

⁶²⁸ Ibid., p. 11.

⁶²⁹ Friend, W. H. C. The Donatist Church: A Movement of Protest in Roman North Africa. Oxford. Clarendon press, 1952, p. 129.

⁶³⁰ Щодо Карфагенського собору 253 р. після Р. Х. див. статті: Fischer J. A. "Das Konzil zu Karthago im Frühjahr 253." *Annuaire Historiae Conciliorum*, vol. 13, 1981, pp. 12–26; Dunn, G. D. "Cyprian and the Episcopal Synod of 253." *Latomus*, vol. 63, no. 3, 2004, pp. 672–688.

⁶³¹ Fischer J. A. "Das Konzil zu Karthago im Frühjahr 253." *Annuaire Historiae Conciliorum*, vol. 13, 1981, p. 25.

⁶³² Про подібність вчення Тертуліана та новаціаністів щодо покаєння див. зокрема: Mellerin, L. "De Tertullien à Augustin, vers une dé finition de l'irré missible." *Tertullianus Afer. Tertullien et la littérature chrétienne d'Afrique*. Ed. J. Lagouanère, S. Fialon. (Instrumenta Patristica et Mediaevalia, 70) Turnhout: Brepols, 2015, pp. 205–230.

ригористами-новаціаністами та представниками ортодоксальної церкви⁶³³. Щодо самого Новаціана, то існує обмаль інформації про його подальше життя. Припускається, що він продовжував свою схизматичну діяльність до самої смерті⁶³⁴. Після смерті Новаціана його послідовники зберегли свої церковні структури і у подальшому розвивалися у різних регіонах Імперії⁶³⁵, але вже не спричиняли масштабної загрози владі Кипріана в Африці у наступні роки його єпископату.

Уточнимо деякі важливі деталі щодо контексту подій 252 – 254 рр. після Р. Х., які відбувалися паралельно зі схизматичними рухами і відігравали важливу роль для формування богословської думки Кипріана, а також рішень Карфагенського собору 253 р. після Р. Х.

У 252 р. Римською Африкою почала поширюватися епідемія невідомої хвороби. Припускається, що це могла бути форма віспи, що поширилася з Ефіопії на північний захід і досягла Карфагена, де особливо лютувала два наступні роки⁶³⁶. Кипріан з цього приводу пише трактат «Про смертність» («De Mortalitate»), у якому докладно описує симптоми цієї хвороби (Cyp. De Mort. XIV). Завдяки опису цієї хвороби єпископом Карфагена епідемія називається «Кипріановою чумою»⁶³⁷.

---

⁶³³ Всупереч помилковому приписуванню цього трактату Кипріану, він не є його автором. Версія, що автором може бути римський єпископ Сікс II (Sicstus), теж не є остаточною: Bryant, J. M. "Decius & Valerian, Novatian & Cyprian: Persecution and Schism in the Making of a Catholic Christianity - Part II." *Athens Journal of History*, vol. 9, 2023, p. 173. Твір був написаний сучасниками Кипріана або незадовго після його смерті. Див.: Ciccolini, L. "Scripture in the North African Treatises of Pseudo-Cyprian." *The Bible in Christian North Africa. Volume 1. Commencement to the Confessiones of Augustine* (ca. 180 to 400 CE), ed. by J. Yates and A. Dupont, Berlin, Boston: De Gruyter, 2020, pp. 142–167, at 153.

⁶³⁴ Marcos, M. "The Making of Novatian the Heretic and the Early Geography of Novatianism." *Studi e Materiali di Storia delle Religioni*, vol. 85, no. 1, 2019, p. 83. Відкриття у Римі в XX столітті анонімної могили з написом: «Блаженнішому мученику Новаціану» («Novatiano beatissimo marturi») породило дискусію стосовно можливої мученицької смерті Новаціана у подальшому. Огляд дискусії, а також про саму могилу див.: Rocco, A. "La tomba del martire Novaziano." *Vetera Christianorum*, vol. 45, 2008, pp. 149–167.

⁶³⁵ Про потенційну кількість новаціан, географію існування їхніх структур див.: Bryant, J. M. "Decius & Valerian, Novatian & Cyprian: Persecution and Schism in the Making of a Catholic Christianity - Part II." *Athens Journal of History*, vol. 9, 2023, p. 166–171. Про подальшу історію цього руху: Vogt, H. J. *Coetus Sanctorum: Der Kirchenbegriff des Novatian und die Geschichte seiner Sonderkirche*. Bonn: Hanstein, 1968, pp. 182–196.

⁶³⁶ Palmer, P. "Cyprian the Apologist". *Doctoral Dissertations and Projects*, 2014, 963. <https://digitalcommons.liberty.edu/doctoral/963>, p. 87.

⁶³⁷ Cilliers, L. *Roman North Africa: Environment, Society and Medical Contribution*. Amsterdam University Press, 2019, p. 91.

Диякон Понтій подає інформацію про масштаб захворювання та його наслідки:

«Після того виверглася зловіща гибель та розорення огидної хвороби, вона знищувала щоденно незліченну кількість люду, смертоносною хвилею тягнучи до свого престолу, вируючи по порядку кожним домом тремтячого народу. Хто міг би перешкоджати тому, що всі жахалися, втікали, уникали зараження, безчесно покидали близьких, немов ця смертоносна моровиця сильніша самої смерті. Тоді лежали вулицями всього міста вже навіть не тіла, а безліч трупів, які благали милосердя до себе від тих, хто проходив повз і споглядав на долю, яка могла торкнутися і їх самих»⁶³⁸ (Vita Cypr. 9).

Невідомість походження хвороби та її перебіг провокували відчуття жаху та безпорадності в античних мешканців⁶³⁹. Зауважимо, що велика кількість смертей послабили потенціал Римської імперії в умовах ворожого натиску на германському та парфянському лімесах⁶⁴⁰, у Римі, за повідомленням історика Зосима, від цієї хвороби загинув син Деція Траяна Гостіліан (Hostilianus)⁶⁴¹. У своєму трактаті, що призначався насамперед як проповідь для власної пастви⁶⁴², Кипріан підбадьорює християн, закликає їх не боятися смерті, адже її прихід означає зустріч з Христом. Однак з огляду на масштаб епідемії, єпископ Карфагена трактує хворобливу пошесть в апокаліптичному ключі. Він нагадує, що за Євангельськими передбаченнями перед кінцем світу будуть складні часи, війни, голод та хвороби (Cypr. De Mort. II). Загалом ця робота Кипріана просякнута есхатологічними очікуваннями.

Диякон Понтій описує ту допомогу, яку розгорнув єпископ Карфагена для надавання населенню під час вирування епідемії. Його проповідь полягала у

---

⁶³⁸ *«erupit postmodum lues dira et detestabilis morbi uastitas nimia, innumeros per diem populos ad suam quemque sedem abrupto impetu rapiens continuatas per ordinem domos uulgi trementis inuasit. horrere omnes fugere uitare contagium, exponere suos impie, quasi cum illo peste morituro etiam mortem ipsam posset aliquis excludere. iacebant interim tota ciuitate uicatim non iam corpora, sed cadauera plurimorum et misericordiam in se euntium contemplatione sortis mutuae flagitabant»* (Vit. Cypr. 9).

⁶³⁹ Cilliers, L. Roman North Africa: Environment, Society and Medical Contribution. Amsterdam University Press, 2019, p. 80.

⁶⁴⁰ Retief, F. P., L. Cilliers, L. "Epidemics of the Roman Empire, 27 BC–AD 476." South African Medical Journal, vol. 90, no. 3, 2000, pp. 267–272, at 268.

⁶⁴¹ Potter, D. S. The Roman Empire at Bay, AD 180–395. Routledge, 2004, p. p. 248.

⁶⁴² Palmer, P. "Cyprian the Apologist". Doctoral Dissertations and Projects, 2014, 963. <https://digitalcommons.liberty.edu/doctoral/963>, p. 92.

мотивації допомагати не тільки членам церковної спільноти, а й язичницьким мешканцям (Vita Cypri. IX). Покинення тіл померлих, страх перед зараженням були звичними явищами під час епідемій цієї епохи. Як зазначає проф. Гарі Б. Фернгрєн:

*«У класичному світі мало визнавалася соціальна відповідальність людини. Окрім цього, до появи християнства не існувало й концепції відповідальності державних службовців у запобіганні хворобам або лікуванні тих, хто страждає від них»*⁶⁴³.

Значною мірою церква займалася доглядом за хворими та нужденними, організовуючи їхній систематичний догляд. В Александрії під час смертоносності хвороби єпископ Діонісій писав, що миряни та клір брали на себе опікування хворими, нехтуючи власним життям⁶⁴⁴. Паралельно з цим, бачимо, що єпископ Кипріан також ефективно використовує свою єпископську владу для допомоги населенню Карфагена у складний період спалаху смертельного захворювання.

Аналогічним прикладом слугує і турбота про полонених християн Нумідії. До Кипріана звернулися вісім німідійських єпископів з проханням про фінансову допомогу для викупу християн, у тому числі жінок та дів, котрі потрапили до полону під час берберського набігу (Cypri. Ep. 62)⁶⁴⁵. Судячи з написаного листа, єпископ Карфагена енергійно та співчутливо реагує на це прохання і організовує фінансовий збір, щоб допомогти викупити полонених. Він вказує, що завдяки пожертвам кліру та мирян вдалося зібрати суму у розмірі 100 000 сестерціїв, яку церква Карфагена надсилає нумідійським єпископам (Cypri. Ep. 62. 3)⁶⁴⁶.

⁶⁴³ Оригінально фраза дослідника звучить: *«the classical world there was little recognition of social responsibilities on the part of the individual. Before the advent of Christianity, moreover, there was no concept of the responsibility of public officials to prevent disease or to treat those who suffered from it»*. Про сприйняття хвороби у греко-римському суспільстві та ранньохристиянський погляд див.: Ferngren, G. B. *Medicine and Health Care in Early Christianity*. Baltimore. The Johns Hopkins University Press, 2009, p. 116.

⁶⁴⁴ Ibid., p. 114, 118.

⁶⁴⁵ Час написання цього листа остаточно не встановлений. Традиційно його вважають написаним до 253 р. після Р. Х. Після розформування III легіону Августа в Ламбесісі, набіги берберських кочовиків на Нумідію та сусідню Мавретанію почастишали. Див. з цього приводу коментарі Г. Кларка до еп. 62: Clarke, G. W. trans. and annot. *The Letters of St. Cyprian of Carthage*. Vol. 3. New York: Newman Press, 1986, pp. 245–248.

⁶⁴⁶ А. фон Гарнак зазначає, що ця сума була доволі щедрою. Для порівняння, дослідник вираховує, що у середині III ст. після Р. Х. церква Рима, яка була більшою від церкви Карфагена, витратила

Спалахи хвороби та політичні потрясіння нерідко ставали причиною суспільного невдоволення у ставленні до ранніх християн. Язичники їх звинувачували у неналежному ставленні до богів, а відповідно вважали і винуватцями у бідах. Це чітко ілюструється у творі Кипріяна «До Деметріана» («Ad Demetrianum»). Цю працю було написано приблизно у той самий час, що і трактат «Про смертність»⁶⁴⁷.

«До Деметріана» – апологетичний твір, адресований язичнику Деметріану⁶⁴⁸, який відвідував церковну спільноту і виступав опонентом християнського вчення. У творі Кипріан стає на захист християн, яких, зі слів Деметріана, звинувачують у війнах, голоді та хворобах (Cyp. Ad Dem. II–III). Єпископ Карфагена висуває аргументи щодо праведності християн, істинності їхньої віри та закликає язичника до швидкого покаяння⁶⁴⁹. Характерною рисою цього твору є постійне апелювання до прийдешнього кінця світу. Кипріан часто звертається у своїх творах з подібного роду твердженнями: «*Отож, пильнуйте, поки є час для справжнього та вічного спасіння, і оскільки кінець світу вже близько, зверніть у страху Божому ваші думки до Бога*»⁶⁵⁰ (Cyp. Ad Dem. XXIII). Також неодноразовими є апелювання автора твору до «старості світу» («*senectus mundi*»). Зокрема: «*оскільки зараз все, що народжується з цього світу – псується через старіння, тому ніхто не повинен дивуватися, що все поодинці починає вичерпуватися, оскільки вже сам світ повністю перебуває у занепаді та у завершенні*»⁶⁵¹ (Cyp. Ad Dem. XXIII). Як зазначає А. Брент, автором цього твору здійснюється поєднання античного

від 500 000 до 1000 000 сестерціїв на утримання своєї пастви та нужденних: Harnack, A. The Mission and Expansion of Christianity in the first three centuries, Volume 1. Translated by James Moffat, London, Williams and Norgate; New York, G.P. Putnam's Sons, 1908. pp. 157, 187–188.

⁶⁴⁷ Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 275.

⁶⁴⁸ Постать Деметріана не встановлено. М. Сейдж припускає, що він міг бути давнім знайомим Кипріяна, з яким вони перетиналися у судах у дохристиянський період життя єпископа, коли той займався правничою діяльністю: Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 276.

⁶⁴⁹ Palmer, P. "Cyprian the Apologist". Doctoral Dissertations and Projects, 2014, 963. <https://digitalcommons.liberty.edu/doctoral/963>, pp. 90–92.

⁶⁵⁰ «*Respicite itaque dum tempus est ad ueram et aeternam salutem, et quia iam mundi finis in proximo est ad Deum mentes uestras Dei timore conuertite*».

⁶⁵¹ «*sic quodcumque nunc nascitur mundi ipsius senectute degenerat, ut nemo mirari debeat singula in mundo deficere coepisse, cum ipse iam mundus totus in defectione sit et in fine*».

філософського і культурного підґрунтя з християнським есхатологічним вченням. В «Ad Demetrianum» передбачення наближення кінця світу обґрунтовується крізь призму природних катаклізмів (взимку немає достатньої кількості опадів, влітку – потрібної для плодового врожаю спеки), виснаженням світу (мармурові поклади зменшуються, золоті та срібні копальні вичерпуються) та моральним занепадом (відсутність землеробів на полях, воїнів у війську, правди у судах та злагоди між друзями) (Cypr. Ad Dem. III). Таке бачення світу є близьким до стоїчного у питанні циклічності, тобто руйнування однієї епохи для приходу іншої, близькою до такого бачення є і антична теорія космічного занепаду⁶⁵². На нашу думку, враховуючи апологетичну мету написання цього трактату, Кипріан міг спеціально вдатися до пояснення кризових явищ саме таким способом, вміло оперуючи філософськими абстракціями та поняттями, які були значно ближчими та зрозумілішими для язичницького суспільства.

У Кипріана та його християнських сучасників була низка причин сприйняти важкі негаразди цих років крізь призму апокаліптичного оцінювання подій. Окрім смертельної епідемії та набігів варварів, значно підсилювало це відчуття очікування нового гоніння на християн. Після загибелі імператора Деція Траяна у війні з готами на Дунайському лімесі влітку 251 р. після Р. Х. війська проголосили імператором намісника Нижньої Мезії Требоніана Галла (Trebonianus Gallus)⁶⁵³. Мабуть, релігійні заходи його попередника Деція, а також суспільне невдоволення могли стати передумовами для негативної оцінки християн новим правителем. Тим паче, що вирування епідемії та складна військова ситуація підсилювали народний гнів⁶⁵⁴. Лист Кипріана (Cypr. Ep 57), що належить до часу Карфагенського собору навесні 253 р. після Р. Х. описує передчуття неминучого гоніння з боку влади.

⁶⁵² Brent, A. Cyprian and Roman Carthage. Cambridge University Press, 2010, pp. 95–96, 99–103.

⁶⁵³ Про військово-політичний контекст подій та короткотривале правління імператора Требоніана Галла див.: Potter, D. S. The Roman Empire at Bay, AD 180–395. Routledge, 2004, p. 246–252.

⁶⁵⁴ Ще у 252 р. Кипріан, пишучи Корнелію, опосередковано зауважує, що, як і раніше, знову почали вигукуватися заклики кинути єпископа Карфагена в цирк до левів: «...*populus iubebatur clamore popularium ad leonem denuo postulatus in circo...*» (Cypr. Ep. 59. 6).

Наймовірніше, що у цей же час Кипріан пише свій твір «До Фортуната. Про заохочення мучеництва» («Ad Fortunatum. De exhortatione martyrii») з метою скомпонувати ті уривки зі Священного Писання, які могли б підбадьорити християн перед майбутнім гонінням. Він намагався сформувати збірку свідчень, надаючи Біблійні цитати, які мали б готувати паству до можливості прийняття смерті за відстоювання своєї віри. Фортунат, якому адресований цей текст, може ототожнюватися з єпископом «Fortunatus a Thuccabori», тобто єпископом, котрий брав участь у Карфагенському соборі восени 256 р. Збереглася його промова з цього собору (Sent. Epis. XVII)⁶⁵⁵.

В науці існує дискусія щодо року написання цього твору. Деякі дослідники вважають, що він був створений у 257 р., під час гоніння імператора Валеріана, коли Кипріан перебував у засланні в Курубісі⁶⁵⁶. Існує декілька аргументів на користь того, що «Ad Fortunatum» написаний у час гоніння Валеріана. Зокрема аргументом є те, що диякон Понтій перелічуючи інші твори Кипріана, пише: «...підбадьорював мучеників заохоченням божественного слова» (*martyres tantos exhortatione diuini sermonis erigeret*) (Vit. Cypr. 7). За цією логікою «Ad Fortunatum» є нібито останнім твором у переліку Понтія. Втім, на нашу думку, це зовсім не обов'язково, щоб Кипріан написав цю працю в 257 р. Г. Кох наводить текстологічні аргументи, що твір був написаний у 253 р.⁶⁵⁷. Ми вважаємо, що саме напередодні можливого гоніння імператора Требоніана Галла і була створена ця праця. По-перше, на початку автор згадує про прийдешній прихід антихриста. Це збігається з апокаліптичними мотивами, які панують у листах Кипріана у ці роки. Єпископ Карфагена пише, що християнам слід духовно озброїтися для прийняття мучеництва. Подібні мілітарні фрази звучатимуть і в інших листах 253 р. (Cypr. Ep. 57. 1–2). По-друге, текст має

⁶⁵⁵ Walz, R. Vorbereitung Auf Das Martyrium Bei Cyprian von Karthago: Eine Studie Zu Ad Fortunatum. Peter Lang Edition, 2013, pp. 50–54.

⁶⁵⁶ Зокрема таку думку підтримує П. Монсо, М. Сейдж, нещодавно навів аргументацію стосовно цього датування Р. Вальц: Monceaux, P. Saint Cyprien, évêque de Carthage. Paris: J. Gabalda, 1914, pp. 86–87; Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, pp. 345–346. Walz, R. Vorbereitung Auf Das Martyrium Bei Cyprian von Karthago: Eine Studie Zu Ad Fortunatum. Peter Lang Edition, 2013, pp. 49–92.

⁶⁵⁷ Koch, H. Cyprianische Untersuchungen. Bonn, A. Marcus und E. Weber's Verlag, 1926, pp. 172–183.

певного роду піднесений тон. Хоч твір і пишеться під час тривожного очікування гоніння, в якому перебували ранньохристиянські спільноти, сам автор перебуває у доволі натхненному стані. На наше переконання, після суперечки з єпископом Стефаном, у 257 р. після Р. Х., Кипріан перебував у зовсім іншому емоційному світосприйнятті. Твір написаний саме у час, коли єпископ Карфагена вцілів після гоніння Деція і вже два роки як повернувся на свою єпископську кафедру, успішно опонував церковним розколам, тож тепер, будучи лідером церкви в Африці, морально готував паству до нового гоніння. По-третє, у тексті немає інформації про перебіг переслідування, відсутня конкретика. У 257 р. після Р. Х. вже був виданий перший антихристиянський указ Валеріана, він стосувався у першу чергу представників духовенства⁶⁵⁸, тому навряд виникала потреба підбадьорювати всіх християн, як це робилося у цьому творі. Таким чином, ми вважаємо, що «До Фортуната» був написаний саме напередодні гоніння Требоніана Галла. Зауважимо і те, що наприкінці тексту Кипріан вказує, якщо хтось помре своєю смертю, але попередньо був готовий прийняти мучеництво, то така віра буде нагороджена: (*«не буде без нагороди віра, яка була готова до мучеництва»*) (*«sine praemio non erit fides quae erat ad martyrium praeparata»*) (Ad Fort. XIII). Тобто єпископ Карфагена не формує радикальний заклик ставати мучениками усім християнам. Він радше підбадьорює та морально готує християн бути готовими до можливості відстоювати свою віру і постраждати за це.

Очікування гоніння та можливість нових смертей християн спонукали колегію єпископів бути рішучою у прийнятті рішень. Тому після Великодня був організований собор у Карфагені⁶⁵⁹. Лист до Корнелія (Ер. 57) засвідчує поіменно, що на зібрання прибули 41 єпископи, більшість із яких були з міст Проконсульської Африки та які здолали близько 150 – 200 км. для того, аби потрапити у Карфаген⁶⁶⁰. Менша кількість учасників у порівнянні з попередніми соборами може

⁶⁵⁸ Гоніння Валеріана у контексті мучеництва Кипріана ми розглядамо у наступному підрозділі.

⁶⁵⁹ Час організації цього собору зазначається в ер. 56.

⁶⁶⁰ Ідентифікацію єпископів та можливі локації їхніх єпархій див коментар 1 до ер. 57 у Г. Кларка: Clarke, G. W. trans. and annot. *The Letters of St. Cyprian of Carthage*. Vol. 3. New York: Newman Press, 1986, p. 184.

пояснюватися смертельною епідемією, небезпекою гоніння, а відповідно і позаплановим часом організації собору. Як зазначає Й. Фішер, Кипріан серед колегії єпископів виконував роль «*primus inter pares*»⁶⁶¹. Д. Данн, на противагу цьому, вказує, що рішення собору були колегіальними і це ілюструє горизонтальність влади єпископа Карфагена. Так чи інакше, собор постановив дарувати мир відпалим християнам, які приносили покаєння попередні роки, адже нове гоніння було неминучим і ось-ось мало розпочатися⁶⁶². Кипріан зауважує, що пастирі не мають права позбавити опіки своїх овець у небезпеці, він використовує метафори мілітарного характеру, що слід озброїти воїнів Христових та бути готовими до битви (Cyp. Ep. 57. 1–2).

Це рішення відрізнялося від підсумків соборів двох попередніх років. На нашу думку, рішуче дарування миру всім відпалим спричинене декількома аспектами:

По-перше, згідно з рішеннями Карфагенського собору 251 р. після Р. Х. відступники отримували право прощення свого тяжкого проступку за умови, що будуть каятися за це до самої смерті⁶⁶³. Відповідно, виникав ризик, що за цей час велика частина відпалих християн могла відійти до язичницьких вірувань чи перейти до схизматичних рухів (лаксистський розкол Фортуната та Феліціссіма якраз пропагував можливість дарування швидкого церковного миру). Про подібні випадки розповідав вже і сам Кипріан:

«повернувшись до світу від якого раніше відреклися, живуть як язичники, бо ставши перебіжчиками до єретиків, вони щодня піднімають братовбивчу зброю проти церкви» («*ad saeculum cui renuntiauerant reuersi gentiliter uiuunt, uel ad haereticos transfugae facti contra ecclesiam parricidalia cotidie arma suscipiunt*») (Cyp. Ep. 57. 3).

⁶⁶¹ Fischer J. A. "Das Konzil zu Karthago im Frühjahr 253." *Annuario Historiae Conciliorum*, vol. 13, 1981, p. 15.

⁶⁶² Dunn, G. D. "Cyprian and the Episcopal Synod of 253." *Latomus*, vol. 63, no. 3, 2004, p. 688.

⁶⁶³ З приводу рішень Карфагенського собору 251 р. див статтю Д. Данна: Dunn, G. D. "The Carthaginian Synod of 251: Cyprian's Model of Pastoral Ministry." *I concili della cristianità occidentale secoli III–V: XXX Incontro di studiosi dell'antichità cristiana*. Roma, 3–5 maggio 2001, Roma, 2002, pp. 235–257.

По-друге, через епідемію хвороби, яка забирала велику кількість життів, виникала необхідність надати прощення відступникам не в особистому, а у широкому масштабі, адже сама смертність серед населення значно збільшилася і відповідно відпали християни могли б померти без церковного прощення. Оскільки, за оцінкою дослідників, це були сезонні спалахи захворювання, що виникали переважно влітку і вирували активно з осені по зиму⁶⁶⁴, то, ймовірно, навесні 253 р. єпископи, побоюючись нового спалаху, вирішили превентивно дарувати мир відпалим християнам.

По-третє, як ми вже зазначали, Кипріан серйозно оцінював ряд цих подій крізь призму есхатології. Він неодноразово вказував на неминучість приходу антихриста та відповідно кінця світу (Сурґ. Ер. 59. 7, 18; Ер. 58. 1). Також, очевидно, що до нього та інших єпископів все частіше доходила інформація про можливу організацію заходів влади супроти християн, про що він заявляє зокрема у цьому фрагменті: *«день поєдинку вже наблизився, жорстокий ворог вже тисне нас, наближається протистояння не таке, яке було, але значно важче та гостріше, що я часто вам говорив по божественному одкровенню»*⁶⁶⁵ (Сурґ. Ер. 57. 5). Єпископ Кипріан також писав, що змушений був відкласти свою поїздку до міста Тібаріс (Thibaris)⁶⁶⁶ саме через прийдешню небезпеку (Сурґ. Ер. 58. 1.).

Тому наведені причини дають підставу говорити про те, що термінове надання загального прощення відпалим було свідомим рішенням ієрархів Африки.

Реінтеграція усіх відпалих християн до церковної спільноти кількісно збільшувала її членів напередодні нового гоніння, про яке ходили чутки⁶⁶⁷. Побоювання єпископа Кипріана мали реальне підґрунтя, адже вже незабаром єпископ Рима Корнелій був засланий владою у Центумцелли (Centumcellae)⁶⁶⁸.

⁶⁶⁴ Retief, F. P., and L. Cilliers. "Epidemics of the Roman Empire, 27 BC–AD 476." South African Medical Journal, vol. 90, no. 3, 2000, p. 269.

⁶⁶⁵ *«...diem certaminis adpropinquasse, hostem uiolentum cito contra nos exurgere, pugnam non talem qualis fuit sed grauiorem multo et acriorem uenire, hoc nobis diuinitus frequenter ostendi».*

⁶⁶⁶ Тібаріс знаходився поруч з Карфагеном. Промова єпископа Вінсенція (Vincentius) з Тібарісу згадується серед промов учасників Карфагенського собору 256 р. після Р. Х. (Sent. Epis. XXXVII).

⁶⁶⁷ Fischer J. A. "Das Konzil zu Karthago im Frühjahr 253." Annuario Historiae Conciliorum, vol. 13, 1981, p. 19.

⁶⁶⁸ Сучасне місто Чивітавекк'я (Civitavecchia).

Кипріан пише йому панегіричного листа, у якому вихваляє його сповідання віри (Cypr. Ep. 60). Незадовго після цього Корнелій помирає у засланні у червні 253 р. після Р. Х.⁶⁶⁹. Новообраний єпископ Рима Луцій (Lucius) теж був засланий, але через короткий період він зміг повертися до Рима (Cypr. Ep. 61. 1), де помер у березні 254 р. після Р. Х.⁶⁷⁰. Про заслання римських єпископів згадує зокрема Діонісій Александрійський (Euseb. HE. VII. 1). Проте, судячи з усього, подібні заходи оминули церкву Африки⁶⁷¹. Ймовірно, це був тільки початок переслідування, реалізація якого була призупинена через зміну політичної ситуації, оскільки імператор Требоніан Галл загинув у битві з воєначальником Марком Емілієм Еміліаном (Marcus Aemilius Aemilianus), якого під час війни з готами війська проголосили новим імператором влітку 253 р. після Р. Х.⁶⁷².

Отже, питання церковного прощення тих, хто відступив від своєї віри (*lapsi*) під час гоніння Деція, стало причиною поділу духовенства на ригористів та представників пом'якшеної чи поміркованої політики.

У Римі після загибелі єпископа Фабіана, під час переслідування імператора Деція, провідну роль протягом 250 р. після Р. Х. відігравав освічений пресвітер Новаціан, який належав до ригористичної частини духовенства. Його позиція стосовно відпалих (*lapsi*) полягала у неможливості надання їм прощення. Римська церква навесні 251 р. після Р. Х. обрала нового єпископа Корнелія, але Новаціан з цим не погодився та пішов у церковний розкол. За участі декількох італійських ієрархів він був висвячений на єпископа.

Духовенство Африки на чолі з Кипріаном вирішило надати підтримку новообраному єпископу Корнелію. Єпископ Кипріан засудив дії Новаціана та зумів

---

⁶⁶⁹ Frend, W. H. C. *Martyrdom and persecution in the early church: a study of a conflict from the Maccabees to Donatus*. Oxford, Blackwell, 1965, p. 414. Найімовірніше Корнелій помер природною смертю, але Кипріан називає його «єпископом та блаженним мучеником» (*...episcopum Cornelium beatum martyrem...*) (Cypr. Ep. 61. 3). З цього приводу див.: Brent, A. *Cyprian and Roman Carthage*. Cambridge University Press, 2010, pp. 275–280.

⁶⁷⁰ Brent, A. *Cyprian...*, 2010, p. 15.

⁶⁷¹ Keresztes, P. "The Decian Libelli and Contemporary Literature." *Latomus*, vol. 34, no. 3, 1975, pp. 780–781.

⁶⁷² *The Cambridge Ancient History. Second Edition. Volume XII. The Crisis of Empire, A.D.*, eds. Alan Bowman, Averil Cameron, Peter Garnsey. Cambridge University Press, 2008, p. 41.

переконати римських сповідників перейти на бік Корнелія. Організований влітку 251 р. після Р. Х. собор у Римі підтримав рішення Карфагенського собору та політику Кипріана щодо відпалих (*lapsi*).

У травні 252 р. після Р. Х. відбувається наступний собор у Карфагені під керівництвом єпископа Кипріана. На ньому вирішувалося дисциплінарне питання локального випадку щодо поспішного дарування прощення відпалому під час гоніння пресвітеру Віктору єпископом Терапієм. Також колегія із шістдесяти африканських ієрархів дозволила хрестити немовлят після їхнього народження, не відштовхуючись від юдейської традиції обрізання на восьмий день.

В Африці цього ж року пожвавлюються схизматичні рухи. Прихильники Новаціана обирають псевдоєпископом Максима, а бунтівне духовенство лаксистів, очолюване дияконом Феліціссімом, що було опозиційним до влади Кипріана, за підтримки давно відлученого від церкви нумідійського єпископа з Ламбесіса, обирає псевдоєпископом Фортуната. Кипріан докладає зусиль до боротьби з цими протилежними за поглядами схизматичними угрупованнями.

Новаціаністи знаходять коло ригористичних прихильників та продовжують функціонувати в Африці, як і в інших провінціях Римської держави у наступні роки. Схизматичне угруповання на чолі з Фортунатом втрачає послідовників, особливо після прийнятого Кипріаном та іншими єпископами Африки рішення про повне прощення відпалих на соборі у Карфагені у 253 р. після Р. Х.

Ефективне єпископське управління та авторитетна роль Кипріана у церкві Африки виявляється у 252–254 рр. після Р. Х. У цей час особливо активно вирує у Західній частині Римської держави епідемія невідомої хвороби, яка забирає велику кількість життів та спричиняє хаос серед населення. Єпископ Кипріан організовує допомогу хворим у Карфагені, закликаючи паству піклуватися і про язичників, і про християн. Він пише трактат «Про смертність», у якому описує перебіг симптомів хвороби та підбадьорює християн не боятися смерті. Відомо також про організацію допомоги полоненим християнам у Нумідії. Клір та миряни Карфагена на чолі з Кипріаном передали 100 000 сестерціїв для викупу тих, хто втрапив до полону під час берберського набігу.

Епідемії, військово-політичні потрясіння цих років відобразилися на риторичі Кипріана і зумовили формування апокаліптичних мотивів у його поглядах. Прикладом цього слугує написаний у цей період апологетичний трактат «До Деметріана», а також часте згадування у його листах прийдешній прихід антихристиста та кінець світу.

У 253 р. після Р. Х. за правління імператора Требоніана Галла (251–253) серед християн поширилися чутки про організацію нового гоніння. Кипріан написав твір «До Фортуната» у якому зібрав цитати з Біблії, які мали б мотивувати християн бути готовими до гоніння та можливого прийняття мученицької смерті за свою віру. Навесні цього ж року відбувся собор у Карфагені за участі 44 єпископів. На соборі було прийняте рішення надати повне прощення відпалим (*lapsi*) та реінтегрувати їх у церковне спілкування, враховуючи неминучість гоніння.

Загалом служіння Кипріана 251 – 254 рр. після Р. Х. характеризується посиленням його єпископської влади. Організація трьох соборів у Карфагені свідчить про центральну роль цього міста серед інших єпископських кафедр Африки. Колегіальне прийняття рішень на соборах багатьма єпископами слугувало зміцненню статусу єпископа Карфагена, позиція якого домінувала на цих зібраннях. У ці роки відбулося поживавлення комунікації з Римською церквою та укріпилася солідарність у прийнятті рішень з єпископом Рима Корнелієм. Попри виникнення схизматичних рухів, дії Кипріана були спрямовані на укріплення церкви як єдино правильної інституції, що наділена сакральною владою і керівництво якою здійснюється завдяки єпископській єдності.

4.2 Суперечка щодо хрещення з єпископом Стефаном та мученицька смерть єпископа Кипріана під час гоніння імператора Валеріана

Станом на 254 р. після Р. Х. Кипріан був чи не найавторитетнішим та найдосвідченішим єпископом Західного Середземномор'я, вплив якого поширювався насамперед на Проконсульську Африку та Нумідію, а також на Мавретанію. Розкольницькі рухи Фортуната та Феліціссіма вже не викликали

серйозної загрози всередині Африканської церкви, оскільки згадки про них у ці роки припиняються⁶⁷³, а постійне скликання соборів у Карфагені тільки утвердило за Кипріаном право церковного лідера Римської Африки⁶⁷⁴.

Навесні 254 р. після Р. Х. єпископом Рима обрали Стефана (Stephanus)⁶⁷⁵. Судячи з подальшого розвитку подій, Стефан був енергійною особистістю й відстоював авторитет римської кафедри. Однак попервах, як зазначає М. Сейдж, новообраний єпископ, ще маючи справу з новаціаністами, схилявся до поблажливого управління⁶⁷⁶.

Суперечка щодо повторного хрещення між Стефаном та Кипріаном впливала з попередньої конфліктної ситуації стосовно іберійських єпископів Марціала (Martialis) і Васіліда (Basilides) та єпископа Арля Марціана (Marcianus).

Насамперед розглянемо проблему іберійських єпископів, описану в ер. 67⁶⁷⁷. До Кипріана та африканських єпископів звернулися християнські громади з Легію та

⁶⁷³ Винятком із-поміж джерел може слугувати ер. 66 до Флоренція Пуппіана (Puprianus), до якого приблизно у 254–255 р. пише Кипріан. Він зауважує, що Пуппіан сумнівається в його єпископській владі (Сург. Ер. 66. 1, 4) та слухає різного роду чутки про нього. З контексту стає очевидним, що чутки про Кипріана поширювалися зі сторони псевдоєпископа Фортуната та схизматичного угруповання лаксистів.

⁶⁷⁴ Як зазначає Д. Данн: у Римі почергово очолювали єпископську кафедру Фабіан, Корнелій, Луцій і з 254 р. Стефан. Натомість Кипріан весь цей час був головою церкви Карфагена, що робило його найдосвідченішим з керівників, який пережив гоніння Деція й уміло організував низку соборів після переслідувань християн: Dunn G. D. "Cyprian of Carthage and the Episcopal Synod of Late 254." *Revue des Études Augustiniennes*, № 48, 2002, pp. 229–247, at 235.

⁶⁷⁵ Див. *Liber Pontificalis XXIII – XXIV*: Loomis, L. *Ropes. The book of the popes (Liber pontificalis)*. New York: Columbia University Press, 1916, pp. 28–29.

⁶⁷⁶ Sage, M. *Cyprian*. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 299.

⁶⁷⁷ Щодо датування цього листа існує дискусія. Більшість дослідників дотримується думки, що цей лист, як і зібрання єпископів у Карфагені, слід датувати осінню 254 р. після Р. Х. Зокрема: Saumagne, C. *Saint Cyprien: Évêque de Carthage, "Pape" d'Afrique (248–258)*. Contribution à l'étude des "persécutions" de Dèce et de Valérien. Paris, 1975, pp. 127–128; Fischer, J. "Das Konzil zu Karthago im Herbst 254," *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 93, 1982, pp. 223–239; Tilley, M. A. "The collapse of a collegial church: North African Christianity on the eve of Islam". *Theological studies* vol. 62, 2001, pp. 3–22, at 5; Нещодавно Сафранські також зазначив, що Д. Данн надав переконливі аргументи у своїй статті на користь 254 року як дати цього листа: Safranski, B. B. *St. Cyprian of Carthage and the College of Bishops. Dissertations and Theses*. Catholic University of America, 2015, p. 146; Dunn G. D. "Cyprian of Carthage and the Episcopal Synod of Late 254." *Revue des Études Augustiniennes*, № 48, 2002, pp. 229–247. Проте, наприклад, Сейдж відносить цей лист до 255 р.: Sage, M. *Cyprian*. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 333. Кларк вважає, що ер. 67 та пов'язані з ним події могли відбутися в будь-який час із середини травня 254 р. до кінця серпня 257 р. після Р. Х.: Clarke, G. W. trans. and annot. *The Letters of St. Cyprian of Carthage*. Vol. 4, Letters 67–82. *Ancient Christian Writers* 47. New York: Newman Press, 1989, p. 139. На нашу думку, датування цього листа

Астуріки (Legio et Asturica)⁶⁷⁸ й Емеріти (Augusta Emerita)⁶⁷⁹ з проханням підтримати єпископів Фелікса та Сабіна, яких вони обрали замість Марціала та Васіліда, що були: «заплямовані лібеллусами ідолопоклонства і свідомо пов'язані нечестивими злочиннями» («*libellis idololatriae conmaculatos et nefandorum facinorum conscientia uinctos*») (Cypr. Ep. 67. 1). Але після того, як Васілід та Марціал були позбавлені єпископських кафедр, вони вирушили до єпископа Рима Стефана, щоб отримати від нього підтримку та завдяки цьому поновити свою владу. Невідомо, в який саме спосіб, але він відгукнувся на їхнє прохання, що стурбувало ці незадоволені громади⁶⁸⁰. Тому, перебуваючи у кризовому становищі, еклесії Легію та Астуріки й Емеріти звернулися до Кипріана, щоб ієрархи Африки визнали нових єпископів Стефана та Сабіна. Кипріан із колегією із сорока одного єпископа (їхні імена вказані поіменно у тексті листа), які зібралися «всі разом» («*in unum conuenissemus*») на собор, повністю підтримав іберійські церкви, визнавши правомірність обрання Фелікса та Сабіна замість Васіліда та Марціала й вказавши на помилковість дій Стефана⁶⁸¹.

осінню 254 р. – найлогічніший варіант. По-перше, Васілід та Марціал, можливо, скористались обранням нового єпископа Рима для своєї авантюри. По-друге, це може пояснити рішення Стефана, як нового й відтак поблажливого лідера, визнати цих єпископів. По-третє, у листі відсутні натяки на суперечку щодо хрещення, тож, відповідно, лист мав бути написаний раніше за 255 р. Кипріан не висловлюється про Стефана вороже, а тільки наголошує, що його обдурили (Cypr. Ep. 67. 5). Це теж слугує аргументом, що на момент написання цього листа суперечка стосовно хрещення ще не розпочалася.

⁶⁷⁸ «*Felici presbytero et plebibus consistentibus ad Legionem et Asturicae item Aelio diacono et plebi Emeritae consistent*» (Cypr. Ep. 67). Asturica Augusta – сучасна Асторга в Іспанській провінції Леон на північному-заході Іберійського півострова. Стосовно цих топонімів див.: Clarke, G. W. “Prosopographical Notes on the Epistles of Cyprian: I. The Spanish Bishops of Epistle 67.” *Latomus*, vol. 30, no. 4, 1971, pp. 1141–1145.

⁶⁷⁹ Augusta Emerita – сучасне м. Меріда на південному заході Піренейського півострова, яке за римського панування входило до провінції Лузитанія. Між Асторгою та Мерідою більше ніж 400 км., що свідчить про згуртованість тамтешніх християнських громад: Clarke, G. W. trans. and annot. *The Letters of St. Cyprian of Carthage*. Vol. 4, Letters 67–82. *Ancient Christian Writers* 47. New York: Newman Press, 1989, p. 144.

⁶⁸⁰ Оскільки не зберігся лист, який надіслали християни Легію та Астуріки й Емеріти до Кипріана, то єдиним джерелом інформації для розуміння його й Стефанового рішення щодо Марціала та Васіліда є тільки ер. 67, тобто відповідь єпископа Карфагена цим іспанським церквам.

⁶⁸¹ З контексту листа послідовність подій реконструювати доволі складно. Д. Данн пропонує таку версію: «Під час гоніння Деція, Васілід отримав лібеллус, а згодом зрікся своєї єпископської посади. Після цього, будучи *libellaticus*, він увійшов у покаєння в статусі мирянина. Це, очевидно, його не задовільнило, тому він почав домагатися знову стати єпископом». Див.: Dunn G. D.

Проаналізуємо аргументи Кипріана на користь обраних громадою єпископів Фелікса та Сабіна. Насамперед він наголошує на тому, що Василід та Марціал осквернили себе ідолопоклонством⁶⁸², порушивши закон Господній, і пояснює ступінь провини низкою прикладів зі Святого Письма (Cyp. Ep. 67. 3). Далі єпископ Карфагена зазначає, що спілкування з грішними єпископами дорівнює співучасті у їхніх гріхах:

«Хай народ собі не лестить, що може бути захищеним від зараження проступком, спілкуючись з грішним священником і даючи свою згоду на несправедливий та незаконний єпископат свого предстоятеля»⁶⁸³ (Cyp. Ep. 67. 3).

Тут Кипріан мислить у межах раніше висловлюваної доктрини: церква має бути *«incorrupta et pudica»*, тобто *«цнотливою та доброчесною»* (Cyp. De Unit. V–VI), а значить, ті, хто порушує духовну чистоту цієї сакральної спільноти, не можуть бути єпископами. У зазначеному листі він цитує апостола Павла: *«єпископ має бути без гріха, як Божий управитель»⁶⁸⁴ (Cyp. Ep. 67. 5).* Тому наступною тезою у листі є те, що обрання нових ієрархів було цілком законним. Він розповідає про давню практику, яка полягала у тому, що сусідні єпископи однієї провінції за участі усіх мирян громади мали обрати нового главу місцевої церкви. Завдяки свідченням, які він отримав від християн цих еклесій, Кипріан упевнився в правильності процесу:

“Cyprian of Carthage and the Episcopal Synod of Late 254.” *Revue des Études Augustiniennes*, № 48, 2002, pp. 229–247, at 232. Щодо рішень Карфагенського собору осені 254 р. також див.: Brent, A. *Cyprian and Roman Carthage*. Cambridge University Press, 2010, pp. 310–311.

⁶⁸² Провини Василіда та Марціала згадуються в кількох фрагментах, насамперед як ті, хто осквернив себе язичницькими свідоцтвами (Cyp. Ep. 67. 1). Також оповідається, що Василід під час важкої хвороби богохульствував у ліжку, а згодом, з докором сумління, визнав провину й відмовився від єпископського сану. Щодо Марціала, то він брав участь у бенкетах язичницького товариства і поховав синів серед язичників (Cyp. Ep. 67. 6), М. Сейдж вказує, що невідомо, чи Василід став лібеллатиком (*libellaticus*), чи, власне, приніс язичницьку жертву (*sacrificatus*). Щодо Марціала, то дослідник стверджує його очевидну участь у язичницькому жертвопринесенні, а отже отримання статусу *sacrificatus*. Сумнівно, що Марціал, звинувачений у такому гріхові, міг апелювати до підтримки Стефана. На думку Й. Фішера, вони обидва були лібеллатиками. Так чи інакше, свідчення вказують на якийсь зв'язок цих єпископів із язичницькими ритуалами: Sage, M. *Cyprian*. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 298; Fischer, J. “Das Konzil zu Karthago im Herbst 254.” *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 93, 1982, p. 227.

⁶⁸³ *«Nec sibi plebs blandiatur quasi immunis esse a contagio delicti possit cum sacerdote peccatore communicans et ad iniustum adque illicitum praepositi sui episcopatum consensum suum commodans»*

⁶⁸⁴ Це послання апостола Павла до Тита (I, 7).

«Ми бачимо, що у вас відбулося при обранні нашого колеги Сабіна, за рішенням усієї братії та єпископів, які зібралися разом та які вам про нього написали, йому було законно даровано єпископат і на нього покладено руку замість Васіліда. Не може бути скасоване обрання, здійснене за законом»⁶⁸⁵ (Cyp. Ep. 67. 5).

Тобто ухвалені на соборі в Карфагені рішення спиралися на Кипріанове уявлення про функціонування церкви. Єпископ Васілід через «нечестиві злодіяння» не міг бути єпископом, тож замість нього був законно обраний Сабін, якого Васілід прагнув усунути за допомогою авторитету єпископа Стефана. У цьому випадку Стефан втрутився у внутрішні справи християнської громади, адже він підтримкою Васіліда йшов проти вибору пастви, яка обрала власного кандидата замість «грішного священника». Кипріан завжди вказував, що право обирати єпископа належить місцевій церкві. Єпископ Карфагена безпосередньо не «втручався» у справи сусідньої церкви, а тільки, разом із рештою африканських єпископів, відчуваючи пастирський обов'язок, підтвердив правильність та законність обрання іберійського колеги, вказавши на помилковість вибору єпископа Рима Стефана. Така дія цілком узгоджувалася з його ідеями єпископської колегіальності в прийнятті рішень, про які Кипріан писав у трактаті «Про єдність католицької церкви»⁶⁸⁶.

У цьому випадку Стефанова підтримка Васіліда та Марціала є не до кінця зрозумілою. Нерозв'язаним залишається питання, яким правом користувався глава Римської церкви й чи можна взагалі вважати правомірним поновлення єпископа з провінції, непідпорядкованій його прямій юрисдикції. Б. Сафранські влучно наголошує на тому, що Стефан, Кипріан та Васілід, можливо, по-різному розуміли роль та авторитет Римської церкви. Васілід міг поїхати до Рима тільки для того, щоб отримати підтримку найбільшої церкви Західного Середземномор'я, яка б зміцнила його позицію перед опонентами в Іберії. Стефан, як єпископ Рима, імовірно, вбачав

---

⁶⁸⁵ *«quod et apud uos factum uidemus in Sabini collegae nostri ordinatione, ut de uniuersae fraternitatis suffragio et de episcoporum qui in praesentia conuenerant quique de eo ad uos litteras fecerant iudicio episcopatus ei deferretur et manus ei in locum Basilidis inponeretur. nec rescindere ordinationem iure perfectam potest».*

⁶⁸⁶ Dunn G. D. "Cyprian of Carthage and the Episcopal Synod of Late 254." *Revue des Études Augustiniennes*, № 48, 2002, pp. 240–242.

своє рішення законним⁶⁸⁷. Натомість для Кипріана та інших африканських ієрархів позиція Рима не вважалася первоверховною⁶⁸⁸. Зрештою, Кипріан непрямо опонує Стефанові. Він, ймовірно, зі щирою мотивацією, а, можливо, з дипломатичним тактом перекладає всю провину на Васіліда. Він пише:

*«Васілід після того, як його злочини були викриті і його совість була оголена власним визнанням, вирушивши до Рима, обдурив нашого колегу Стефана, який знаходився далеко і не знав правди та обставин»*⁶⁸⁹ (Cyp. Ep. 67. 5).

З листа нам невідомо, які єпископи у підсумку отримали владу в іспанських громадах⁶⁹⁰, якою була реакція Стефана на рішення Карфагенського зібрання єпископів осені 254 р⁶⁹¹. Проте це був один із перших прецедентів, де погляди єпископів Рима та Карфагена відрізнялися, що, вочевидь, вплинуло на погіршення їхніх стосунків та мало наслідки для подальшої комунікації у більш масштабній суперечці щодо хрещення⁶⁹².

Наступна незгода між єпископами Кипріаном та Стефаном розгорілася навколо Арльського єпископа Марціана (Cyp. Ep. 68). Єпископ Карфагена пише послання до Стефана, у якому розповідається, що до Кипріана попередньо звернувся галльський єпископ Фаустин з Лугдунума⁶⁹³, який розповів, що єпископ Марціан комунікує зі схизматиком Новаціаном⁶⁹⁴. Кипріан також зауважує: йому відомо, що Фаустин раніше звертався стосовно цього питання і до єпископа Рима, але той, судячи з

⁶⁸⁷ Safranski, B. B. St. Cyprian of Carthage and the College of Bishops. Dissertations and Theses. Catholic University of America, 2015, p. 156.

⁶⁸⁸ Koch. H. Cyprian und der romische Primat, eine kirchen und dogmengeschichtlich Studie, TU 35, 1, Leipzig, 1910, pp. 105–108, 121.

⁶⁸⁹ *«Basilides post crimina sua detecta et conscientiae etiam propriae confessione nudata Romam pergens Stephanum collegam nostrum longe positum et gestae rei ac ueritatis ignarum fefellit».*

⁶⁹⁰ Dunn G. D. “Cyprian of Carthage and the Episcopal Synod of Late 254.” *Revue des Études Augustiniennes*, № 48, 2002, pp. 229–247, at p. 238.

⁶⁹¹ Saumagne, C. Saint Cyprien: Évêque de Carthage, “Pape” d’Afrique (248–258). Contribution à l’étude des “persécutions” de Dèce et de Valérien. Paris, 1975, p. 128.

⁶⁹² Patout Burns, Jr. “On Rebaptism: Social Organization in the Third Century Church.” *Journal of Early Christian Studies*, vol. 1, no. 4, 1993, pp. 376–377.

⁶⁹³ Лугдунум (Lugdunum) – сучасне м. Ліон у Франції.

⁶⁹⁴ Б. Сафранські зауважує, що не слід думати, ніби Марціан став новаціаністом: він спілкувався з Новаціаном, але остаточно не вдався до розколу, інакше б його апіорі позбавили єпископської кафедри: Safranski, B. B. St. Cyprian of Carthage and the College of Bishops. Dissertations and Theses. Catholic University of America, 2015, p. 159.

усього, не дав ніякої відповіді (Cyp. Ep. 68.1). Тому єпископ Карфагена у своєму посланні наполегливо вказує Стефану написати Арльській церкві та засудити єпископа Марціана за його спілкування зі схизматиком (Cyp. Ep. 68. 2–3)⁶⁹⁵. Кипріанів лист не дає повною мірою зрозуміти весь контекст ситуації, наприклад: чому питання усунення єпископа не вирішувалося в самій Галлії; якою була мотивація звернення галльського єпископа Фаустина до Стефана, а, відповідно, і до Кипріана; чи звернувся Фаустин спершу до обох єпископів, чи Кипріан був залучений до цієї справи тільки після вагань Стефана⁶⁹⁶. Найімовірніше, позиції Марціана в Арлі були досить міцними. Він остаточно не розірвав спілкування з іншими єпископами, але підтримував контакт з Новаціаном і явно схилявся до ригористичного погляду, не бажаючи надавати прощення відпалим. Очевидно, що Фаустин, а можливо, і інші єпископи з Галлії, звернувся до Стефана як до єпископа, який був ближче географічно й церква якого мала великий авторитет, з проханням засудити Марціана з Арля⁶⁹⁷. Оскільки Фаустин не отримав відповіді від Римського глави, то звернувся до Кипріана з поясненням цієї кризової ситуації.

Окремо зауважимо на імперативному тоні Кипріана в листі до Стефана. Він не просто рекомендує звернутися до галльських християн, а в наказовий спосіб вказує єпископу Рима:

«Тож тобі слід зробити розлоге послання до наших єпископів, що перебувають у Галлії, щоб вони більше не дозволяли Марціану, впертому і гордовитому ворогу

---

⁶⁹⁵ У коментарі до цього ер. 68 Г. Кларк слушно зазначає, що цей лист ілюструє ту ключову роль, яка надавалася римській кафедрі серед колегії єпископів, що мали триматися разом у вирішенні складних питань. Проте це аж ніяк не означає «першість Рима» у сучасному розумінні влади римського понтифіка: Clarke, G. W. trans. and annot. The Letters of St. Cyprian of Carthage. Vol. 4, Letters 67–82. Ancient Christian Writers 47. New York: Newman Press, 1989, p. 161.

⁶⁹⁶ Г. Кох вважає, що спершу Фаустин звернувся до обох єпископів і Кипріан відразу рішуче засудив Марціана, а Стефан, натомість, вагався, що викликало плутанину серед галльських ієрархів; тому Фаустин звернувся до Кипріана вдруге: щоб заручитися підтримкою в цьому питанні: Koch, H. Cyprian und der romische Primat, eine kirchen und dogmengeschichtlich Studie, TU 35, 1, Leipzig, 1910, pp. 111–112.

⁶⁹⁷ Patout Burns, Jr. Cyprian the bishop. London: Routledge, 2002, p. 91.

божественного благочестя і братського спасіння, глумитися над нашою колегією»⁶⁹⁸ (Cypr. Ep. 68. 2).

Кипріан був переконаний, що засудження Марціана є життєво важливим для подальшого існування церкви й тому робив усе, аби домогтися від єпископа найбільшої кафедри Західного Середземномор'я аналогічного рішення⁶⁹⁹. Невідомо точно, чим керувався Стефан, коли не надав ствердної відповіді одразу⁷⁰⁰. Зрештою, він міг мати зовсім інший погляд на цю ситуацію, який не висвітлений в ер. 68. Як зазначив А. Brent, різниця між поглядами Римського та Карфагенського єпископів полягала в тому, що останній мислив у системі «єпархіальної мережі», яка оповита сакральним простором. Себто, за логікою Кипріана, Стефан мав припинити церковне спілкування з Марціаном, адже той спілкується з Новаціаном⁷⁰¹. Єпископ Карфагена пише: «оскільки Марціан став противником милосердя і благочестя, з'єднавшись з Новаціаном, хай він не висловлюється, а слухає»⁷⁰² (Cypr. Ep. 68. 4). У розумінні Кипріана Новаціан існує «*extra ecclesiam*» (поза церквою)⁷⁰³, він «*hostis ecclesiae*» («ворог церкви»), що вчинив розбрат та схизму. Єпископ Карфагена

⁶⁹⁸ («*Quapropter facere te oportet plenissimas litteras ad coepiscopos nostros in Gallia constitutos, ne ultra Marcianum peruicacem et superbum et diuinae pietatis ac fraternae salutis inimicum collegio nostro insultare patiantur*»)

⁶⁹⁹ М. Сейдж вказує: оскільки Кипріан звертається до Стефана, щоб саме він засудив Марціана, то у цьому випадку єпископ Карфагена визнавав особливу юрисдикцію Римського єпископа в справах єпископів Галлії. Це перебільшення. На нашу думку, було важливо, щоб саме Стефан надав свою відповідь, як єпископ найбільшої кафедри Західного Середземномор'я. Проте про особливе право римського єпископа тут не йдеться: Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 301. М. Бевено зазначає, що Кипріан у своїй концепції єпископської єдності завжди брав до уваги Римського єпископа, як очільника авторитетної кафедри: Bevenot, M. “‘Primatus Petro datur’: St. Cyprian on the papacy.” The Journal of Theological Studies, vol. 5, no. 1, 1954, pp. 19–35, at 33–35.

⁷⁰⁰ Існує припущення, що, можливо, ці питання постали перед Стефаном надто рано, на початку його єпископату, до чого він не був готовий і через що почувався невпевнено: Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 302. Подальші дії Стефана продемонструють, що насправді він був більш енергійним главою церкви, ніж може здаватися спочатку.

⁷⁰¹ Brent, A. Cyprian and Roman Carthage. Cambridge University Press, 2010, pp. 291–293.

⁷⁰² «*cum Marcianus esse coeperit et se Nouatiano coniungens aduersarius misericordiae et pietatis extiterit, sententiam non dicat, sed accipiat*».

⁷⁰³ З погляду Кипріана, поза церквою спасіння відсутнє. Раніше він із цього приводу зазначав: «*Xmo ne має церкву за матір, той не може мати Бога за батька*» («*habere non potest Deum patrem qui ecclesiam non habet matrem*») (Cypr. De Unit. VI).

ототожнює схизму і єресь⁷⁰⁴. Відповідно, Новаціан, який пішов у церковний розкол, – єретик, спілкування з яким у сакральному просторі єпископської єдності має бути повністю припиненим. Саме тому Кипріан невідомо нагадує в листі до Стефана, що той, як єпископ Рима, є наступником *«блаженних мучеників Корнелія та Луція»*⁷⁰⁵, додаючи:

*«Вони постановили, що мир має надаватися відпалим, і позначили у своїх посланнях, що після здійснення покаяння не має бути відкинутим плід спілкування і миру. Щодо цієї справи ми всі повсюди погодилися»*⁷⁰⁶ (Сурр. Ер. 68. 5).

Згадки єпископа Рима Корнелія, проти якого і виступив Новаціан у 251 р. після Р. Х., а також політика Корнелія стосовно відпалих – з чим, власне, схизматик і не погоджувався – були натяком на те, що Стефан своїми вчинками порушує злагоджену традицію попередників. Адже як Кипріан продовжив: *«бо не могли бути між нами різні судження, у яких був би один дух»* (Сурр. Ер. 68. 5).

Попередньо ми зазначали, що єпископ Карфагена намагався вибудувати єдиний колегіальний єпископський механізм управління церквою, про що він і пише Стефанові в цьому листі:

*«Тому і є, найдорожчий брате, плідною спільнота священників, з'єднана взаємною згодою та узами єдності, щоб, якщо хтось з нашої колегії спокусився вчинити єресь і розідрати та спустошити стадо Христове, підійшли інші пастухи, корисні та милосердні, зібрати господніх вівців у стадо»*⁷⁰⁷ (Сурр. Ер. 68. 3).

Проте Стефан міг не поділяти церковної моделі, пропагованої Кипріаном. Ба більше, він міг її не до кінця розуміти. Як показує подальша суперечка щодо

⁷⁰⁴ Tilley. M. A. "When Schism Becomes Heresy in Late Antiquity: Developing Doctrinal Deviance in the Wounded Body of Christ". Journal of Early Christian Studies. Johns Hopkins University Press, Vol. 15, 2007, pp. 1–21, at 9–10.

⁷⁰⁵ Незважаючи на те, що римський єпископ Корнелій помер у заслання, як вважається, власною смертю, а його наступник Луцій навіть зумів повернутися звідти, Кипріан називає їх мучениками для посилення ефекту.

⁷⁰⁶ *«constituti dandam esse lapsis pacem censuerunt et paenitentia acta fructum communicationis et pacis negandum non esse litteris suis signauerunt quam rem omnes omnino ubique censuimus».*

⁷⁰⁷ *«idcirco enim, frater carissime, copiosum corpus est sacerdotum concordiae mutuae glutino atque unitatis uinculo copulatum, ut si quis ex collegio nostro haeresim facere et gregem Christi lacerare et uastare temptauerit, subueniant ceteri, qua pastores utiles et misericordes oues dominicas in gregem colligant».*

повторного хрещення єретиків, тогочасний єпископ Рима не мислив поняттям церковної єдності у тому розумінні, як подавав це Кипріан, а випадки з іберійськими єпископами, а також з Марціаном з Арлю, просто це вперше продемонстрували.

Суперечка щодо хрещення єретиків належить до 255–256 рр. та була наслідком діяльності схизматичних рухів в Африці й Римі, які утворилися під час та після гоніння Деція Траяна. Судячи зі свідчень Діонісія Александрійського, які подає Евсевій (Euseb. HE. VII. 2–9), і листа Фірміліана, єпископа Кесарії Каппадокійської (Сурґ. Ер. 75), це питання також активно розглядалося церквами сходу Імперії. Як відомо, упродовж 250–251 рр. після Р. Х. в західних регіонах римської держави, поруч із наявною ортодоксальною церквою утворилися декілька схизматичних угруповань: новаціаністи у різних провінціях Імперії, а в Африці ще й низка лаксистських спільнот зі своїми псевдоєпископами, зокрема Приватом з Ламбесісу та Фортунатом⁷⁰⁸. Можна припустити, що ще до розколів велика частина прихильників цих схизматичних угруповань була хрещена в ортодоксальній церкві. Однак станом на 255 р. після Р. Х. минуло чотири роки від початку існування цих рухів. За цей час, як серед лаксистів, так і серед ригористів-новаціан, могли бути охрещені новоприбулі, катехумени, діти схизматиків-християн тощо. Також відомо, що в деяких випадках новаціаністи через суворість своєї політики перехрещували членів громади⁷⁰⁹. Згодом з різних причин (це могло бути невдоволення дисциплінарними правилами схизматичної групи, слабкість розкольніцького лідера, втрата популярності руху, переконливі дії ортодоксальних вірян) деякі схизматики почали залишати розкольніцькі угруповання та переходити до місцевих ортодоксальних еклесій. Відповідно, у ранньохристиянських церквах постало питання: як саме приймати тих, хто був охрещений у розкольніцьких угрупованнях⁷¹⁰.

⁷⁰⁸ Dunn G. D. "Sententiam nostrum non novam promimus: Cyprian and the Episcopal Synod of 255." *Annuaire Historiae Conciliorum*. 2003. Vol. 35, pp. 211–221, at 212–213.

⁷⁰⁹ Patout Burns, Jr. *Cyprian the bishop*. London: Routledge, 2002, pp. 100–101.

⁷¹⁰ Ibid. p. 101.

У 255 р. після Р. Х. Кипріан пише розлогого листа Магнусу (Magnus), відповідаючи на запитання щодо необхідності перехрещувати новаціаністів після їхнього повернення до ортодоксальної церкви, якщо вони прийняли хрещення в схизматиків (Cypr. Ep. 69)⁷¹¹. Аргументація єпископа Карфагена стосовно цієї проблеми відтворює його попередні погляди: «Церква єдина, яка не може бути єдиною і всередині, і ззовні» (*ecclesia enim una est, quae una et intus esse et foris non potest*) (Cypr. Ep. 69. 3), тому тільки в церкві, на погляд Кипріана, може відбуватися істинне таїнство хрещення. Тобто хрещення Новаціана не дійсне, тому, відповідно, нових членів церкви слід приймати, охрещуючи їх. Він зазначає:

*«Якщо хтось заперечить це, щоб сказати, що Новаціан дотримується такого ж правила, як дотримується католицька церква, хрестить тим же знаменням, що й ми, знає того ж самого Бога Отця, того ж Сина Христа, того ж Святого Духа, і завдяки цьому він може використовувати владу хрещення, оскільки може здаватися, що питання при нашому хрещенні однакове; хай той, хто заперечує, знає, що насамперед між нами та схизматиками немає єдиного правила знамення і немає однакового питання. Адже коли вони говорять: «віруєш у відпущення гріхів і у життя вічне через святу церкву?» – обманюють цим питанням, оскільки не мають церкви»*⁷¹² (Cypr. Ep. 69. 7).

⁷¹¹ Особа Магнуса не ідентифікована. Кипріан звертається до нього «найдорожчий сину» (*fili carissime*); невідомо, чи був він єпископом, чи, можливо, мирянином. І. Кларк зазначає, що тон Кипріана в листі доволі розважливий та спокійний, на відміну від наступних листів, коли питання хрещення переросте в різку суперечку зі Стефаном. Оскільки тут єпископ Карфагена не згадує Стефана, не дає посилань на інші свої листи щодо цього питання, спокійно формулює бачення проблеми – то є всі підстави вважати, що це перший лист, який порушує питання перехрещення схизматиків. Тому, судячи з усього, Магнус перебував десь у межах Африки, де попервах і порушували цю проблему. М. Сайдж також подає цей лист як перший щодо питання хрещення схизматиків. Натомість Петью Бернс відносить ер. 69 до подій 256 р., тобто до етапу активної суперечки з єпископом Стефаном, – з цим складно погодитися: Patout Burns, Jr. Cyprian the bishop. London: Routledge, 2002, p.105; Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 303; Clarke, G. W. trans. and annot. The Letters of St. Cyprian of Carthage. Vol. 4, Letters 67–82. Ancient Christian Writers 47. New York: Newman Press, 1989, pp. 173–178.

⁷¹² *«Quod si aliquis illud opponit ut dicat eandem Nouatianum legem tenere quam catholica ecclesia teneat, eodem symbolo quo et nos baptizare, eundem nosse Deum patrem, eundem filium Christum, eundem spiritum sanctum, ac propter hoc usurpare eum potestatem baptizandi posse quod uideatur interrogatione baptismi a nobis non discrepare: sciat quisque hoc opponendum putat primum non esse unam nobis et schismaticis symboli legem neque eandem interrogationem. nam cum dicunt credis in*

Водночас слід зауважити, що тоді Кипріан ще не виносить це питання на загальний розгляд. Наприкінці листа він стверджує, що кожен предстоятель церкви має право вирішувати саме так, як вважає за потрібне, адже є підзвітним Господу за свої вчинки (Cypr. Ep. 69. 3).

Незадовго після цього, навесні 255 р. після Р. Х., у Карфагені збирається собор за участі тридцяти двох єпископів, які дають відповідь вісімнадцятьом колегам з Нумідії щодо аналогічного запитання: чи слід хрестити тих, хто прийняв таїнство хрещення в єретиків (Cypr. Ep. 70)⁷¹³. З листа стає відомо, що нумідійські ієрархи давно користувалися практикою «перехрещення», тож Кипріан тільки наголосив на слушності їхніх дій. Слід також звернути увагу на такий аргумент єпископа Карфагена щодо впровадження цієї політики. Він стверджує, що їхня колегія в питанні хрещення користується давнім правилом: *«ми висловлюємо наше не нове судження, але раніше встановлене нашими попередниками»»* (*«sententiam nostram non nouam promimus, sed iam pridem ab antecessoribus nostris statutam»*) (Cypr. Ep. 70 1). У наступних листах Кипріан ще декілька разів повторює аргумент, що вони дотримуються давньої традиції (Cypr. Ep. 71. 4; Ep. 73. 3), яка, він уточнює, походить від єпископа Карфагена Агріппіна:

«Це, у свою чергу, Агріппін, доброї пам'яті муж, разом зі своїми співєпископами, які в той час керували церквою Господньою в провінції Африка та Нумідія, постановив та затвердив після розгляду на спільному соборі. Ми також дотримувалися їхнього законного та благочестивого рішення, спасительного для віри й узгодженого з католицькою церквою» (Cypr. Ep. 71. 4)⁷¹⁴.

---

remissionem peccatorum et uitam aeternam per sanctam ecclesiam, mentiuntur interrogatione, quando non habeant ecclesiam».

⁷¹³ З огляду на звичай попередніх років, ми бачимо, що собори в Карфагені організовувалися переважно навесні. Можна припустити, що й це зібрання відбулося навесні 255 р. після Р. Х. Адресанти звернення до Кипріана ідентифікуються, частина цих нумідійських єпископів відвідають осінній собор 256 р. після Р. Х. Деталі див: Clarke, G. W. trans. and annot. *The Letters of St. Cyprian of Carthage*. Vol. 4, Letters 67–82. *Ancient Christian Writers* 47. New York: Newman Press, 1989, pp. 192–194.

⁷¹⁴ *«Quod quidem et Agrippinus bonae memoriae uir cum ceteris coepiscopis suis qui illo tempore in prouincia Africa et Numidia ecclesiam Domini gubernabant statuit et librata consilii communis examinatione firmavit. quorum sententiam religiosam et legitimam, salutarem fidei et ecclesiae catholicae congruentem, nos etiam secuti sumus».*

Як бачимо, щоб надати ваги політиці стосовно хрещення єретиків та схизматиків – Кипріан апелює до авторитету давнішого собору, що відбувся за головування єпископа Карфагена Агріппіна приблизно у 220–230 рр. після Р. Х.⁷¹⁵ Упродовж свого єпископату він завжди покладался на рішення соборів, а також робив спроби солідаризувати ці рішення з іншими місцевими церквами, насамперед із римською. Очевидно, що доктрина про єдине хрещення, прийнята Агріппіном, була знайома Кипріану з часів навернення в християнство. Тому, говорячи про «давність традиції», він апелював до богословського дискурсу, у якому сформувався сам⁷¹⁶. Проте: чи дійсно ця традиція була загальновизнаною? Передовсім варто звернути увагу на звернення нумідійських єпископів до Кипріана: незважаючи на те, що перші дотримувалися практики давнього собору, у них виникали певні сумніви. По-перше, Г. Кларк зазначає, що, можливо, рішення собору Агріппіна викликали розбіжності в Африці, тобто дискусія з цього питання була незавершеною й за нових обставин виринула знову⁷¹⁷. По-друге, Евсевій Кесарійський, лаконічно згадуючи суперечку щодо хрещення між Стефаном та Кипріаном, вказує: за давнім звичаєм єретиків не хрестили повторно, а тільки покладали на них руку єпископа (Euseb. HE. VII. 2). По-третє, з листа єпископа Фірміліана (Supr. Ep. 75. 7) та коротких свідчень Діонісія Александрійського (Euseb. VII. 7, 5) ми дізнаємося, що собор у Карфагені за головування Агріппіна відбувався водночас із соборами в малоазійських містах Іконії та Синаді (у Фригії). Оскільки Фірміліан згадує єретика Монтана, то вочевидь на цих соборах ухвалювалося рішення про невизнання хрещення в монтаністів. Отже, місцеві собори, що відбулися за кількадесят років до єпископату Кипріана, не отримали загального визнання. Це були регіональні практики, що змінювали давню традицію, якою послуговувалися, зокрема, у Римі, а саме: при прийомі колишніх єретиків покладати на них руку єпископа, без повторного хрещення. Дж. Петью

⁷¹⁵ Dunn G. D. "Sententiam nostrum non novam promimus: Cyprian and the Episcopal Synod of 255." *Annuaire Historiae Conciliorum*. 2003. Vol. 35, pp. 218–219.

⁷¹⁶ Bevenot, M. "Cyprian's Platform in the Rebaptism Controversy." *Heythrop Journal*, 1978, pp. 123–142, at 123.

⁷¹⁷ Clarke, G. W. trans. and annot. *The Letters of St. Cyprian of Carthage*. Vol. 4, Letters 67–82. *Ancient Christian Writers* 47. New York: Newman Press, 1989, p. 196.

Бернс, а також Д. Данн зауважують, що на соборі за часів Агріппіна вирішувалося питання хрещення тих, хто повертався з єресі, а не з розколу. Кипріан, як ми зазначали, ототожнював новаціаністів та лаксистів із єретиками, хоч обидві групи не мали догматичних відмінностей від ортодоксальної церкви, тобто формально були тільки схизматиками. Тож не дивно, що аргумент про «давність звичаю» з посиланням на собор Агріппіна не міг повноцінно задовільнити концепції Кипріана в подальшій суперечці. Адже цей собор був локально-африканським, і не стосувався суто схизматиків. Це підтверджується Карфагенським собором осені 256 р. після Р. Х., де аргумент про «давність традиції» з посиланням на собор Агріппіна серед висловлювань єпископів (*Sententiae Episcoporum*) був відсутній⁷¹⁸.

Відомо, що незабаром до Кипріана звернувся єпископ Квінт (Quintus) з Мавретанії з аналогічним запитанням щодо повторного хрещення⁷¹⁹. У своїй відповіді Кипріан перелічує аргументи щодо визнання хрещення тільки в церкві, виводячи формулу: «*церква єдина, і хрещення не може бути поза церквою*» («*ecclesia una est et esse baptisma praeter ecclesiam non potest*») (Cypr. Ep. 71. 1) – і додаючи: оскільки в них відсутня святість таїнства, то хрестити тих, хто повертається від єретиків, не є «перехрещенням»⁷²⁰. Віддаленість Мавретанії Цезарейської та Мавретанії Тінгітанської не завжди дозволяла єпископам цих провінцій брати безпосередню участь у попередніх соборах у Проконсульській Африці. Однак ми бачимо, що церкви цього регіону зважали на авторитетне слово єпископа Карфагена й фактично плекалися у просторі африканського християнства. Зауважимо, що деякі мавретанські єпископи згодом прибули на собор у Карфагені у вересні 256 р. після Р. Х. та підтримали доктрину Кипріана стосовно хрещення.⁷²¹

Наступним кроком Кипріана було зібрання весняного собору 256 р. після Р. Х. у Карфагені. Єпископи, очевидно, зібралися традиційно після Великодня у столиці

⁷¹⁸ Patout Burns, Jr. Cyprian the bishop. London: Routledge, 2002, pp. 103–104; Dunn G. D. "Sententiam nostrum non novam promimus: Cyprian and the Episcopal Synod of 255." *Annuaire Historiae Conciliorum*. 2003. Vol. 35, p. 219–220.

⁷¹⁹ Про те, що Квінт був з Мавретанії, вказує Кипріан у листі до єпископа Стефана (Cypr. Ep. 72.1).

⁷²⁰ Bevenot, M. "Cyprian's Platform in the Rebaptism Controversy." *Heythrop Journal*, 1978, p. 127.

⁷²¹ Clarke, G. W. trans. and annot. *The Letters of St. Cyprian of Carthage*. Vol. 4, Letters 67–82. *Ancient Christian Writers* 47. New York: Newman Press, 1989, p. 207.

Проконсульської Африки для обговорення найважливіших питань: затвердити практику повторного хрещення, а також ухвалити рішення про прийняття представників духовенства, що поверталися зі схизматичних рухів, у статусі мирян (Cypr. Ep. 72. 2)⁷²². Рішення собору Кипріан надсилає єпископу Стефану. Задля повнішого обґрунтування доктрини хрещення до листа єпископу Рима також додавалися попередні листи до Магнуса та єпископів із Нумідії (тобто Cypr. Ep. 70, Ep. 71)⁷²³.

Як можна помітити, Кипріан діяв у межах доктрини «єдності єпископату», тому вважав за потрібне проінформувати Стефана про рішення, учергове затверджені великою частиною єпископів Африки. Однак з цього приводу позиція єпископа Рима відрізнялася від бачення Кипріана. Оскільки листи Стефана не збереглися, точно відтворити хід його думок неможливо. Утім, подальше обговорення цієї суперечки в корпусі листів Кипріана, де наводяться аргументи єпископа Рима, а також тогочасний твір «Про перехрещення» («De Rebaptismate»)⁷²⁴ частково уможливають реконструкцію поглядів Стефана.

Твір «Про перехрещення» написаний анонімним автором, який опонує Кипріанові⁷²⁵. У ньому наголошується на новації практики перехрещення (De Rebapt. I), тобто, вочевидь, Римська церква здавна мала іншу традицію. Не вдаючись до теологічної дискусії, зазначимо, що тогочасний єпископ Рима не вважав хрещення в єретиків повноцінним актом. Його логіка полягала в тому, що на прибулого від єретиків мала бути покладена рука єпископа (*manum ab episcopo*). Тільки завдяки

---

⁷²² Це свідчить про те, що частина схизматичного духовенства все-таки вирішила повернутися до лав ортодоксальної церкви.

⁷²³ Стосовно рішень цього собору див. статті: Fischer J. "Das Konzil zu Karthago im Frühjahr 256." *Annuaire historique des conciles*, 1983. Vol. 15. pp. 1–14; Dunn G. D. "Validity of baptism and ordination in the African response to the 'rebaptism' crisis: Cyprian of Carthage's synod of spring 256." *Theological Studies*, 2006. Vol. 67. pp. 257–274;

⁷²⁴ Див. цей трактат у виданні під редакцією фон Гартеля у CSEL, Volum III. Pars III. Apendix. S. Thasci Caecili Cypriani Opera Spuria.

⁷²⁵ Bevenot, M. "Cyprian's Platform in the Rebaptism Controversy." *Heythrop Journal*, 1978, p. 130.

рукопокладенню єпископа акт набував повноцінності: саме так відбувалося «дарування Святого Духа» («*Spiritum sanctum sufficeret*») (De Rebapt. I)⁷²⁶.

Ми вже згадували про те, що єпископ Стефан, судячи з усього, був енергійною особистістю, що не мислила в категоріях «єпископської єдності» та «чистоти церкви», як це пропонував Кипріан. Його відповіді єпископу Карфагена та ієрархам інших церков, з протилежною позицією, вирізнялися різкістю. Як зазначає Діонісій Александрійський, Стефан відмовився від спілкування з єпископами Єленом, Фірміліаном і багатьма іншими предстоятелями: Кілікії, Каппадокії та Галатії, через те, що вони перехрещували єретиків (Euseb. HE. VII. 5, 4). Розрив відносин відбувся й із церквою Африки⁷²⁷. Це підтверджується збереженим листом єпископа Кесарії Каппадокійської Фірміліана до Кипріана, у якому він засудив рішення єпископа Стефана (Cyp. Ep. 75)⁷²⁸.

Вочевидь, саме під час цих подій Кипріан змінив певні фрази у своєму творі «Про єдність католицької церкви» – у розділах IV та V⁷²⁹. Богословські погляди

⁷²⁶ Ibid., pp. 131–133. А. Брент зазначає, що суперечка між Кипріаном і Стефаном, по суті, зводилася до теологічного питання святості імені. Кипріан стверджував, що «Хрещення в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа» в єретиків не могло існувати апіорі (Cyp. Ep. 73. 4–5). Стефан – що це хрещення потребує доповнення. Певним чином ця теологічна полеміка випереджувала дискусію – з протиставленням тверджень «*Ex opere operato*» та «*Ex opere operantis*». Пояснення позиції Стефана всупереч доктрині Кипріана див.: Brent, A. Cyprian and Roman Carthage. Cambridge University Press, 2010, pp. 301–309.

⁷²⁷ Patout Burns, Jr. “On Rebaptism: Social Organization in the Third Century Church.” Journal of Early Christian Studies, vol. 1, no. 4, 1993, pp. 400–401.

⁷²⁸ Цей лист слід датувати пізньою осінню 256 р., адже у ньому є згадка про те, що посланець має швидко вирушити до Карфагена, поки на морі не зчинилася негода. Тобто відповідь єпископа Кесарії Каппадокійської дісталася Карфагена вже після осіннього Карфагенського собору 256 р. Фірміліан пише, що радіє комунікації з Кипріаном та підтримує його погляди стосовно хрещення (Cyp. Ep. 75.1). Дійсно, враховуючи відстань між Карфагеном та Кесарією Каппадокійською, можна побачити, що суперечка стосовно хрещення географічно охопила аж дві частини Імперії. Оскільки Фірміліан відповідає на лист Кипріана, то це ще раз підкреслює бажання єпископа Карфагена діяти в межах доктрини «єдності єпископату». Не домігшись підтримки від Стефана, він виносить цю проблему на колегіальне обговорення. Слід також наголосити на тому, що, на відміну від Кипріана, Фірміліан набагато різкіше відгукнувся про єпископа Стефана. На погляд Г. Кларка, очевидно, що початково цей розлогий лист був написаний грецькою мовою, а латиною був перекладений задля поширення й посилення позиції щодо перехрещення в Африці. У латинській версії лист дійшов до наших днів: Clarke, G. W. trans. and annot. The Letters of St. Cyprian of Carthage. Vol. 4, Letters 67–82. Ancient Christian Writers 47. New York: Newman Press, 1989, p. 251.

⁷²⁹ Див. порівняння уривків із двох версій: PT і TR: Cyprianus, Thascius Caecilius. De Lapsis and De Ecclesiae Catholicae Unitate. Text and translation by Maurice Bévenot, S.J., Oxford University Press, 1971, pp. 62–65. Щодо першої та другої версії «De Unitate» також робиться огляд у статті: Shuve,

єпископа Карфагена найчастіше були реакційними й еволюціонували залежно від зовнішнього контексту. Наприклад, первинний уривок твору: «У будь-якому разі, були інші, як і Петро, але першість надається Петру, і єдиною постає церква та кафедра» (*«Hoc erant utique et ceteri quod fuit Petrus, sed primatus Petro datur et una ecclesia et cathedra una monstratur»*) – був замінений на: «У будь-якому разі, були інші апостоли, як і Петро, наділені рівною спільністю честі та сили, але початок походить від єдності, щоб церква Христова постала єдиною» (*hoc erant utique et ceteri apostoli quod fuit Petrus, pari consortio praediti et honoris et potestatis, sed exordium ab unitate proficiscitur, ut ecclesia Christi una monstretur*). Оскільки попередня версія могла сприйнятися як вивищення Римського єпископа серед інших, то це давало б підстави Стефану апелювати до вірності свого рішення⁷³⁰. Також Кипріан додавав:

«Ми повинні захищати й міцно тримати цю єдність, особливо єпископи, які керують у церкві, щоб підтвердити, що єпископат є тим самим єдиним і неподільним. Ніхто нехай не обманює братство брехнею, ніхто нехай не зламає віру істини віроломним лицемірством»⁷³¹ (Cyp. De Unit. V).

Восени 256 р. після Р. Х. відбувається останній собор у Карфагені за головування Кипріана⁷³². Насамперед звернімо увагу на приголомшливу кількість учасників – вісімдесят п'ять єпископів. Збережені висловлювання єпископів⁷³³ дають можливість не тільки ідентифікувати власне учасників, які приїхали з

К. "Cyprian of Carthage's Writings From The Rebaptism Controversy: Two Revisionary Proposals Reconsidered." The Journal of Theological Studies, vol. 61, no. 2, 2010, pp. 627–643, at 633–634.

⁷³⁰ Щодо цього фрагменту див.: Bevenot, M. "“Primatus Petro datur”: St. Cyprian on the papacy." The Journal of Theological Studies, vol. 5, no. 1, 1954, pp. 19–35.

⁷³¹ «*Quam unitatem tenere firmiter et uindicare debemus, maxime episcopi qui in ecclesia praesidemus, ut episcopatum quoque ipsum unum adque indiuism probemus. nemo fraternitatem mendacio fallat, nemo fidem ueritatis perfida praeuocatione corrumpat*».

⁷³² Про цей собор див. статті: Fischer J. "Das Konzil zu Karthago im Frühjahr 256." *Annuaire de l'histoire des conciles*, 1983. Vol. 15. pp. 1–14; Dunn G. D. "Nam quae fortis exercentur nullum habent salutis effectum: Cyprian and the Synod of September 256." *Pagani e cristiani alla ricerca della salvezza (secoli I–III)*, Roma, 2006, pp. 513–524, також: Benson, E. W., *Cyprian: His Life, his Times, his Work*. London: Macmillan, 1897, pp. 364–372.

⁷³³ «*Sententiae episcoporum*», див. у CSEL.

віддалених міст Проконсульської Африки, Нумідії та навіть Мавретанії⁷³⁴, а й побачити підтримку, котру глави церков надали Кипріанові.

На нашу думку, було б слушно розглядати рішення цього собору як спробу переконати єпископа Рима, а також зберегти місцеву єдність африканського єпископату. На цьому соборі зачитувалася розлога відповідь Кипріана з листа єпископу Юбаяну (Iubaianus)⁷³⁵, у якому єпископ Карфагена виклав суть доктрини (повторного) хрещення. Однак самі дії Стефана ставили в складне становище єпископат Африки, руйнуючи механізм єдності, вибудований Кипріаном разом із єпископами Рима в минулі роки. Тепер доктрина Кипріана: *«Хто не тримається цієї єдності, той не тримається закону Бога»* (*«hanc unitatem qui non tenet, non tenet Dei legem»*) (Cyp. De Unit. VI.) – серйозно підважувалася Стефаном. Вочевидь, учасники собору були ознайомлені з рішенням глави Римської церкви розірвати з ними спілкування. Попри це, єпископська колегія не вдавалася до персонального звинувачення єпископа Рима. У непрямій формі засуджувалися дії Стефана як того, хто своїми вчинками вивищувався серед інших, але його ім'я не називалося. У цьому випадку єдиним аргументом, який запропонували члени собору, було наголошення на праві кожного єпископа управляти своєю церквою, віддаючи право суддівства Христу:

«Адже ніхто з нас не ставить себе єпископом єпископів чи примушує своїх колег до необхідності послуху тиранічним залякуванням, оскільки кожен єпископ може мати власне судження за правом вибору своєї влади, і так не може бути суджений іншим, як і не може судити іншого. Тому всі очікуймо суд Господа нашого

⁷³⁴ Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 325.

⁷³⁵ Ep. 73 є відповіддю єпископу Юбаяну, який написав Кипріану лист із питаннями стосовно перехрещення тих, хто приходив від Новаціана. Аргументи єпископа Карфагена переконали Юбаяна, і той написав відповідь, яка також зачитувалася на цьому соборі. Кафедра Юбаяна невідома. Існує припущення, що він походив з віддаленого регіону Мавретанії, через що не брав участі на жодному з Карфагенських соборів. З цього приводу див.: Clarke, G. W. trans. and annot. The Letters of St. Cyprian of Carthage. Vol. 4, Letters 67–82. Ancient Christian Writers 47. New York: Newman Press, 1989, pp. 219–221. У цьому ж посланні Кипріан зазначає, що слід бути терпеливими і виявляти любов та терпіння до єпископів-співбратів, тому він написав трактат «Про благість терпіння» (*«De Bono Patientiae»*), який додав до цього листа (Cyp. Ep. 73. 26).

Ісуса Христа, який один та єдиний має владу для того, щоб і поставити нас управляти своєю церквою, і судити за вчинками нашими»⁷³⁶ (Sent. Ep.).

Як бачимо, у відносинах між церквами Рима та Карфагена сформувалася криза. Суперечка стосовно хрещення немов припиняється до зими 256 р. Вже у наступному році розпочинається гоніння імператора Валеріана, у перші місяці якого єпископ Рима Стефан загинув⁷³⁷. Його наступник Сікст (Xustus)⁷³⁸ відновив спілкування з Кипріаном, що умовно дає підстави говорити про схвалення новим єпископом Рима плюралізму практик прийняття єретиків/схизматиків у церкву⁷³⁹.

Пропонуємо поглянути на це з дещо іншої сторони. Від осені 256-ого до літа 257-ого р., а саме тоді загинув єпископ Стефан, пройшов майже рік. За цей період дослідниками не знайдено якихось джерел стосовно пожвавлення цієї суперечки. Це може здатися дивним, враховуючи весь попередній масштаб проблеми, а також ті енергійні рішення, які, для відстоювання свого бачення, провадили єпископи Рима та Карфагена. Причиною цього не є гоніння Валеріана та смерть Стефана. Адже нічого не заважало Кипріану провадити активні дії для провадження своєї доктрини весною 257 р., тобто у час, коли єпископ Рима ще був живий, а імператор Валеріан не розпочав гоніння. Отже, ми доходимо до важливого питання: що змусило єпископа Карфагена припинити пожвавлювати цю суперечку? Як ми бачили, за роки єпископського служіння Кипріан був схильний до еволюції своїх поглядів, але це еволюціонування найчастіше відбувалося з міркувань збереження «єдності церкви» та «єдності єпископату». Він також, починаючи від гоніння Деція Траяна, завжди зі

---

⁷³⁶ *«neque enim quisquam nostrum episcopum se episcoporum constituit aut tyrannico terrore ad obsequendi necessitatem collegas suos adigit, quando habeat omnis episcopus pro licentia libertatis et potestatis suae arbitrium proprium tamque iudicari ab alio non possit, quam nec ipse possit alterum iudicare. sed expectemus uniwersi iudicium Domini nostri Iesu Christi qui unus et solus habet potestatem et praeponendi nos in ecclesiae suae gubernatione et de actu nostro iudicandi».*

⁷³⁷ Dunn, G. D. "Nam quae fortis exercentur nullum habent salutis effectum: Cyprian and the Synod of September 256." *Pagani e cristiani all ricerca della salvezza (secoli I–III)*, Roma, 2006, p. 523; Patout Burns, Jr. *Cyprian the bishop*. London: Routledge, 2002, p. 10.

⁷³⁸ Сікст II (257–258 pp.). Диякон Понтій у «Житті Кипріана» описує цього Римського єпископа: *«...bono et pacifico sacerdote»*, тобто «доброго та миролюбного священника» (Vita Cypri. XIV). Згадка про «миролюбність» може свідчити про налагодження відносин із Кипріаном. Про Сікста II див. Liber Pontificalis XXV.

⁷³⁹ Patout Burns, Jr. *Cyprian the bishop*. London: Routledge, 2002, p. 106.

всією твердістю дотримувався та захищав постулати цієї доктрини, щойно виникала загроза розколу. Проте цього разу дії єпископа Стефана поставили під серйозний сумнів саму дещо ідеалізовану доктрину Кипріана. Найбільший собор у Карфагені восени 256 р. закріпив практику (повторного) хрещення єретиків у церковному середовищі Римської Африки, але, очевидно, ця практика ще більше розколювала самі ранньохристиянські церкви та погіршувала відносини з Римською церквою. На нашу думку, всі ці події явно не узгоджувалися з баченням Кипріана, який більше не міг знайти якихось нових обґрунтувань для підтримки доктрини «єдності церкви», яка на той час припинила бути такою або єдність якої могла дуже швидко зруйнуватися. Це породило складну кризу вибудованого світогляду єпископа Карфагена, а також високоймовірний сумнів щодо попередніх років праці у цьому напрямку. Саме це було причиною «мовчання» Кипріана впродовж цих місяців. Ретельне вивчення особистості Кипріана дозволяє припустити, що саме у такому стані, у стані світоглядної кризи, руйнування виплечаних фундаментальних переконань, які він ототожнював із власною персоною, та відтак болючої поразки его він і зустрів гоніння імператора Валеріана.

Протягом цих років Римською державою керували два співправителі, втягнені у довготривалі війни: Валеріан воював з перським царем Шапуром на Сході, а його син Галлієн – з германцями на Заході, на Рейні⁷⁴⁰.

Два едикти імператора Валеріана, 257 та 258 рр., мали суто антихристиянський характер і спрямовувалися насамперед супроти духовенства. У цей час Імперія переживала чи не найскладніший період соціально-політичної кризи: варварські племена алеманів доходили до Медіолану, дунайські провінції спустошувалися готами та карпами, перський правитель Шапур на певний час захопив Антіохію. Безперервні війни виснажували економіку, тож срібна монета антонініан катастрофічно знецінювалася⁷⁴¹. Враховуючи попереднє незадоволення

⁷⁴⁰ Bowman, A. K., Garnsey, P., Cameron, A. eds. *The Cambridge Ancient History. Second Edition. Volume XII. The Crisis of Empire, A.D. 193–337*, 2008, pp. 41–42.

⁷⁴¹ Frend, W. H. C. *Martyrdom and persecution in the early church: a study of a conflict from the Maccabees to Donatus*. Oxford, Blackwell, 1965, p. 422.

язичницького суспільства християнами, як порушниками «миру богів» (*pax deorum*), наростало соціальне збурення. Як зазначає В. Френд, у цей нелегкий для Імперії час християнські церкви перебували у відносно стабільному та розквітлому стані⁷⁴². Майже сотні єпископів із різних провінцій, їхні дякони та аколіти на соборах у Карфагені у 255–256 рр. навряд могли залишитися непоміченими римською владою. Попередній досвід едикту Деція показав, що серед християн є достатньо порушників указу імператора, або готових опиратися йому певний час. Навіть зовнішнє функціонування християнських еклесій демонструвало, що церковні лідери успішно реінтегрували відпалих (*lapsi*) та поновили склад учасників християнських спільнот. Тож у період кризи імператорська влада вирішила вжити заходів супроти християн, як неблагонадійної соціально-релігійної групи⁷⁴³.

Укази імператора Валеріана не збереглися, але їхній зміст можна реконструювати завдяки останнім листам Кипріана (Сурр. Ер. 76–81), «Проконсульським Актам Святого Кипріана», фрагментам твору Понтія «Життя Кипріана», а також завдяки свідченням Діонісія Александрійського, який коротко оповідає про події в Єгипті (Euseb. HE. VII. 11–12)⁷⁴⁴.

Найімовірніше, перший указ імператора Валеріана був виданий влітку 257 р. після Р. Х. Кипріана викликали до проконсула Африки Аспасія Патерна та провели судовий допит:⁷⁴⁵

«...проконсул Патерн мовив Кипріану: Найсвятіші імператори Валеріан та Галлієн зволили дати мені листи, у яких попереджають тих, хто не шанує римську релігію, що вони повинні навернутися до римських церемоній. Я ознайомився з твоїм ім'ям: яку ти даси мені відповідь?»

⁷⁴² Ibid., p. 423. Про зміну політики Валеріана до християн див. також: Sordi, M. *The Christians and the Roman Empire*. London, 1986, pp. 108–115.

⁷⁴³ Haas, C. J. "Imperial Religious Policy and Valerian's Persecution of the Church, A.D. 257-260." *Church History*, vol. 52, no. 2, 1983, pp. 133–144, at 136.

⁷⁴⁴ Keresztes, P. "Two Edicts of the Emperor Valerian." *Vigiliae Christianae*, vol. 29, no. 2, 1975, pp. 81–95, at 83–84.

⁷⁴⁵ Див. повний текст «Проконсульських Актів Святого Кипріана» (українсько-латинську білінгву) у Додатку В.2.

Єпископ Кипріан сказав: *Я є християнин і єпископ. Я не пізнав жодних інших нових богів, крім єдиного вірного бога, який сотворив небо, землю, море і все, що в них є. Цьому богові ми, християни, віддаємося. Йому молимося днями і ночами: за вас і за всіх людей, і за безпеку самих імператорів».*

Подальші фрагменти дають зрозуміти суть указу імператора:

«Проконсул Патерн сказав: *Не тільки про єпископів, але також й про пресвітерів мені зволили [імператори] написати. Тож хочу від тебе дізнатися, хто є пресвітери, які залишаються у цьому місті?»*

А також:

«І додав: *Також наказали [імператори] їм [християнам], щоб не робили зібрання в різних місцях і щоб кладовища не відвідували. Якщо хтось таким чином не виконає цього корисного наказу, поплатиться головою.»* (Act. Cypr. I).

Як бачимо, проконсул Африки вимагав від єпископа Карфагена виконання трьох дій: повернутися до римських вірувань (*debere Romanas caeremonias recognoscere*) та, помолившись за імператорів, визнати лояльність до влади; видати інших представників духовенства; не збиратися разом. Іншими словами, едикт імператора полягав у спробі відмовити церковних очільників від їхньої віри, а також заборонити християнам організовувати релігійні зібрання задля знищення церкви як такої.

За відмову виконати наказ проконсула Кипріан був засланий у місто Курубіс⁷⁴⁶. Для порівняння: єпископа Александрії Діонісія також привели у Єгипті до префекта Еміліана та, за його наказом, заслали в селище Кефро (Euseb. HE. VII. 11, 2–5). Це означає, що влада користувалася приблизно однаковою інструкцією під час виконання наказу імператора Валеріана.

Диякон Понтій, який відбув із Кипріаном у заслання в Курубіс, описав гостинність та теплоту цієї місцини у своїх спогадах (Vit. Cypr. IV). Перебуваючи

---

⁷⁴⁶ «Проконсул Патерн сказав: *Тобто ти зможеш, за наказом Валеріана та Галлієна, відбутися на заслання в місто Курубіс? Єпископ Кипріан сказав: Вирушаю.»* (Act. Cypr. I). У тексті вжитий термін «екзил» («*exil*»). Сам Кипріан називає своє заслання *relegatio* (Cypr. Ep. 76. 1). Найімовірніше, це дійсно була релігація, тобто м'якша форма заслання з правом збереження римського громадянства та майна. Про різницю у вигнанні як покаранні див.: Washburn, D. Banishment in the Later Roman Empire, 284–476 CE, Routledge, 2012, pp. 5–8, 17.

там, єпископ Карфагена листувався з групою нумідійських єпископів, засланих на копальні (Cyp. Ep. 76–79). Очевидна різниця в покаранні для Кипріана та ієрархів Нумідійської церкви, які при важкій роботі в шахтах стикалися з різними труднощами, зокрема побиттям (Cyp. Ep. 76. 2). Скоріше за все, єпископ Кипріан отримав поблажливе заслання (*relegatio*) завдяки соціальному статусу та знатному походженню⁷⁴⁷.

Найімовірніше, ефект, який влада очікувала отримати від перших арештів духовенства, був зворотним. На відміну від едикту Деція 250 р. після Р. Х., який по роках мирного співіснування застав християнські громади зненацька, призвівши до великої кількості відпалих, у цьому випадку ранньохристиянські спільноти були вже готові до можливих репресивних заходів з боку влади. Тим паче, що чутки про можливість переслідування надходили ще з періоду правління Требоніана Галла. З коротких відповідей, які написали нумідійські єпископи Кипріану, можна засвідчити швидкість розголосу між християнськими спільнотами Римської Африки звістки про суд над Кипріаном⁷⁴⁸. Те, що під час гоніння єпископ Карфагена також відбував покарання, надихнуло інших християн⁷⁴⁹.

Отож нумідійські сповідники, що перебували у копальнях, звертаються до Кипріана, як до першого сповідника Африки, який надав іншим натхненний приклад:

«Адже як хороший та справжній вчитель, ти перший виголосив перед проконсулом (apud acta proconsulis) те, що ми, учні-послідовники, маємо говорити перед намісником, і, засурмивши трубою, підняв небесно озброєних воїнів Бога, поставлених на битву; ти у першій шерензі вбив диявола духовним мечем; ти також своїми словами згуртував стрій братів тут і там, щоб звідусіль були

⁷⁴⁷ Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 343–344.

⁷⁴⁸ Аналіз листування між нумідійськими єпископами та Кипріаном див.: 188. Benson, E. W., Cyprian: His Life, his Times, his Work. London: Macmillan, 1897, pp. 471–474.

⁷⁴⁹ Keresztes, P. “Two Edicts of the Emperor Valerian.” *Vigiliae Christianae*, vol. 29, no. 2, 1975, p. 84.

розставлені пастки недругу і щоб були розтоптані залишки та перерізана тятива того самого народного ворога»⁷⁵⁰ (Cypr. Ep. 77. 2) .

На нашу думку, саме перебуваючи у Курубісі, єпископ Карфагена переосмислював свій тривалий шлях єпископського служіння. Нагадаємо, що гоніння імператора Деція Траяна розпочалося в перший рік єпископату Кипріана. Тоді, у 250 р. нещодавно обраний освічений та енергійний єпископ вважав, що може принести велику користь своїм подальшим єпископським служінням. Тому він покинув свою кафедру й намагався провадити ефективну політику з місця прихистку, обґрунтовуючи своє рішення необхідністю глави церкви залишитися живим для управління церквою. Він також вважав за потрібне визнати за подвиг те, що дехто із християн аналогічно зберіг своє життя під час гоніння. Опісля, за сім років єпископату, Кипріан значно укріпив свою владу та еволюціонував як церковний адміністратор та лідер пастви. Проте, як зазначалося вище, єпископ Карфагена зустрів гоніння Валеріана, коли його доктрина «єдності церкви» була поставлена під серйозний сумнів, а він сам більше не робив спроб за останнє півріччя якось уладнати відносини з єпископом Стефаном. Тож арештований у серпні 257 р. після Р. Х., він не намагався уникнути відповідальності й, вочевидь, морально готувався до можливої смерті, більше не вважаючи, що живим буде кориснішим для церкви. Диякон Понтій, розповідаючи про перебування Кипріана в Курубісі, згадує про видіння єпископа Карфагена вві сні (у тексті вжито слово «*revelatio*», тобто «одкровення»). Кипріан переказав Понтію, що йому з'явився «юнак більшої величини, ніж кремезна людина» («*iuuenis ultra modum hominis inormis*»), що відвів його до преторію на суд і жестом провістив йому майбутнє страждання («*passionis futuram*») (Vit. Cypr. XII). Слід зазначити, що таке явище, як видіння, часто трапляється в ранній агіографічній літературі Африки III століття⁷⁵¹.

⁷⁵⁰ «*Nam quasi bonus et uerus doctor quid nos discipuli secuti apud praesidem dicere deberemus prior apud acta proconsulis pronuntiasti et tuba canens Dei milites caelestibus armis instructos ad congressionis proelium excitasti et in acie prima spiritali gladio diabolum interfecisti, agmina quoque fratrum hinc et inde uerbis tuis conposuisti, ut insidiae inimico undique tenderentur et cadauera ipsius publici hostis et nerui concisi calcarentur*».

⁷⁵¹ Див. у першу чергу джерело «Страждання святих Перпетуї та Феліцити».

Водночас ми розуміємо, що епізод із видінням повноцінно передає відповідь на ті внутрішні питання, які ставив собі Кипріан, перебуваючи у засланні. Відповідь, що спричинила прийняття ідеї про власне мучеництво. На нашу думку, важливим тут є правильне трактування мотивації Кипріана. У цей період він був не просто готовий отримати вінець мучеництва, а цілком можливо, що саме у цьому і вбачав своєрідний вихід з ситуації, коли його доктрина «єдності церкви» серйозно похитнулася. Аналіз постаті Кипріана дозволяє припустити з високою точністю, що він не міг витримати нежиттєвості своїх переконань. Смерть церковної єдності для нього означала смерть власну. Розбиття об життєві реалії концепції, в яку він стільки вкладався, позбавило сенсу подальшої боротьби.

Другий едикт імператора Валеріана, значно жорстокіший порівняно з попереднім, був виданий влітку 258 р. після Р. Х. Згідно з ним, християни, що належали до вищих станів суспільства, позбавлялися майна й, у разі відмови зректися своєї віри, каралися смертю. Аналогічні рішення були ухвалені стосовно духовенства⁷⁵².

Зі свідчень Кипріана ми можемо зрозуміти суть другого едикту Валеріана⁷⁵³:

«Валеріан написав сенату, щоб єпископи, пресвітери і диякони негайно були покарані; сенатори же, знатні мужі та римські вершники мають бути позбавлені майна та гідності, і якщо вони продовжать бути християнами, незважаючи на незгоди, слід покарати їх смертю; матрон відправити у заслання, позбавивши майна; придворні Цезаря (Caesariani), які раніше сповідали, чи які зараз сповідують [віру], хай, згідно з реєстром, будуть відправлені у Цезареві володіння в кайданах. Також імператор Валеріан подав копії своїх листів, які він створив стосовно нас, намісникам провінцій. Ці листи ми щодня очікуємо отримати, стоячи твердо у вірі

⁷⁵² Haas, C. J. "Imperial Religious Policy and Valerian's Persecution of the Church, A.D. 257-260." Church History, vol. 52, no. 2, 1983, pp. 133–144, at 136.

⁷⁵³ І. Кларк доречно оцінює Ер. 80 як одне з найважливіших джерел, що розкриває суть едикту імператора Валеріана: Clarke, G. W. trans. and annot. The Letters of St. Cyprian of Carthage. Vol. 4, Letters 67–82. Ancient Christian Writers 47. New York: Newman Press, 1989, p. 297–298.

для терпіння страждань, і сподіваючись за допомогою та милосердя Божого отримати вінець вічного життя»⁷⁵⁴ (Сурр. Ер. 80. 2).

До єпископа Карфагена дійшла інформація про страту єпископа Рима Сікста разом із його чотирма дияконами (Сурр. Ер. 80. 1). Самому Кипріану після року заслання було наказано повернутися з Курубіса у вересні 258 р. після Р. Х. З його останнього листа ми дізнаємося, що у той час проконсул Африки перебував в Утиці, куди прийшло розпорядження прибути також і Кипріану. Однак єпископ Карфагена зазначив, що після наради з найближчим оточенням (*consilio carissimorum*) він вирішив дочекатися проконсула в Карфагені «у секретному укритті» («*in secessu abdito*»), адже, з його слів, не пасує єпископу поставати перед судом не у місці свого служіння (Сурр. Ер. 81).

Диякон Понтій подає інформацію, що, незадовго перед мученицькою смертю Кипріана, до нього прийшли його давні друзі знатного походження з пропозицією надати йому прихисток для збереження свого життя:

«Тим часом збиралися багато почесних і відомих рангами та кров'ю [осіб], також шляхетних знатністю світу цього, які у той час через давню з ним дружбу спонукали до прихистку, бо були це не тільки прості переконання, вони ж пропонували місця, в яких він би сховався»⁷⁵⁵ (Vit. Сурр. 14).

Проте єпископ Карфагена не погодився на це і волів просто дочекатися проконсула в Карфагені, про що він і пише у своєму останньому листі⁷⁵⁶.

---

⁷⁵⁴ «*rescripsisse Valerianum ad senatum ut episcopi et presbyteri et diacones in continenti animaduertantur, senatores uero et egregii uiri et equites Romani dignitate amissa etiam bonis spoliuntur et si adeptis facultatibus christiani [esse] perseuerauerint, capite quoque multentur, matronae adeptis bonis in exilium relegentur, Caesariani autem quicumque uel prius confessi fuerant uel nunc confessi fuerint confiscantur et uincti in Caesarianas possessiones descripti mittantur. subiecit etiam Valerianus imperator orationi suae exemplum litterarum quas ad praesides prouinciarum de nobis fecit: quas litteras cotidie speramus uenire, stantes secundum fidei firmitatem ad passionis tolerantiam et expectantes de ope et indulgentia Domini uitae aeternae coronam*».

⁷⁵⁵ «*conueniebant interim plures egregii et clarissimi ordinis et sanguinis, sed et saeculi nobilitate generosi, qui propter amicitiam eius antiquam secessum subinde suaderent: et ne parum esset nuda suadela, etiam loca in quae secederet offerebant*».

⁷⁵⁶ За подібним принципом реконструює цей епізод і М. Сейдж: Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, pp. 348–349.

Абсолютно незрозумілим є те, чому стосовно цього епізоду Е. Гіббон у першій частині своєї знаменитої книги пише:

«Єпископ Карфагена розумів, що він буде обраний однією із перших жертв, і слабкість природи підштовхувала його віддалитися таємною втечею від небезпеки та честі мучеництва, але згодом, відновивши ту сміливість, яку вимагав його характер, він повернувся до своїх садів, і терпеливо очікував служителів смерті»⁷⁵⁷.

Це хибне трактування, яке суперечить самій мотивації Кипріана. По-перше, ми ретельно дослідили його останній лист і побачили, що написаний він у спокійному тоні, котрим єпископ заповідає пастві дотримуватися миру та спокою, не вчиняти заворушень та не ставати добровільно мучениками для язичників (Сурр. Ер. 81). По-друге, в такому тлумаченні не враховується те, що Кипріан перебував десятий рік єпископом Карфагена, тож мотивація постраждати саме у місці свого служіння є обґрунтованою. Він зумисне зробив так, щоб не бути відправленим до проконсула в Утику та дочекатися його в Карфагені. По-третє, як ми зазначали у попередньому розділі, він сам був родом із Карфагена, що ще більше додає ваги його бажанню померти саме у рідному місті. По-четверте, у «Житті Кипріана» вказується на швидкий та раптовий прихід воїнів від проконсула. Тобто, місце перебування єпископа було відомим та зрозумілим. По-п'яте, ми уважно вивчили подальший діалог з проконсулом, який чітко показує, що Кипріан на суді відповідав твердо та лаконічно, без жодних спроб оскаржити вирок чи довести неправоту гонителів, що ще раз підкреслює його бажання і цілковиту готовність прийняти мученицьку смерть. Тобто, у Кипріана не було жодної думки про втечу чи боязкості, яку він переборов, як це упереджено зауважив Е. Гіббон. Навпаки, найімовірніше, цього разу смерть була бажаною для нього.

---

⁷⁵⁷ Англійський оригінал фрази Гіббона звучить наступним чином: *«The bishop of Carthage was sensible that he should be singled out for one of the first victims; and the frailty of nature tempted him to withdraw himself, by a secret flight, from the danger and the honor of martyrdom; but soon recovering that fortitude which his character required, he returned to his gardens, and patiently expected the ministers of death»*. (Vol. 2 Chapter XVI); Gibbon, E. The History of the Decline And Fall Of The Roman Empire. Ed. with introduction by J. B. Bury, D.Litt. The Macmillan Company, 1914, p. 108.

«Проконсульські Акти» (Act. Cypr. II) та «Життя Кипріяна» (Vit. Cypr. XIV–XVIII) дозволяють нам доволі чітко реконструювати суд над Кипріяном та деталі його мучеництва. Він перебував у своїх садах (*in hortis suis manebat*) (Act. Cypr. II), аж поки його не покликали до проконсула Галерія Максима, з яким вже наступного дня відбувся такий діалог:

«Проконсул Галерій Максим сказав єпископу Кипріяну: ти є Тасцій, який і Кипріан?»

Єпископ Кипріан відповів: Я.

Тоді проконсул сказав: найсвятіші імператори наказали, щоб ти зробив церемонію.

Святий Кипріан відповів: не зроблю.

Проконсул Галерій Максим відповів: помилуй себе.

Єпископ Кипріан відповів: роби, що тобі наказано. Стосовно справи настільки справедливої немає про що говорити.

Галерій Максим, порадившись з колегією, неохоче й болісно сказав: Ти довго жив нечестивим наміром, і залучив багато мерзенних людей собі в змову, і зробився ворогом Римським богам, священним віруванням. І благочестиві та найсвятіші принцепси Валеріан та Галлієн Август і Валеріан найвидастніший Цезар не змогли повернути тебе на шлях до своїх церемоній. І ось, оскільки ти є винуватець нікчемного злочину і затриманий ватажок, ти сам будеш застереженням для тих, кого ти залучив до себе своїм безчестям, порядок буде освячений твоєю кров'ю.

І він прочитав з таблички рішення: Тасцій Кипріан засуджений до страти мечем.

Єпископ Кипріан сказав: Дяка Богу». (Act. Cypr. II)⁷⁵⁸

Єпископа Карфагена на страту повели під вартою, яку супроводжувала велика кількість християн. Кипріан прийняв мученицьку смерть 14 вересня 258 р. після Р. Х⁷⁵⁹, після чого миряни перенесли його тіло та поховали:

⁷⁵⁸ Див повний фрагмент тексту джерела з перекладом українською мовою у Додатку В.2.

⁷⁵⁹ Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 349–351.

«...протягом ночі його тіло було звідти взате і при свічках та смолоскипах віднесене на землю прокуратора Макробія Кандідіана на вулиці Мампаліенса, яка була поруч з ставками, і з молитвою та великим тріумфом там похоронене» (Act. Cypr. II).

В історіографії часто мученицька смерть Кипріана аналізується як його благочестивий подвиг. Наприклад, П. Монсо, підсумовуючи життєвий шлях єпископа Карфагена, стверджує: «...найпрекраснішим актом героїзму, мабуть, було його мовчання перед обличчям смерті»⁷⁶⁰. М. Сейдж пише: «Його єпископат був наповнений однією кризою за іншою. Вчитель риторики середнього віку віднайшов себе у позиції, яка вимагала наполегливості та волі до перемоги. Він зустрів свої випробування/суди (*trials*) з успіхом»⁷⁶¹. Перш за все, зауважимо, що ми маємо відмінний погляд від біографів Кипріана щодо цього питання. У своїх трактатах та листах Кипріан ніколи зумисне не спонукав до обов'язковості мучеництва. Він не був ригористом, а також завжди функціонально підходив до єпископських обов'язків та управління церквою. Свій відхід з Карфагена під час гоніння Деція у 250 р. після Р. Х. він вважав вірним і ніколи не відмовлявся від цього рішення, хоч його і звинувачували у втечі. У творі «До Фортуната» 253 р. Кипріан писав, щоб християни були готові у разі небезпеки віддати своє життя за віру, але не вказував, що це єдиний шлях сповідання Христа. Як ми зазначали вище, в останньому листі він дав вказівки пастві не видавати себе перед язичниками (Cypr. Ep. 81). У «Проконсульських Актах» згадується епізод, у якому Кипріан наказав християнам подбати за жінок, які супроводжували його в останні дні перед мучеництвом: «коли це дізнався Кипріан, він наказав охороняти молодих жінок, оскільки всі юрилися на вулиці перед дверима посадовця» («*cum hoc Cyprianus comperisset, custodiri puellas praecepit, quoniam omnes in uico ante ianuam principis manserunt*») (Act. Cypr. II). Тобто єпископ

⁷⁶⁰ В оригіналі французькою фраза П. Монсо звучить: «...le plus beau trait d'hé roïsme, c'est probablement de s'ê tre tu en face de la mort». 133. Monceaux, P. Saint Cyprien, é vêque de Carthage. Paris: J. Gabalda, 1914, p. 52.

⁷⁶¹ Англійською фраза М. Сейджа: «*His episcopate had been filled by one crisis after another. The middleaged professor of rhetoric had found himself in a position demanding persistence and the will to conquer. He had met his trials with success*». Sage, M. Cyprian. Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975, p. 353.

Карфагена прославляв подвиг мучеництва, але ніколи не вважав за необхідне здійснювати його. Відповідно, ми задаємося запитанням: що спонукало Кипріяна під час гоніння імператора Валеріана прийняти мученицьку смерть? Враховуючи надійні зв'язки та аристократичне походження, найімовірніше, він мав можливість спробувати знову уникнути арешту та вберегти своє життя. Проте він безапеляційно постає перед судом проконсула, не робить спроб вберегти своє життя, його слова на суді лаконічні, а дії рішучі. Перед своєю стратою Кипріан наказує заплатити кату гроші за виконання обов'язку, і просить диякону зав'язати йому очі (Act. Cypr. 3). Ці дії подібні до цілковитої готовності прийняти власну кончину. Однак аналіз листів Кипріяна дає змогу побачити, що єпископ Карфагена був енергійною особистістю. Він наполегливо відстоював ті ідеї та доктрини, які вважав вірними. Ми переконані, що особистість такого типу не схильна до подібної поведінки у своїй звичній життєдіяльності. Тому, якою була мотивація єпископа поводитися саме таким чином при гонінні? У «Житті Кипріяна» автор вказує, що Кипріан слідував саме «одкровенню», тобто передбаченню про мученицьку смерть, яке він отримав під час заслання у Курубісі (Vit. Cypr. 13). Однак слід зрозуміти, що Понтій формує свого роду наратив, щоб прославити Кипріяна. Саме тому у цьому тексті, не враховуючи коротких натяків, зовсім не згадується про конфлікт з єпископом Стефаном та інші кризові моменти його єпископського служіння. На нашу думку, Кипріан прийняв рішення щодо власного мучеництва, оскільки останній рік перебував у спустошеному стані через те, що вважав, що вибудована ним система поглядів стосовно церкви зазнала поразки. Як зазначалося нами вище, суперечка щодо хрещення показала свого роду відірваний від реальності «ідеалізм» його доктрини «єдності церкви». Він отримав звістку про гоніння Валеріана у час, коли відносини з Римською церквою були розірвані, а його ідея «духовної єдності» була не тріумфуючою, а на стадії чергової кризи. Все це, поза сумнівом, позначилося на сприйнятті Кипріаном цього гоніння та його баченні власного подальшого шляху. Людина його складу особистості та характеру крах власної ідеї, у яку вклалося стільки сил і зусиль, сприймає як найбільшу ганьбу, як смерть. Тому, судячи з його дій, найімовірніше, він вбачав мучеництво єдиним реальним шляхом для виходу з

цієї ситуації, яка здавалася йому тупиковою. Тільки так можна пояснити, чому після осені 256 р. після Р. Х. Кипріан вже постає не як діяльний та ініціативний єпископ, а як людина, якій є байдужим власне життя. Тому він рішучо відповідає проконсулові, а потім з несприятливою йому до того індивідуальністю приймає мученицьку кончину⁷⁶².

Диякон Понтій закінчує «Життя Кипріана», формуючи наратив про сакралізацію Кипріана як святого мученика: «...першим же в Африці облагодичив священничий вінець, і тому почав бути першорядним після апостолів» («...etiam sacerdotales coronas in Africa primus imbueret, quia et talis esse post apostolos prior coeperat») (Vit. Cypr. 19). Незадовго після цього єпископ Карфагена фігурує в африканських агіографічних джерелах часів гоніння імператора Валеріана: «Страждання святих Маріана та Якова» («Passio Sanctorum Mariani et Iacobi») та «Страждання святих Монтана та Луція» («Passio Sanctorum Montani et Lucii») ⁷⁶³. У цих творах Кипріан з'являється як блаженний мученик, що допомагає християнам у їхніх стражданнях⁷⁶⁴.

Отже, станом на 254 р. після Р. Х. Кипріан обіймав єпископську кафедру Карфагена вже шостий рік і вважався одним із найавторитетніших єпископів у Західному Середземномор'ї. Весною 254 р. після Р. Х. Римським єпископом був обраний Стефан, погляди якого на колегіальне прийняття рішень в управлінні церквою відрізнялися від бачення Кипріана.

Перші розбіжності у відносинах між Стефаном та Кипріаном виникли стосовно іберійських єпископів Васіліда та Марціала. Християнські громади Легіо та Астуріки й Емеріти усунули цих єпископів через участь в ідолопоклонстві під час гоніння Деція Траяна. Проте колишні ієрархи звернулися до новообраного єпископа Рима Стефана, щоб повернути собі владу. Римський єпископ вирішив задовільнити

⁷⁶² Див. Додаток Б.6.: мозаїку з Равенни, де Кипріан зображений з мученицьким вінцем.

⁷⁶³ Про ці агіографічні джерела див.: Musurillo, H. The acts of the christian martyrs. Introduction texts and translations by H. Musurillo. Oxford, The Clarendon Press, 1972, pp. xxxiv–xxxvi.

⁷⁶⁴ Береговий В. «Авторство, оригінальність, зміст та історичний контекст написання 'Життя Кипріана'» Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія, вип. 159, 2, 2025, с. 15.

їхні бажання, у той час як єпископ Карфагена, разом з іншими ієрархами екклесій Африки, на соборі в Карфагені восени 254 р. підтримав обрання нових єпископів Фелікса та Сабіна.

Наступна неузгодженість між Кипріаном та Стефаном виникла навколо галльського єпископа міста Арль Марціана, який увійшов у спілкування зі схизматиком Новаціаном. Дізнавшись про це, Кипріан, чия доктрина полягала в сприйнятті церкви як сакрального середовища й у відсутності спілкування з єретиками й схизматиками, засудив Марціана. Єпископ Карфагена наполягав, щоб Стефан засудив дії Марціана Арльського, проте той зволікав із цим рішенням.

Суперечка щодо хрещення між Кипріаном та Стефаном датується 255–256 рр. після Р. Х. Її передумовою було повернення християн зі схизматичних угруповань (новаціаністів та лаксистів) до ортодоксальної церкви. Серед ієрархів церков поставало питання: чи слід здійснювати таїнство хрещення над тими, хто отримав його від схизматиків. Доктрина Кипріана проголошувала схизматиків «поза церквою» (*extra ecclesia*), тому в них було відсутнє будь-яке сакральне таїнство. Відповідно, над тими, хто повертався до ортодоксальної церкви, передбачалося проведення таїнства хрещення. Єпископ Рима Стефан вважав достатнім покладення руки єпископа (*manum ab episcopo*) під час прийняття до ортодоксальної церкви без повторного хрещення.

На підтримку доктрини про обов'язковість (повторного) хрещення єретиків та схизматиків в Карфагені з ініціативи Кипріана організували три собори: весною 255 р., весною та восени 256 р. Оскільки єпископ Рима Стефан не поділяв цих поглядів стосовно хрещення, він вдався до розривання відносин із представниками Африканської церкви, а також тими ієрархами церков Сходу, які підтримували бачення єпископа Карфагена. Доктрина Кипріана «єдності церкви» та «єдності єпископату» зазнала серйозного потрясіння, що вплинуло на самого Кипріана, адже після осені 256 р. після Р. Х. він більше не робив якихось активних дій для продовження цієї суперечки. У наявних нам джерелах більше не фіксуються якісь послання задля спроби переконати церковних ієрархів у правильності погляду стосовно хрещення, питання церковної єдності, засудження чи примирення з

єпископом Рима. Вочевидь загострення суперечки щодо хрещення похитнули вибудований світогляд єпископа Кипріана та заставили його задуматися над реалістичністю власної концепції.

У 257 р. після Р. Х. імператор Валеріан видав антихристиянський едикт, за яким християнам заборонялися релігійні зібрання, а представників духовенства змушували зректися своїх релігійних переконань. У серпні цього ж року єпископ Стефан загинув, а Кипріана викликали на суд до проконсула Африки Аспасія Патерна та, через відмову зректися християнства, засудили до вигнання (*relegatio*) в місто Курубіс.

У засланні Кипріан переосмислював власний шлях своєї церковної діяльності. Адже перед гонінням єпископ Карфагена переживав світоглядний надлом через руйнування власної доктрини «єдності церкви».

У 258 р. після Р. Х. імператор Валеріан видає значно жорстокіший, другий антихристиянський едикт, що позбавляв знатних християн майна та зобов'язував їх зректися своєї віри. Те саме стосувалось і представників духовенства. За відмову виконати едикт християн карали смертю. Єпископ Кипріан був повернений з однорічного заслання та вирішив дочекатися проконсула Африки у Карфагені, адже той перебував у місті Утика. Під час перебування у власних садах Кипріан відмовився від прохань його оточення втекти та уникнути арешту. Аналіз останніх листів Кипріана показав, що він був готовий до прийняття мучеництва. Така рішучість полягала у руйнуванні його попередньої доктрини, з якою єпископ Карфагена ототожнював і власне єпископське служіння.

Кипріан постав перед судом проконсула Африки Галерія Максима і рішуче відмовився зректися християнської віри, за що прийняв мученицьку смерть 14 вересня 258 р. після Р. Х.

У «Житті Кипріана» диякона Понтія Кипріан постає як «перший африканський мученик-єпископ», а в подальших агіографічних творах Африки часів гоніння Валеріана – з'являється християнам у видіннях як заступник під час їхніх страждань. Це свідчить про швидкість його сакралізації в середовищі африканських християн.

ВИСНОВКИ

Дослідження Кипріана Карфагенського у контексті розвитку ранньохристиянської церкви дало змогу сформулювати наступні висновки.

У ході наукової роботи було залучено широкий комплекс джерел декількох типів (писемних, археологічних, епіграфічних, нумізматичних, візуальних). Найчисленнішими та найбільш інформативними є писемні джерела, які ми поділили на кілька груп. У працях Пізньоантичних Отців Церкви IV-V ст. Кипріан Карфагенський згадувався, але лаконічно та опосередковано. Найчастіше посилався на єпископа Карфагена єпископ Гіппону Аврелій Августин. Ієронім подає коротку біографію Кипріана. Згадують його також Лактанцій та Евсевій Кесарійський. Задля розуміння середовища, у якому формувалася ця постать, у нашому дослідженні аналізувалися праці африканських попередників Кипріана: Тертуліана та Мінucia Фелікса, з якими єпископ Карфагена був ознайомлений та рецензував їхні ідеї у своїх трактатах. Окремою групою є агіографічні тексти, які представлені «Стражданнями святих» («*Passiones sanctorum*») та «Актами мучеників» («*Acta martyrum*»). Найповніше про єпископа Кипріана подають інформацію агіографічні тексти: «Життя Кипріана» диякона Понтія та «Проконсульські Акти святого Кипріана». Ці тексти створені сучасниками незадовго після мученицької смерті єпископа Карфагена. Найважливішою групою писемних джерел є корпус листів Кипріана (*Cypriani epistolae*), що містить 81 лист. Більшість листів написані самим Кипріаном і подають інформацію про події у церквах Африки та Рима у період 249 – 258 рр. Окрім листів, Кипріан написав 12 трактатів морально-дисциплінарного, еклезіологічного та богословського характеру. Важливими для нашого дослідження були папірусні джерела (*libelli*) з Єгипту, у яких засвідчена процедура язичницького жертвопринесення під час гоніння на християн за імператора Деція Траяна (250 р.). Політично-соціальний контекст розвитку Римської держави у період III ст. після Р. Х. слабо та хаотично виражений у римських авторів. Насамперед про цей період писали: Діон Кассій, Геродіан, автор/автори «Історії Августів». Для розуміння політичних тенденцій допоміжними були нумізматичні джерела, а соціально-

культурний контекст епохи представлений візуальними джерелами, особливо мозаїками, яких у Римській Африці було створено велику кількість. Невід'ємним компонентом є археологічні знахідки поблизу Карфагена, за рахунок яких прослідковується рання християнська присутність у симбіозі з юдейськими спільнотами.

Для комплексного дослідження постаті Кипріана Карфагенського у системі античного світу та у формуванні ранньої церкви вимагалось неодмінне опрацювання спеціалізованих праць з історії Римської імперії, її адміністративного та політичного апарату, розвитку соціальної та релігійної сфер, а також узагальнених та вузькоспеціалізованих праць по ранньому християнству, що було здійснено у нашій роботі. Окремо Кипріаном Карфагенським як визначним Отцем Церкви цікавилися релігійні діячі у період Реформації та у подальші століття ранньомодерної доби. Е. Гіббон розглядав Кипріана Карфагенського як приклад єпископа та християнина середини III ст. після Р. Х. У XIX ст. з інституалізацією історичної науки інтерес до постаті Кипріана пожвавлювався. Праці цього єпископа були видані у критичних виданнях (PL Жака-Поля Міня та у CSEL під редакцією В. фон Гартеля). Окремо Кипріана як лідера церкви Африки та його писемний спадок досліджували Е. В. Бенсон, А. фон Гарнак, П. Монсо та інші. Оскільки Магриб був територією колоніальних володінь Франції, то до середини XX ст. християнство у цьому регіоні досліджували французькі науковці, зокрема згаданий П. Монсо, Г. Леклерк, Л. Дюшен, Ш. Сомань, Ф. Декре. З другої пол. XX ст. Кипріана почали все частіше розглядати у контексті соціокультурних та релігійних особливостей регіону Римської Африки та загалом Римської держави у період кризи III століття. Важливими у цьому напрямку є дослідження В. Х. К. Френда, Т. Д. Барнса, Б. Шоу та інших. Перегляд біографії Кипріана та аналіз його праць здійснювали М. Бевено, М. Сейдж, Ч. Боберц, Й. Фішер, Г. В. Кларк, який надав власну хронологію листів Кипріана та прокоментував їх. Серед авторитетних дослідників новітньої історіографії вирізняються праці Дж. Петью Бернса, М. А. Тілли, А. Брента, Д. Данна та інших. Однак зацікавленість щодо єпископа Кипріана виявляють в основному західні вчені, у той час як у вітчизняній історіографії цій постаті присвячено обмаль

уваги. Попри актуальні дослідження сьогодення, в історіографії не існує єдиної точки зору стосовно хронології написання трактатів Кипріана, значною мірою увага приділена його єпископату в період гоніння Деція Траяна, але на питаннях щодо мучеництва Кипріана, його мотивації вчинення цієї дії особливого фокусування уваги дослідників не було.

Встановлено, що особливості Римської Африки впливали на специфіку розвитку тамтешнього християнства. Римське домінування у цьому регіоні розпочалося з 146 р. до Р. Х., тобто з перемоги Римської республіки у Третій Пунічній війні та початком формування провінції Африка. Проконсульська Африка була багатою на землеробські культури, торгівельною та економічно розвиненою провінцією Римської держави. Постійна торгівельна комунікація сприяла притокові населення з різних регіонів Імперії та урбанізації регіону. Християнство проникало у Проконсульську Африку як зі східних провінцій Імперії, так і з Рима. Перша згадка про християн датується 180 р. після Р. Х. та фіксується у джерелі «Акти Скілітанських мучеників». У подальшому, свідчення про розвиток християнських громад в Африці ми отримуємо в основному з трактатів Тертуліана.

Тертуліан (бл. 160–220 рр. після Р. Х.) написав більше тридцяти трактатів богословського та морально-дисциплінарного характеру. Творчість цього апологета мала великий вплив на формування системи поглядів Кипріана Карфагенського. Деякі з моральних настанов Тертуліана єпископ Карфагена неодноразово розвивав у своїх трактатах, але аналіз джерел показав, що Кипріан не почерпнув від свого попередника радикальні погляди, зокрема ставлення до мучеництва, до якого постійно спонукав Тертуліан. Натомість Кипріан не вбачав такий подвиг обов'язковим для здійснення паствою.

У деяких працях Тертуліана прослідковується вплив монтанізму. Однак на ранньому етапі монтанізм в Африці не призвів до церковного розколу, а радше відображав особливості християнства у цьому регіоні. Тому, у подальшому, Кипріан, який був знайомий з працями своїх попередників, сформував свої погляди у межах ортодоксального вчення церкви.

Відомо, що у 197 – 198 рр. на християн Африки здійснювалися спорадичні гоніння з боку язичницького суспільства. У 202 р. імператором Септимієм Севером задля встановлення порядку в Римській державі був виданий указ про заборону юдейського та християнського прозелітизму. В Африці цей указ переріс у недовгострокове християнське гоніння, пік якого припав на 203 р.

Утиски християн в Африці у 203 р. описуються в агіографічному джерелі «Страждання святих Перпетуї та Феліцити». У цьому творі відбувається прославлення подвигу групи християн, що героїчно постраждали мученицькою смертю в Карфагені. Сакралізація християнських мучеників у цьому творі, а також згадки про подвиг мучеництва у трактатах Тертулліана дають підстави зробити висновок, що характерною рисою християнства Африки був високий ступінь шанування мучеництва.

Імператорський указ Септимія Севера не переріс у широкомасштабне гоніння. Починаючи з 210-их рр. до 249 р., християнство перебувало у спокійних відносинах з Римською владою.

Реконструюється, що єпископами до Кипріана у Карфагені були: Опат, Агриппін та Донат. Роки їхнього єпископату варіюються між кінцем II ст. – 248. р. Характерною рисою церкви Африки було зібрання соборів для колегіального вирішення питань. За цей час в Африці були зібрані два собори: за єпископа Агриппіна (бл. 230 р.) та єпископа Доната (бл. 240-их рр.). В обох випадках число учасників собору було досить великим: близько сімдесяти та дев'яноста єпископів відповідно. Це пояснюється урбанізацією Африки. У подальшому практику зібрання соборів активно розвинув єпископ Кипріан.

У внутрішньому розвитку у цей період відбулася інституалізація християнських спільнот Африки. В церквах існує чіткий поділ на духовенство та мирян. Церковні спільноти займалися благодійною діяльністю, опікою нужденних, допомогою християнським мученикам у в'язницях. Аналіз творів Тертулліана та Кипріана засвідчує, що у першій половині III ст. здійснювався переклад Біблії на латинську мову, а саме церковне середовище Африки було латиномовним.

Встановлено, що Кипріан народився на початку III ст. у Карфагені. Він мав знатне походження та належав до провінційної аристократії. Точна номенклатура його імен невідома і може варіюватися в залежності від контексту. Офіційно до нього зверталися: «Тасцій, який і Кипріан». Це засвідчено у судовому зверненні проконсула Африки до Кипріана. Тому, ми робимо висновок, що Тасцій – ім'я відоме для язичницького загалу, Кипріан – ймовірно, його друге ім'я за яким він був також відомим. Цецилій – ім'я, яке Кипріан прийняв від свого духовного вчителя пресвітера Цецилія, тож має християнську коннотацію.

У 240-их рр. Кипріан через світоглядну кризу знайомиться з християнським вченням та приймає хрещення. Розчарування в язичницькому середовищі та прийняття ним хрещення засвідчені у його першому трактаті «До Доната». Ставши християнином, Кипріан щедро роздає свої багатства церковній пастві, швидко опановує Святе Письмо та формує власне християнське бачення. Через релігійний ентузіазм він без затримки обирається паствою єпископом Карфагена у 248/249 р. Під час обрання Кипріана на єпископа існувало декілька осіб, невдоволених його кандидатурою. У подальші роки ця група невдоволеного духовенства чинитиме опозицію його єпископській владі.

Встановлено, що до 250 р. Кипріан, окрім трактату «До Доната», написав ще декілька творів. Серед яких – «Оскільки ідоли не є богами» є апологетичним твором; праці «До Квірина» та «Про вбрання дів» мають духовно-наставницький та морально-дисциплінарний характер.

Засвідчується, що у своїх перших творах та листах у сані, Кипріан спонукав поважати церковну ієрархію та обґрунтовував церкву як єдину для духовного спасіння сферу, яка адмініструється єпископами.

У 249 р. до влади в Імперії приходить Децій Траян, котрий видає релігійний едикт, згідно до якого кожен вільний мешканець держави повинен здійснити особисте жертвопринесення, яке має бути письмово засвідченим у спеціальному сертифікаті (*libellus*). Встановлено, що указ імператора Деція не був суто антихристиянським, але на практиці призвів до гоніння на християн у різних провінціях Римської держави. В Африці чимало християн принесли

жертвопринесення, ставши відпалими (*lapsi*). Менша кількість християн відмовилася принести язичницькі жертвопринесення, за що стала покараною владою тюремними ув'язненнями та засланням (*relegatio*). Власне Кипріан покинув Карфаген з початком переслідування, наприкінці січня 250 р. Свій відхід він обґрунтував тим, що не хотів викликати ненависть на християнську спільноту своєю присутністю в Карфагені, а також тим, що заради збереження церкви слід уберегтися насамперед її главі, себто єпископу. З місця укриття Кипріан провадив постійну комунікацію з паствою через довірених осіб, надавав матеріальну підтримку сповідникам і настановляв духовенство. Починаючи з весни 250 р., у церковному середовищі Африки фіксується криза, що спричинена бажанням великої кількості відпалих (*lapsi*) повернутися у церковне середовище. Кипріан вважав, що питання прощення відступників від віри має бути вирішене на соборі після гоніння. Через велику шану до мучеників в Африці відпали звернулися до ув'язнених християн та сповідників і зажадали у них негайного церковного прощення. Частина сповідників почала видавати церковне прощення (*libelli pacis*) відпалим та не підпорядковуватися рішенням єпископа Карфагена. Опозиційними до Кипріана стали і декілька пресвітерів, а також ті члени духовенства, які були його давньою опозицією. Серед найбільш активних представників бунтівного духовенства були пресвітер Новат та диякон Феліціссім. Для виходу з внутрішньоцерковної кризи єпископ Карфагена увійшов у плідну комунікацію з церковним середовищем Рима: духовенством та відомими сповідниками, які надали Кипріану у своїх посланнях цілковиту підтримку. Укріпивши свою владу зовнішньою підтримкою, Кипріан висвятив прихильних до своєї політики осіб зі сторони сповідників у власній церкві. Навесні 251 р. гоніння Деція пішло на помітний спад, тому Кипріан повернувся до Карфагена, організувавши собор. Головування Кипріана на соборі ознаменувало подолання внутрішньоцерковної кризи та посилення його єпископської влади. На соборі було прийняте рішення надати прощення тим християнам, які купили сертифікати (*libellatici*), а тим, що самостійно вчинили жертвопринесення, себто відпалим (*lapsi*), пропонувалося увійти у довготривале покавання з можливістю отримати церковний мир перед своєю смертю. Ці твердження були обґрунтовані

Кипріаном у його трактаті «Про відпалих». У цей же час єпископ Карфагена написав свій найвідоміший трактат «Про єдність католицької церкви», головними ідеями якого були церковна єдність, що прирівнювалася до сакрального явища, єпископська солідарність, засудження схизматичних рухів та розкольніцьких дій, які ототожнювалися з єрессю. У подальшому Кипріан розвиватиме ідею «єдності церкви» протягом всього свого єпископського служіння, а постійна організація соборів у Карфагені буде форматом колегіального прийняття рішень єпископами. Центральну роль на цих соборах відіграватиме кафедра Карфагена та її єпископ.

Гоніння Деція Траяна породило серед ранньохристиянських церков складне та суперечливе питання стосовно реінтеграції відпалих (*lapsi*) у церковне середовище. Духовенство поділялося на ригористів та лаксистів (послідовників м'якої політики). Єпископ Кипріан займав помірковану позицію, не являючись прихильником ні надто поблажливої, ні радикально-жорстокої політики. Навесні 251 р. у церкві Рима відбувся розкол, оскільки тамтешній авторитетний пресвітер Новаціан не погодився з обранням Корнелія у сан єпископа. Новаціан мав ригористичний погляд стосовно відпалих та вважав неможливим їхнє прощення, Корнелій займав помірковану позицію у цьому питанні. Незважаючи на короточасну комунікацію між Новаціаном та Кипріаном, після нетривалого розслідування ситуації, єпископ Карфагена та єпископат Африки надав цілковиту підтримку новобраному єпископу Корнелію, оскільки вбачав у діях Новаціана схизму, а відповідно порушення «церковної єдності». Організований влітку 251 р. собор у Римі підтримав попередню помірковану позицію Кипріана стосовно відпалих (*lapsi*), що свідчить про домінацію церкви Карфагена серед тогочасних церков Західного Середземномор'я. Водночас у самій Африці бунтівне духовенство, яке давно протидіяло Кипріану, за підтримки відлученого від церкви єпископа Ламбесісу Привата, диякона Феліціссіма та декількох нумідійських єпископів, обрало псевдоєпископом Карфагена Фортуната. Тому, протягом 251 – 252 рр. Кипріан доклав чимало зусиль для встановлення «церковної єдності», тобто подолання розколу Новаціана та схизматичних дій всередині власної церкви, що засвідчено у великій кількості його листів у цей період. Наприкінці весни 252 р. організувався наступний собор у Карфагені, на якому

головував Кипріан та взяли участь шістдесят два єпископи. Собор вирішував локальне питання стосовно поспішного дарування миру відпалому єпископу та питання стосовно дня хрещення немовлят.

Ефективність та авторитет єпископського служіння Кипріана проявляються у 253 – 254 рр. Під час вирування епідемії невідомої хвороби, що у науці отримала назву «Кипріанова чума», єпископ Карфагена розгорнув допомогу для хворих, підбадьорював та підтримував християн, що засвідчено у його трактаті «Про смертність». У цей же час християни у Нумідії постраждали від берберського набігу, тож на прохання нумідійських єпископів Кипріан зібрав у своїй церкві суму у 100 000 сестерціїв та надіслав ці кошти на допомогу полоненим.

Вирування епідемії, нові чутки про гоніння на християн, соціальні та політичні потрясіння, як складові чинники кризи третього століття в Римській імперії, відобразилися на світоглядному сприйнятті Кипріана. У ці роки єпископ Карфагена сповнився есхатологічного очікування, згадував у своїх листах та у трактаті «До Деметріана» про прихід антихриста. Таким чином, своїм апокаліптичним сприйняттям Кипріан яскраво ілюстрував той колективний настрій, який населення Римської держави у час хронічної політично-соціальної нестабільності в період затяжної кризи.

У 253 р. у Карфагені за головування Кипріана був організований собор за участі сорока чотирьох єпископів. Собор постановив надати негайне прощення всім відпалим християнам та реінтегрувати їх у церковну спільноту. Таке рішення колегією єпископів було прийняте у зв'язку з вируванням епідемії та відповідно великою кількістю смертей, а також через чутки про можливий початок гоніння на християн імператором Требоніаном Галлом. Саме тоді Кипріаном був написаний твір «До Фортуната», у якому єпископ Карфагена зібрав велику кількість прикладів зі Святого Письма, які мали б укріплювати християн під час гоніння та готувати до можливого прийняття мучеництва. Натомість у цьому творі відсутні радикальні та ригористичні заклики до обов'язковості мученицької смерті за віру в Христа.

У 254 р. єпископом Рима був обраний Стефан, який мав відмінний від Кипріанового погляд на природу функціонування церкви та загалом на питання

колегіального єпископського управління. Перші розбіжності між єпископами Карфагена та Рима розпочалися стосовно ситуації з іберійськими єпископами Васілідом та Марціалом восени 254 р. Глави церков Легіо та Астуріки й Емеріти Васілід та Марціал запламували себе язичницькими ритуалами під час гоніння Деція, тому іберійські церковні громади обрали собі нових єпископів Фелікса та Сабіна. Натомість Васілід та Марціал звернулися до новообраного Стефана, щоб, отримавши його підтримку, поновитися у сані єпископів. Відомо, що Кипріан підтримав обраних єпископів Фелікса та Сабіна, натомість Стефан надав підтримку Васіліду та Марціалу. З приводу цього в Карфагені був організований єпископський собор (восени 254 р.), метою якого було апелювання до помилкових дій єпископа Рима. Наступна розбіжність виникла стосовно подій у церквах Галлії. Єпископ Арля Марціан увійшов у спілкування зі схизматиком Новаціаном та підтримував його ригористичну політику. На прохання єпископа Фаустина з Лугдунума, Кипріан висловив рішуче засудження Марціана та апелював до вчинення аналогічної дії Стефаном. Однак єпископ Рима зволював з висловленням власної позиції. Доктрина Кипріана полягала у тому, що церковна єдність є сакральним простором. Відповідно, Новаціан, спричинивши схизму, перебував поза церквою, а тому єпископська комунікація з ним підлягала засудженню. Стефан не мислив такими категоріями.

Суперечка стосовно хрещення 255 – 256 рр. була спровокована процесом повернення християн зі схизматичних угруповань (новаціаністів та лаксистів) в ортодоксальну церкву. Ключовим було питання: чи слід хрестити тих, хто був раніше охрещений у схизматиків? Оскільки доктрина Кипріана полягала у дотриманні «церковній єдності», а відповідно «відсутності спасіння поза церквою», то він вважав хрещення за межами ортодоксальної церкви неможливим. Єпископ Рима Стефан вбачав необхідність у доповненні цього таїнства рукопокладенням єпископа на особу без повторного хрещення. Для підтримки власної доктрини Кипріаном були організовані три собори у Карфагені. Гострота теологічної дискусії особливо проявилася влітку 256 р., коли єпископ Стефан розірвав комунікацію з представниками Африканської церкви, а також з тими ієрархами східних провінцій, які підтримували погляд Кипріана на цю ситуацію. У цей же час єпископ Карфагена

змінює фрагменти трактату «Про єдність католицької церкви, які могли б вказувати на першість Римського єпископа. Організований восени 256 р. останній собор у Карфагені зібрав вісімдесят п'ять єпископів з Нумідії, Мавретанії та міст Проконсульської Африки, висловлювання яких письмово засвідчені та були однастайні на користь позиції Кипріяна.

Незважаючи на підтримку Кипріяна місцевими ієрархами, розрив відносин єпископом Стефаном спричинив кризу комунікації з Римською церквою та порушення доктрини «церковної єдності». Відсутність продовження цієї суперечки весною 257 р. трактується нами як перегляд Кипріаном власної вибудованої доктрини та спустошливий емоційний надрив після чергової масштабної міжцерковної кризи.

Влітку 257 р. імператором Валеріаном був виданий антихристиянський указ, який зобов'язував лідерів християнських церков припинити церковні зібрання і виказати представників духовенства. Кипріан був викликаний на суд до проконсула Африки Аспасія Патерна та засуджений до вигнання у місто Курубіс. Перебуваючи у місці заслання, за згадками диякона Понтія, Кипріан отримав відіння про майбутню мученицьку смерть. Цей факт трактується нами, як підсумок психо-емоційного стану, в якому перебував єпископ, очікуючи прийняття мученицької смерті, оскільки протягом останнього року мав кризу через руйнування вибудованої ним доктрини «церковної єдності».

Єпископа Кипріяна повернули з заслання у вересні 258 р. у зв'язку з другим едиктом Валеріана, за яким глави християнських церков у разі дотримання своєї віри мали бути страченими. У своєму останньому листі Кипріан заповідав пастві не провокувати язичницьке суспільство та зберігати мир, що вчергове підтверджує те, що єпископ Карфагена не вбачав здійснення подвигу мучеництва обов'язковим для кожного. Однак прийняте ним особисте рішення стосовно самої такої смерті пояснюється попереднім його становищем, коли Кипріан після суперечки стосовно хрещення та чергової церковної кризи більше не вважав свою доктрину життєздатною, а діяльність – корисною. У цьому випадку мучеництво ставало для єпископа Карфагена єдиним гідним та бажаним завершенням власного життя. Це

підтверджується тим, що, на відміну від 250 р., Кипріан відкинув прохання оточення вберегти власне життя та, дочекавшись проконсула Галерія Максима, коли той прибув з Утики у Карфаген, постав перед судом. За відмову зректися християнства Кипріан був підданий страті через усікновення голови мечем 14 вересня 258 р. Опісля єпископ Карфагена був похоронений своєю паствою з великою повагою та почестями.

Подальше фігурування Кипріана в агіографічних текстах часу гоніння Валеріана, де Кипріан з'являвся як святий мученик, що підтримував християн, вказує на швидку сакралізацію постаті цього Карфагенського єпископа.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Біблія. Книги Священного Писання Старого і Нового Завіту. В українському перекладі з паралельними місцями. Переклад Патріарха Філарета (Денисенка), Київ, видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004.
2. Дмитро Туптало. Життя Святих (1 том). Вересень. М. Львів, видавництво «Свічадо», 2005.
3. Творенія блаженнаго Августина Епископа Иппонійскаго. Библіотека Твореній Св. Отцевъ и Учителей Церкви Западныхъ издаваемая при Кіевской Духовной Академіи. Книга 7. Часть 1. Письма. Кієвъ, 1880.
4. Творенія блаженнаго Іеронима Стридонскаго. Библіотека Твореній Св. Отцевъ и Учителей Церкви Западныхъ издаваемая при Кіевской Духовной Академіи. Книга 8. Часть 5. Письма. Кієвъ, 1879.
5. Творенія св. Священномученика Кипріяна Епископа Карфагенскаго. Библіотека Твореній Св. Отцевъ и Учителей Церкви Западныхъ издаваемая при Кіевской Духовной Академіи. Книга 1. Часть 1. Письма. Кієвъ, 1879.
6. Творенія св. Священномученика Кипріяна Епископа Карфагенскаго. Библіотека Твореній Св. Отцевъ и Учителей Церкви Западныхъ издаваемая при Кіевской Духовной Академіи. Книга 2. Часть 2. Трактаты. Кієвъ, 1879.
7. Against the heretic Novatian". Writings of Cyprian, Bishop of Carthage. Vol. 2. Trans. by R. E. Wallis. Ante-Nicene Christian Library 13. Ediburgh, T. & T. Clark, 1869, pp. 429–445.
8. Augustinus. De Baptismo contra donatistas. Patrologiae cursus completus. Patrologia Latina, vol. 43, ed. J.-P. Migne. Paris, 1865, cols. 107–244.
9. Augustinus. De Unico Baptismo contra Petilianum. Patrologiae cursus completus. Patrologia Latina, vol. 43, ed. J.-P. Migne. Paris, 1865, cols. 595–614.
10. Cipriano de Cartago. Cartas. Traducido por L. García Sanchidrián, Biblioteca Clásica Gredos, Madrid, 1998.
11. Cyprianus, Thascius Caecilius. De Lapsis and De Ecclesiae Catholicae Unitate. Text and translation by Maurice Bévenot, S.J., Oxford University Press, 1971.
12. Dio's Roman History. English trans. by E. Cary. Vol. 9. The Loeb Classical Library. Harward University Press, 1955.
13. Eusebius. Ecclesiastical History, Volume I: Books 1–5. Trans. by Kirsopp Lake. Loeb Classical Library 153. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1926.
14. Eusebius. Ecclesiastical History, Volume II: Books 6–10. Trans. by J. E. L. Oulton. Loeb Classical Library 265. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1932.

15. Heidelberger Gesamtverzeichnis der griechischen Papyrusurkunden Ägyptens – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://aquila.zaw.uni-heidelberg.de/start>
16. Herodian of Antioch's. History of the Roman Empire from the death of Marcus Aurelius to the accession of Gordian III. Trans. from the greek by E. C. Echols. University of California Press, Berkeley & Los Angeles, 1961.
17. Hieronymus. De viris illustribus. Patrologiae cursus completus. Patrologia Latina, vol. 23, ed. J.-P. Migne. Paris, 1849, cols. 177–206.
18. Lactantius. De Mortibus persecutorum. Ed. and trans. by J. L. Creed. Clarendon Press, Oxford, 1984.
19. Lactantius. Institutiones Divinae. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, vol. 19, pars 1, ed. S. Brandt. Vienna 1890.
20. Lactantius. The divine institutes. Trans. by Sister Mary Francis McDonald, O. P. Washington, the Catholic University of America Press, Washington, 1964.
21. Life and Passion of St. Cyprian. Translated by Robert Ernest Wallis. From Ante-Nicene Fathers, Vol. 5. Edited by Alexander Roberts, James Donaldson, and A. Cleveland Coxe. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.newadvent.org/fathers/0505.htm>
22. Novatian Opera. Corpus Christianorum: Series Latina, vol. 4, ed. by G. F. Diercks. Brepols, 1972.
23. "On Baptism, against the Donatists". Trans. by J. R. King. St. Augustin: The Writings Against the Manichaeans and Against the Donatists. Ed. by Ph. Schaff. A Select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers of The Christian Church. Series 1, vol. 4. Buffalo, the Christian Literature Company, 1887, pp. 411–514.
24. "On Re-baptism". Writings of Cyprian, Bishop of Carthage. Vol. 2. Trans. by R. E. Wallis. Ante-Nicene Christian Library 13. Edinburgh, T. & T. Clark, 1869, pp. 401–428.
25. "Papyrus-Editionen" der Heidelberger Akademie der Wissenschaften): – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://aquila.zaw.uni-heidelberg.de/start>
26. Patrologiae cursus completus. Patrologia Latina. ed. J.-P. Migne. –[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://patristica.net/latina/>
27. Robinson, J. A, ed. The Passion of St. Perpetua. Volume 1 of Texts and Studies (First Series), Gorgias Press, 2004.
28. S. Thasci Caecili Cypriani Opera Omnia. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, vol. 3, pars 1, ed. W. Hartel. Vienna, 1868.
29. S. Thasci Caecili Cypriani Opera Omnia. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, vol. 3, pars 2, ed. W. Hartel. Vienna, 1871.
30. S. Thasci Caecili Cypriani Opera Omnia. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, vol. 3, pars 3, ed. W. Hartel. Vienna, 1871.
31. Saint Augustine. Letters. Volume I (1–82). The Fathers of the Church. Translated by Sister Wilfrid Parsons, S.N.D. The Catholic university of America Press, Washington, first paperback reprint, 2008.

32. Saint Augustine. Letters. Volume II (83–130). The Fathers of the Church. Translated by Sister Wilfrid Parsons, S.N.D. Washington, the Catholic university of America Press, Washington, first paperback reprint, 2008.
33. Saint Augustine. Letters. Volume III (131–164). The Fathers of the Church. Translated by Sister Wilfrid Parsons, S.N.D. Washington, the Catholic university of America Press, first paperback reprint, 2008.
34. Saint Augustine. Letters. Volume IV (165–203). The Fathers of the Church. Translated by Sister Wilfrid Parsons, S.N.D. The Catholic university of America Press, Washington, 1981.
35. Saint Jerome. On illustrious men. Translated by Thomas P. Halton. Washington, D.C.: Catholic University of America Press, 1999.
36. Tertullian. Apology. De Spectaculis. Trans. by T. R. Glover. Minucius Felix. Octavius. Trans. by Gerald H. Rendall. Based on the unfinished version by W. C. A. Kerr. Loeb Classical Library 250, Harward University Press, 1976.
37. Tertulliani Apologeticum. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, vol. 69, ed. H. Hoppe. Vienna, 1939.
38. Tertulliani De paenitentia. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, vol. 76, pars 4, ed. Ph. Borleffs. Vienna, 1957.
39. Tertulliani Opera. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, vol. 20, pars 1, ed. A. Reifferscheid, G. Wissowa. Vienna, 1890.
40. Tertulliani Opera. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, vol. 47, pars 3, ed. E. Kroymann. Vienna, 1906.
41. Tertulliani Opera. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, vol. 70, ed. E. Kroymann. Vienna, 1942.
42. Tertulliani Opera. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, vol. 76, pars 4, ed. V. Bulhart. Vienna, 1957.
43. The book of the Popes (Liber Pontificalis) I (to the pontificate of Gregory I). Trans. and introduction by L. R. Loomis. New York, Columbia University Press, 1916.
44. The History of Zonaras. From Alexander Severus to the Death of Theodosius the Great. Trans. by T. H. Banchich and E. N. Lane. Pp. x + 317. London and New York, Routledge, 2009.
45. The Letters of Pliny the Younger. Selected and edited together with a companion to Pliny's letters by Helen H. Tanzer. New York: G. E. Stechert, 1936.
46. The works of Saint Augustine. Sermons 306–340A. Volume 3, Part 9. Trans. and notes by Edmund Hill. Ed. John E. Rotelle. A translation for 21st Century. Rotelle, New City Press, 1994.
47. The Writings of Cyprian, Bishop of Carthage. Vol. 1. Trans. by R. E. Wallis. Ante-Nicene Christian Library 8. Ediburgh, T. & T. Clark, 1868.
48. The Writings of Cyprian, Bishop of Carthage. Vol. 2. Trans. by R. E. Wallis. Ante-Nicene Christian Library 13. Edinburgh, T. & T. Clark, 1869.

49. The writings of Quintus Sept. Flor. Tertullianus. Vol. 1. Trans. by. S. Thelwali and P. Holmes. Ante-Nicene Christian Library 11. Ediburgh, T. & T. Clark, 1869.
50. The writings of Quintus Sept. Flor. Tertullianus. Vol. 2. Trans. by P. Holmes. Ante-Nicene Christian Library 18. Ediburgh, T. & T. Clark, 1870.
51. The writings of Quintus Sept. Flor. Tertullianus with the extant works of Victorinus and Commodianus. Vol. 3. Trans. by S. Thelwall and R. E. Wallis. Ante-Nicene Christian Library 18. Ediburgh, T. & T. Clark, 1870.
52. Victor of Vita. History of the Vandal Persecution. Trans. with notes and introduction by John Moorhead. Liverpool University Press, 1992.
53. Vita di Cipriano, Vita di Ambrogio, Vita di Agostino. Introduzione di Christine C. Mohrmann, testo critico e commento a cura di A. A. R. Bastiaensen, traduzioni di Luca Canali e Carlo Carena. Milano, 1975.
54. Zosimus. New History. Trans. with commentary by R. T. Ridley. Australian Association for Byzantine Studies Department of Greek, University of Sydney, 1982.

Візуальні матеріали

55. Мозаїка господаря Юлія (Dominus Julius). [Електронний ресурс] URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:La_propriet%C3%A0_del_signore_Giulio_proveniente_da_Cartagine_conservata_al_Bardo_di_Tunisi.jpg
56. Мозаїка з зображенням Вергілія з поемою «Енеїда» в оточенні муз Кліо та Мельпомени. [Електронний ресурс] URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Virgil_Mosaic_Bardo_Museum_Tunis.jpg
57. Фрагмент мозаїки з зображенням лева. [Електронний ресурс] URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bardo_Mosa%C3%AFque_Uzitta.jpg
58. Фрагмент мозаїки з зображенням святого мученика Кипріяна. [Електронний ресурс] URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mosaic_of_Saint_Cyprian_of_Carthage_from_Sant%27Apollinare_Nuovo_in_Ravenna.jpg

Література

59. Андрєєв, О. В. «Вчення свщмч. Кипріяна Карфагенського про єдину Cathedra Petri і його актуальність в обговоренні проблеми папського примату». Гілея: науковий вісник. Вип. 142 (№ 3). Ч. 2. Філософські науки», 2019, сс. 7–14.
60. Береговий, В. «Авторство, оригінальність, зміст та історичний контекст написання ‘Життя Кипріяна’» Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія, вип. 159, 2, 2024, сс. 13 – 18.

61. Береговий, В. «Біографічні відомості про Тасція Цецилія Кипріана до прийняття ним християнства». Матеріали міжнародної наукової конференції *Ver Kyivians (Sub umbra castanearum): «Суспільства давньої, середньовічної і ранньомодерної доби та їх цивілізаційна спадщина: історія; релігія; культура»*, Київ, 2024, сс. 19 – 21.
62. Береговий, В. «Гоніння на християн за правління імператора Деція Траяна». Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки, (48), 2025, сс. 100 – 112.
63. Береговий, В. «Кипріан Карфагенський та питання жінки у ранній церкві Римської імперії». Стародавнє Причорномор'я. Випуск XIV, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Одеса, 2023, с. 275 – 278.
64. Береговий, В. «Особливості поширення раннього християнства у римській провінції Африка». Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки, (43), 2024, сс. 204 – 213.
65. Береговий, В. «Походження, соціальний статус, світська професія та початковий християнський період Кипріана Карфагенського». Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія, вип. 160, вип. 1, 2025, сс. 13 – 18.
66. Береговий, В. «Трактат Кипріана Карфагенського “De habitu virginum” (Про вбрання дів): зміст, мета та контекст написання твору». Збірник матеріалів наукової конференції студентів, аспірантів та молодих дослідників “*Primavera storica*”. Львів, 2025, сс. 3 – 7.
67. Боднарюк, Богдан Михайлович. Інститут чернецтва в християнському універсумі III - першої половини VII СТ.: особливості становлення і тенденції розвитку. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича, 2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Bodnariuk_Bohdan/Instytut_chernetstva_v_khrystyianskomu_universumi_III_-_pershoi_polovyny_VII_st_osoblyvosti_stanovle.pdf
68. Болотов В. Лекции по истории Древней Церкви. Том II. История Церкви в период до Константина В. Посмертное издание под редакцией Бриллиантова. С-Петербург, 1910.
69. Болотов, В. Гонение на христиан при Нероне. К вопросу об Acta Martyrum Scilitanorum. Христианские чтения, (6). Санкт-Петербург: Тип. М. Меркушева, 1903, сс. 882–894.
70. Гуменний, В. «Вірменія та Месопотамія в римській східній політиці та ідеології доби Антонінів: проблеми термінології латиномовної традиції». Східний світ, вип. 3 (116), pp. 5–15.

71. Гуменний, В. «Римська військова присутність у Дура-Европос в контексті парфянських кампаній Северів». Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. Серія Історія, вип. 40, 2017, pp. 184–196.
72. Колот, С. «Єдність і помісність Церкви у трактаті священномученика Кипріяна Карфагенського «Про єдність Церкви». Труды Київської духовної академії. Том 19, 2019, сс. 75 – 87.
73. Колот, С. «Незалежність Карфагенської Церкви в епістолярній спадщині священномученика Кипріяна Карфагенського». Труды Київської духовної академії. Том 20, 2020, сс. 142 – 159.
74. Кумінова, Катерина. Андріївна. Свій та Чужий у римському суспільстві імператорської доби: образ варвара за Лукіаном Самосатським та Апулеєм. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2024.
75. Лебедев, А. Эпоха гонений на христиан и утверждение христианства в греко-римском мире при Константине Великом. 3-е изд., знач. исправ. СПб, «Издательство Олега Абышко», 2006.
76. Мельник, В. «Северная Африка между вандалами и византийцами: первая война за историческое право государства на территорию». Анналы юридичної історії. №3-4. – серпень-грудень 2017. Випуск «Історичні проблеми теорії права», 2018, сс. 15–23.
77. Мельник, В. М. Міжнародно-правова суб'єктність Римської імперії: юридичні концепції доби домінації. Дисертація на здобуття ступеня доктора наук. Харківський національний університет внутрішніх справ, 2025.
78. Петrenchко, О. «*Somnus in urbe*: Проблема сну в Стародавньому Римі». Українські історичні студії, по 18(60), pp. 11–16.
79. Петrenchко, О. «Переслідування християн у добу Септімія Севера (193-211 pp.)». Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр., Миколаїв, ЧДУ ім. Петра Могили, вип. 8, 2012, сс. 57–62.
80. Петrenchко, О. «Поховальний обряд римлян та його еволюція у добу принципату». Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, вип. 110, сс. 50–53.
81. Петrenchко, О. «Римське суспільство і *superstitio* доби принципату». Древности, вип. 10, 2010, сс. 53–63 .
82. Петrenchко, О. Суспільно-політичний розвиток Римської імперії в I – на поч. III ст. н. е.: від «відновленої» Республіки до сенатської монархії. Львів, Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009.
83. Пуховець, Д. «Вияв християнської моралі у ‘Психомахії’ Пруденція». Старожитності Лукомор'я, по 4, Aug. 2024, pp. 5–19.

84. Пуховець, Д. «Пропаганда у творчості Клавдія Клавдіана на прикладі In Eutropium». Старожитності Лукомор'я, по 4, Aug. 2025, pp. 18–36.
85. Пуховець, Д. Внутрішньополітична діяльність Константина Великого (306-337 pp.) Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, Київ, 2010.
86. Сергеев, И. П. Римская Империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории. Харьков, Майдан, 1999.
87. Теслюк, Г. «Жінки, коріться своїм чоловікам»: 1 Пт 3:1–6 в греко-римському контексті. Наукові записки УКУ: Богослов'я 8, 2021, сс. 39–60.
88. Федосик, В. Киприан и античное христианство. Минск: Университетское, 1991.
89. Циркин, Ю. Карфаген и его культура. Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», Москва, 1986.
90. Albrecht, M. A History of Roman Literature from Livius Andronicus to Boethius. 2 Vols. Leyden, New York, and Cologne: E. J. Brill, 1997.
91. Alexis-Baker, A. Ad Quirinum Book Three and Cyprian's Catechumenate. Journal of Early Christian Studies 17(3), 2009, pp. 357–380.
92. Alföldi, A. "Zu den Christenverfolgungen in der Mitte des 3. Jahrhunderts." Klio, vol. 31, no. 1, 1938, pp. 323–348.
93. Alföldi, G. "The Crisis of the Third Century as Seen by Contemporaries." Greek, Roman, and Byzantine Studies 15, 1974, pp. 89–111.
94. Alföldi, G. "Der Heilige Cyprian Und Die Krise Des Römischen Reiches." Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte, vol. 22, no. 3, 1973, pp. 479–501.
95. Aronen, J. "Indebtedness to Passio Perpetuae in Pontius' Vita Cypriani." Vigiliae Christianae, vol. 38, no. 1, 1984, pp. 67–76.
96. Barnes, T. "Pre-Decian 'Acta Martyrum.'" The Journal of Theological Studies, vol. 19, no. 2, 1968, pp. 509–531.
97. Barnes, T. D. "Legislation against the Christians." The Journal of Roman Studies, vol. 58, 1968, pp. 32–50.
98. Barnes, T. Early Christian Hagiography and Roman History. Tübingen. Mohr Siebeck, 2010.
99. Barnes, T. Tertullian: A Historical and Literary Study. Oxford: Clarendon Press, 1985.
100. Benson, E. W., Cyprian: His Life, his Times, his Work. London: Macmillan, 1897.
101. Besson, A. "Fifty Years before the Antonine Constitution: Access to Roman Citizenship and Exclusive Rights." Aspects of Citizenship from the Archaic Period to AD 212, edited by Lucia Cecchet and Anna Busetto, Brill, 2017, pp. 199–216.
102. Bevenot, M. "Cyprian's Platform in the Rebaptism Controversy." Heythrop Journal, 1978, pp. 123–142.
103. Bevenot, M. "'Primatus Petro datur': St. Cyprian on the papacy." The Journal of Theological Studies, vol. 5, no. 1, 1954, pp. 19–35.

104. Bevenot, M. "Cyprian and His Recognition of Cornelius." *The Journal of Theological Studies*, vol. 28, no. 2, 1977, pp. 346–359.
105. Bevenot, M. *The Tradition of Manuscripts. A Study in the Transmission of St. Cyprian's Treatises*. Oxford, Clarendon Press, 1961.
106. Bobertz, C. A. *Cyprian of Carthage as Patron: A Social and Historical Study of the Role of Bishop in the Ancient Christian Community of North Africa*. *Studia Patristica Supplements* 12, Peeters, 2023.
107. Bobertz, C. "An Analysis of *Vita Cypriani* 3:6-10 and the Attribution of *Ad Quirinium* to Cyprian of Carthage." *Vigiliae Christianae* 46, no. 2, 1992, pp. 118–122.
108. Bradshaw, P. F. "The gospel and the catechumenate in the third century." *Journal of Theological Studies* n.s. 50, 1999, pp. 143–152.
109. Brent, A. *Cyprian and Roman Carthage*. Cambridge University Press, 2010.
110. Brent, A. *The imperial cult and the development of church order: concepts and images of authority in Paganism and Early Christianity before the Age of Cyprian*. Leiden; Boston; Koln, Brill, 1999.
111. Bryant, J. M. "Decius & Valerian, Novatian & Cyprian: Persecution and Schism in the Making of a Catholic Christianity - Part II." *Athens Journal of History*, vol. 9, 2023, pp. 159–184.
112. Butler, R. D. *The New Prophecy and "New Visions": Evidence of Montanism in The Passion of Perpetua and Felicitas*. Catholic University of America Press, 2006.
113. Castelli, E. "Virginity and Its Meaning for Women's Sexuality in Early Christianity." *Journal of Feminist Studies in Religion*, 2(1), 1986, pp. 61–88.
114. Ciccolini, L. "Scripture in the North African Treatises of Pseudo-Cyprian." *The Bible in Christian North Africa. Volume 1. Commencement to the Confessiones of Augustine (ca. 180 to 400 CE)*, ed. by J. Yates and A. Dupont, Berlin, Boston: De Gruyter, 2020, pp. 142–167.
115. Ciccolini, L. "Tertullianus magister: Tertullien lu par Cyprien de Carthage." *Tertullianus Afer. Tertullien et la littérature chrétienne d'Afrique*. Ed. J. Lagouanère, S. Fialon. (*Instrumenta Patristica et Mediaevalia*, 70) Turnhout: Brepols, 2015, pp. 141–166.
116. Ciccolini, L. *Cyprien excerpteur du texte biblique: quelques réflexions sur l'Ad Quirinum et l'Ad Fortunatum*. Sébastien Morlet. *Lire en extraits. Lecture et production des textes, de l'Antiquité à la fin du Moyen Âge*, PUPS, 2015, pp. 91–105.
117. Cilliers, L. *Roman North Africa: Environment, Society and Medical Contribution*. Amsterdam University Press, 2019.
118. Clark, E. A. *Women in the Early Church*. *Message of the Fathers of the Church*, vol. 13, Michael Glazier, 1983.
119. Clarke, G. W. "Prosopographical Notes on the Epistles of Cyprian: I. The Spanish Bishops of Epistle 67." *Latomus*, vol. 30, no. 4, 1971, pp. 1141–1145.

120. Clarke, G. W. "The Secular Profession of St. Cyprian of Carthage." *Latomus*, 24(3), 1965, pp. 633–638
121. Clarke, G. W. trans. and annot. *The Letters of Cyprian of Carthage*, vol 1. New York: Newman Press, 1984.
122. Clarke, G. W. trans. and annot. *The Letters of Cyprian of Carthage*, vol 2. New York: Newman Press, 1984.
123. Clarke, G. W. trans. and annot. *The Letters of St. Cyprian of Carthage*. Vol. 3. New York: Newman Press, 1986.
124. Clarke, G. W. trans. and annot. *The Letters of St. Cyprian of Carthage*. Vol. 4, New York: Newman Press, 1989.
125. Cobb, L. S. *The Passion of Perpetua and Felicitas in Late Antiquity*, Berkeley: University of California Press, 2021.
126. Crouzel, H. "Le Christianisme de l'empereur Philippe l'Arabe." *Gregorianum*, vol. 56, no. 3, 1975, pp. 545–550.
127. Davies, J. G. "Was the devotion of Septimius Severus to Serapis the cause of the persecution of 202–3?" *The Journal of Theological Studies*, vol. 5, no. 1, 1954, pp. 73–76.
128. Decret, F. *Early Christianity in North Africa*. Trans. by Edward Smither, James Clarke & Co, 2011.
129. Delattre, A. L. *La basilica majorum: tombeau des saintes Perpétue et Félicité*, *Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 5th series 9, 1908, pp. 516–531.
130. Dellatre, A. L. *Gamart Ou La Necropole Juive De Carthage*. Lyon. Imperimerie Mougin-Rusand 3, Rue Stella, 3, 51, 1895.
131. Dessau, H. "Pontius, Der Biograph Cyprians." *Hermes*, vol. 51, no. 1, 1916, pp. 65–72.
132. Douglas, P. "Tertullianists and Cataphrygians." *Vigiliae Christianae*, vol. 29, no. 1, 1975, pp. 33–54.
133. Duncan-Jones, R. "Prices in the African Provinces." *The Economy of the Roman Empire: Quantitative Studies*, Cambridge University Press, 1982, pp. 63–114.
134. Dunn G. D. "Cyprian of Carthage and the Episcopal Synod of Late 254." *Revue des Études Augustiniennes*, № 48, 2002, pp. 229–247.
135. Dunn, G. D. "Nam quae fortis exercentur nullum habent salutis effectum: Cyprian and the Synod of September 256." *Pagani e cristiani all ricerca della salvezza (secoli I–III)*, Roma, 2006, pp. 513–524.
136. Dunn, G. D. "Sententiam nostrum non novam promimus: Cyprian and the Episcopal Synod of 255." *Annuario Historiae Conciliorum*. 2003. Vol. 35, pp. 211–221.

137. Dunn, G. D. "Validity of baptism and ordination in the African response to the 'rebaptism' crisis: Cyprian of Carthage's synod of spring 256." *Theological Studies*, 2006. Vol. 67. pp. 257–274.
138. Dunn, G. D. "Cyprian and His Collegae: Patronage and the Episcopal Synod of 252." *Journal of Religious History*, vol. 27, 2003, pp. 1–13.
139. Dunn, G. D. "Cyprian and the Episcopal Synod of 253." *Latomus*, vol. 63, no. 3, 2004, pp. 672–688.
140. Dunn, G. D. "Heresy and schism according to Cyprian of Carthage." *The Journal of Theological Studies*, vol. 55, no. 2, 2004, pp. 551–574.
141. Dunn, G. D. "The Carthaginian Synod of 251: Cyprian's Model of Pastoral Ministry." *I concili della cristianità occidentale secoli III–V: XXX Incontro di studiosi dell'antichità cristiana*. Roma, 3–5 maggio 2001, Roma, 2002, pp. 235–257.
142. Dunn, G. D. "The White Crown of Works: Cyprian's Early Pastoral Ministry of Almsgiving in Carthage." *Church History*, vol. 73, no. 4, 2004, pp. 715–740.
143. Dunn, G. D. *Tertullian*. Routledge, 2004.
144. Duval, Y. "Sur les conciles africains antérieurs à Cyprien." *Revue d'Etudes Augustiniennes Et Patristiques* 49 (2), 2003, pp. 239–251.
145. Eastman, D. L. *Early North African Christianity. Turning Points in the Development of the Church*. Grand Rapids: Baker, 2021.
146. Ehrhardt, A. "Christianity before the Apostles' Creed." *The Harvard Theological Review*, vol. 55, no. 2, 1962, pp. 73–119.
147. Fahey, M. *Cyprian and the Bible: A Study in Third-Century Exegesis*. Tübingen: Mohr Siebeck, 1971..
148. Fernández Fernández, E. "Retórica y Educación – Rhetoric and Education: Una Aproximación a La Escuela Romana." *Revista Española de Pedagogía*, vol. 80, no. 283, 2022, pp. 475–490.
149. Ferngren, G. B. *Medicine and Health Care in Early Christianity*. Baltimore. The Johns Hopkins University Press, 2009.
150. Fischer J. "Das Konzil zu Karthago im Frühjahr 253." *Annuario Historiae Conciliorum*, vol. 13, 1981, pp. 12–26.
151. Fischer, J. "Das Konzil zu Karthago im Frühjahr 256." *Annuario historiae conciliorum*, 1983. Vol. 15. pp. 1–14.
152. Fischer, J. "Das Konzil zu Karthago im Herbst 254." *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 93, 1982, pp. 223–239;
153. Fischer, J. "Das Konzil zu Karthago im Mai 252." *Annuario Historiae Conciliorum*, vol. 13, 1981, pp. 1–11.
154. Fischer, J. A. "Die Konzilien zu Karthago und Rom im Jahr 251." *Annuario Historiae Conciliorum*, vol. 11, 1979, pp. 263–286.

155. Freed, J. "Le père Alfred-Louis Delattre (1850-1932) et les fouilles archéologiques de Carthage." *Histoire et missions chrétiennes*, 2008/4 no8, 2008. pp.67–100.
156. Frend, W. H. C. "The North African Cult of Martyrs." *Archaeology and History in the Study of Early Christianity*, London 1988, XI, pp. 154–167.
157. Frend, W. H. C. "Heresy and Schism as Social and National Movements." *Schism, Heresy and Religious Protest*. Ed. D. Baker. Cambridge, 1972, pp. 37–56.
158. Frend, W. H. C. "Open Questions Concerning the Christians and the Roman Empire in the Age of the Severi." *The Journal of Theological Studies*, vol. 25, no. 2, 1974, pp. 333–351.
159. Frend, W. H. C. "The 'seniores laici' and the origins of the church in North Africa." *The Journal of Theological Studies*, vol. 12, no. 2, 1961, pp. 280–284.
160. Frend, W. H. C. *The Donatist Church: A Movement of Protest in Roman North Africa*. Oxford. Clarendon press, 1952.
161. Gassman, M. "Cyprian's Early Career in the Church in Carthage." *Journal of Ecclesiastical History* 70, 2019, pp. 1–17.
162. Gibbon, E. *The History of the Decline And Fall Of The Roman Empire*. Ed. with introduction by J. B. Bury, D.Litt. The Macmillan Company, 1914.
163. Gonzalez, E. *The Fate of the dead in early third century North African Christianity: the Passion of Perpetua and Felicitas and Tertullian*. Tübingen, Mohr Siebeck, 2014.
164. Gülzow, H. *Cyprian und Novatian. Der Briefwechsel zwischen den Gemeinden in Rom und Karthago zur Zeit der Verfolgung des Kaisers Decius*. Tübingen: Mohr, 1975.
165. Haas, C. J. "Imperial Religious Policy and Valerian's Persecution of the Church, A.D. 257-260." *Church History*, vol. 52, no. 2, 1983, pp. 133–144.
166. Habermehl, P. *Perpetua und der Ägypter oder Bilder des Bösen im frühen afrikanischen Christentum: Ein Versuch zur Passio sanctarum Perpetuae et Felicitatis*, Berlin, Boston: De Gruyter, 2004.
167. Handl, A. and Dupont, A. "Who Was Agrippinus?: Identifying the First Known Bishop of Carthage." *Church History and Religious Culture*, vol. 98, no. 3/4, 2018, pp. 344–366.
168. Harnack, A. "Montanism". *Encyclopaedia Britannica*, 11th ed., 1911, pp. 756–760.
169. Harnack, A. *Die Chronologie der Altchristlichen Litteratur bis Eusebius*. II, Leipzig, 1904.
170. Harnack, A. *The Mission and Expansion of Christianity in the first three centuries*, Volume 1. Trans. by James Moffat, London, Williams and Norgate; New York, G.P. Putnam's Sons, 1908.
171. Heffernan, T, J. *The Passion of Perpetua and Felicity*. Oxford, New York, Oxford University Press, 2012.

172. Helgeland, J. T. "Christians and the Roman Army from Marcus Aurelius to Constantine." *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II*, vol. 23.1, 1979, pp. 724–834.
173. Keresztes, P. "The Imperial Roman Government and the Christian Church I: From Nero to the Severi." *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, vol. II, no. 23.1, 1979, pp. 247–315.
174. Keresztes, P. "The Decian Libelli and Contemporary Literature." *Latomus*, vol. 34, no. 3, 1975, pp. 761–81.
175. Keresztes, P. "The Emperor Septimius Severus: A Precursor of Decius." *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, vol. 19, no. 5, 1970, pp. 565–78.
176. Keresztes, P. "Two Edicts of the Emperor Valerian." *Vigiliae Christianae*, vol. 29, no. 2, 1975, pp. 81–95.
177. Knipfing, J. R. "The Libelli of the Decian Persecution." *Harvard Theological Review*, vol. 16, no. 4, 1923, pp. 345–390.
178. Lassère, J. M. "La Christianisation de l'Afrique." *Pallas*, no. 68, 2005, pp. 311–331.
179. Leclercq, H. *L'Afrique Chretienne. Tome I*. Paris, Librairie Victor Lecoffre, 1904.
180. Lepelley, R. *Les cités de l'Afrique romaine au bas-empire. Tome II. La permanence d'une civilisation municipale*. Paris, 1981.
181. Lietzmann, H. *Geschichte der Alten Kirche*, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1975.
182. MacKendrick, P. *The North African Stones Speak*. UNC Press, 2000.
183. Marcos, M. "The Making of Novatian the Heretic and the Early Geography of Novatianism." *Studi e Materiali di Storia delle Religioni*, vol. 85, no. 1, 2019, pp. 77–94.
184. Mattingly, D. J, Hitchner, R. B. Roman Africa: An Archaeological Review. *Journal of Roman Studies*, volume 85, November 1995, pp. 165–213.
185. Mckechnie, P. "St. Perpetua and Roman Education in A.D. 200." *L'Antiquité Classique*, vol. 63, 1994, pp. 279–291.
186. Mellerin, L. "De Tertullien à Augustin, vers une définition de l'irrémissible." *Tertullianus Afer. Tertullien et la littérature chrétienne d'Afrique*. Ed. J. Lagouanère, S. Fialon. (*Instrumenta Patristica et Mediaevalia*, 70) Turnhout: Brepols, 2015, pp. 205–230.
187. Metzger, B. *The Early Versions of the New Testament: Their Origin, Transmission, and Limitations*. Oxford University Press, 1977.
188. Mommsen, T. "Der Religionsfrevel Nach Römischem Recht." *Historische Zeitschrift*, vol. 64, no. 3, 1890, pp. 389–429.
189. Mommsen, T. *The history of Rome. Vol 2*. Trans. with the author's sanction and additions by the rev. William P. Dickson. Cambridge University Press, 2009.

190. Mommzen, T. The provinces of the Roman Empire from Caesar to Diocletian. Trans. with the author's sanction and edditions by William P. Dickson. Vol. II. New York, Charles scribner's sons, 1909.
191. Monceaux, P. Histoire litté raire de l'Afrique chré tienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe. Tome premier. Tertullien et les origins. Paris, E. Leroux, 1901.
192. Monceaux, P. Histoire litté raire de l'Afrique chré tienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe, Tome deuxième. Saint Cyprien et son temps. Paris, 1902.
193. Monceaux, P. Saint Cyprien, é vêque de Carthage. Paris: J. Gabalda, 1914.
194. Murphy, E. "Sell Your Possessions: Cyprian, Luke, and Wealth." *Colloquium* 49, 2017, pp. 15–32.
195. Musurillo, H. The acts of the christian marthyrs. Introduction texts and translations by H. Musurillo. Oxford, The Clarendon Press, 1972.
196. Palmer, P. "Cyprian the Apologist". Doctoral Dissertations and Projects, 2014, 963. <https://digitalcommons.liberty.edu/doctoral/963>
197. Papandrea, J. L. Novatian of Rome and the Culmination of Pre-Nicene Orthodoxy. Eugene, Oregon: Pickwick Publications / Princeton Monograph Series, 2011.
198. Patout Burns, Jr. "On Rebaptism: Social Organization in the Third Century Church." *Journal of Early Christian Studies*, vol. 1, no. 4, 1993, pp. 367–403.
199. Patout Burns, Jr. and Jensen, R. Christianity in Roman Africa. The Development of Its Practices and Beliefs. Grand Rapids: Eerdmans, 2014.
200. Patout Burns, Jr. Cyprian the bishop. London: Routledge, 2002.
201. Pellegrino, M. Vita e martirio di San Cipriano. Alba, 1955.
202. Peters, R. "Erasmus and the Fathers: Their Practical Value." *Church History*, vol. 36, no. 3, 1967, pp. 254–261.
203. Petrechko, O. "Belief in the afterlife and religious consciousness in Roman Society (I BC – AD II)". *Res Historica*, 59, 2025, pp. 301–322.
204. Potter, D. S. The Roman Empire at Bay, AD 180–395. Routledge, 2004.
205. Rankin, D. Tertullian and the Church. Cambridge University Press; 1995.
206. Rebillard, E. "Popular Hatred Against Christians: the Case of North Africa in the Second and Third Centuries." *Archiv für Religionsgeschichte*, vol. 16, no. 1, 2015, pp. 283–310.
207. Rebillard, É. Christians and Their Many Identities in Late Antiquity, North Africa, 200–450 CE. 1st ed., Cornell University Press, 2012.
208. Reitzenstein, R. Die Nachrichten über den Tod Cyprians: ein philologischer Beitrag zur Geschichte der Märtyrerliteratur. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1913.
209. Retief, F. P., Cilliers, L. "Epidemics of the Roman Empire, 27 BC–AD 476." *South African Medical Journal*, vol. 90, no. 3, 2000, pp. 267–272.

210. Rives, J. B. "Imperial Cult and Native Tradition in Roman North Africa." *The Classical Journal*, vol. 96, no. 4, 2001, pp. 425–36.
211. Rives, J. B. "The Decree of Decius and the Religion of Empire." *The Journal of Roman Studies*, vol. 89, 1999, pp. 135–154.
212. Rocco, A. "La tomba del martire Novaziano." *Vetera Christianorum*, vol. 45, 2008, pp. 149–167.
213. Safranski, B. B. *St. Cyprian of Carthage and the College of Bishops. Dissertations and Theses.* Catholic University of America, 2015.
214. Sage, M. *Cyprian.* Cambridge: Philadelphia Patristic Foundation, 1975.
215. Salway, B. "What's in a Name? A Survey of Roman Onomastic Practice from c. 700 B.C. to A.D. 700." *The Journal of Roman Studies*, vol. 84, 1994, pp. 124–45.
216. Sanday, W. "The Cheltenham List of the Canonical Books of the New Testament and of the Writings of Cyprian". *Studia Biblica et Ecclesiastica III.* Oxford, 1891, pp. 217–325.
217. Saumagne, C. "La persécution de Dèce en Afrique d'après la correspondance de S. Cyprien." *Byzantion* 1962, pp. 1–29.
218. Saumagne, C. *Saint Cyprien: Évêque de Carthage, "Pape" d'Afrique (248–258). Contribution à l'étude des "persécutions" de Dèce et de Valérien.* Paris, 1975.
219. Schubert, P. "On the Form and Content of the Certificates of Pagan Sacrifice." *The Journal of Roman Studies*, vol. 106, 2016, pp. 172–198.
220. Schwarte, K. H. "Das Angebliche Christengesetz Des Septimius Severus." *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, vol. 12, no. 2, 1963, pp. 185–208.
221. Shanzer, D. "Intentions and Audiences: History, Hagiography, Martyrdom, and Confession in Victor of Vita's *Historia Persecution.*" *Vandals, Romans, and Berbers. New perspectives on late antique North.* Ed. A. H. Merrills. Africa. Ashgate Publishing Limited, pp. 271–291.
222. Shaw, B. "Climate, Environment, and History: the Case of Roman North Africa." *Climate and History: Studies in Past Climates and their Impact on Man.* Ed. by T. M. L. Wigley, M. J. Ingram, G. Farmer. Cambridge University Press, 1985, pp. 379–403.
223. Shaw, B. D. "The Passion of Perpetua." *Past & Present*, no. 139, 1993, pp. 3–45.
224. Shaw, B. *Environment and Society in Roman North Africa.* Variorum, 1995.
225. Shaw, B. *Rulers, Nomads, and Christians in Roman North Africa.* Variorum, 1995.
226. Shuve, K. "Cyprian of Carthage's Writings From The Rebaptism Controversy: Two Revisionary Proposals Reconsidered." *The Journal of Theological Studies*, vol. 61, no. 2, 2010, pp. 627–643.
227. Sordi, M. *The Christians and the Roman Empire.* London, 1986.
228. Southern, P. *The Roman Empire from Severus to Constantine* (2nd ed.). Routledge, 2015.

229. Speidel, M. A. "Roman Army Pay Scales." *The Journal of Roman Studies*, vol. 82, 1992, pp. 87–106.
230. Steele, R. B. "Roman Personal Names." *The Classical Weekly*, vol. 11, no. 15, 1918, pp. 113–18.
231. Stern, K. *Inscribing Devotion and Death. Archaeological Evidence for Jewish Populations of North Africa*. Brill, 2008.
232. Syme, R. *Emperors and biography: Studies in the 'Historia Augusta'*. Oxford: Clarendon Press, 1971.
233. Tabbernee, W. "Early Montanism and Voluntary Martyrdom." *Colloquium*, vol. 17, no. 2, 1985, pp. 33–44.
234. Tabbernee, W. *Fake Prophecy and Polluted Sacraments Ecclesiastical and Imperial Reactions to Montanism*. Brill, 2007.
235. Tabbernee, W. *Montanism and the Cult of the Martyrs in Roman North Africa: Reassessing the Literary and Epigraphic Evidence. Studies in Mediterranean Archaeology and Literature 185*. Uppsala. Astrom Editions, 2017, pp. 299–313.
236. Taylor, J. H. "St. Cyprian and the Reconciliation of Apostates." *Theological Studies*, vol. 3, no. 1, 1942, pp. 27–46.
237. Tertullianus Afer. *Tertullien et la littérature chrétienne d'Afrique*. Ed. J. Lagouanère, S. Fialon. (*Instrumenta Patristica et Mediaevalia*, 70) Turnhout: Brepols, 2015.
238. *The Babylonian Captivity of the Church 1520*. Ed. Erik H. Herrmann, Paul W. Robinson. Minneapolis, Fortress Press, 2016.
239. *The Cambridge Ancient History. Second Edition. Volume XII. The Crisis of Empire, A.D.*, eds. Alan Bowman, Averil Cameron, Peter Garnsey. Cambridge University Press, 2008.
240. *The Cambridge History of Christianity. Origins to Constantine*. Ed. M. M. Mitchell, F. M. Young. New York: Cambridge University Press, 2008.
241. Tilley, M. A. "The collapse of a collegial church: North African Christianity on the eve of Islam." *Theological studies* vol. 62, 2001, pp. 3–22.
242. Tilley, M. A. "When Schism Becomes Heresy in Late Antiquity: Developing Doctrinal Deviance in the Wounded Body of Christ." *Journal of Early Christian Studies*. Johns Hopkins University Press, Vol. 15, 2007, pp. 1–21.
243. Tilley, M. A. "North Africa." *The Cambridge History of Christianity. Origins to Constantine: North Africa*. Ed. M. M. Mitchell, F. M. Young. New York: Cambridge University Press, 2008, pp. 381–396.
244. Trevett, C. *Montanism: Gender, Authority and the New Prophecy*. Cambridge University Press, 1996.
245. Van Dam, R. "Hagiography and History: The Life of Gregory Thaumaturgus." *Classical Antiquity*, vol. 1, no. 2, 1982, pp. 272–308.

246. Van Loon, H. "Cyprian's Christology and the Authenticity of *Quod Idola Dii Non Sint*." In *Cyprian of Carthage: Studies in His Life, Language, and Thought*, ed. by Henk Bakker, Paul van Geest and Hans van Loon. Leuven: Peeters, 2010, pp. 127–142.
247. Verdon, M. "Virgins and Widows: European Kinship and Early Christianity." *Man*, vol. 23, no. 3, 1988, pp. 488–505.
248. Vogt, H. J. *Coetus Sanctorum: Der Kirchenbegriff des Novatian und die Geschichte seiner Sonderkirche*. Bonn: Hanstein, 1968.
249. Walz, R. *Vorbereitung Auf Das Martyrium Bei Cyprian von Karthago: Eine Studie Zu Ad Fortunatum*. Peter Lang Edition, 2013.
250. Washburn, D. *Banishment in the Later Roman Empire, 284–476 CE*, Routledge, 2012.
251. Watson, E. W. "The 'De habitu virginum' of st. Cyprian." *The Journal of Theological Studies*, vol. 22, no. 88, 1921, pp. 361–367.
252. Watson, E. W. "The 'De Opere et eleemosynis' of st. Cyprian." *The Journal of Theological Studies*, vol. 2, no. 7, 1901, pp. 433–438.
253. Wilhite, D. E. *Ancient African Christianity: An Introduction to a Unique Context and Tradition* (1st ed.). Routledge, 2017.
254. Wilhite, D. E. *Tertullian the African. An Anthropological Reading of Tertullian's Context and Identities*, Berlin-New York, 2007.
255. Wypustek, A. "Magic, Montanism, Perpetua, and the Severan Persecution." *Vigiliae Christianae*, vol. 51, no. 3, 1997, pp. 276–97.
256. Yates, J. and Dupont, A. editors. *The Bible in Christian North Africa. Volume 1. Commencement to the Confessiones of Augustine (ca. 180 to 400 CE)*, Berlin, Boston: De Gruyter, 2020.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

В яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Береговий, В. «Особливості поширення раннього християнства у римській провінції Африка». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (43), 2024, сс. 204 – 213.
2. Береговий, В. «Авторство, оригінальність, зміст та історичний контекст написання 'Життя Кипріана'» *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, вип. 159, 2, 2024, сс. 13 – 18.
3. Береговий, В. «Походження, соціальний статус, світська професія та початковий християнський період Кипріана Карфагенського». *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, вип. 160, вип. 1, 2025, сс. 13 – 18.
4. Береговий, В. «Гоніння на християн за правління імператора Деція Траяна». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (48), 2025, сс. 100 – 112.

Які засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають наукові результати дисертації:

5. Береговий, В. "Свій" та "чужий" у сприйнятті ранніх християн». *Матеріали Міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців «"Свій" vs "чужий": ідентичність в суспільствах стародавньої доби та середньовіччя»*. Київ, 2022, сс. 65 – 69.
6. Береговий, В. «Кипріан Карфагенський та питання жінки у ранній церкві Римської імперії». *Стародавнє Причорномор'я. Випуск XIV, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова*. Одеса, 2023, с. 275 – 278.

7. Береговий, В. Початковий розвиток ранньохристиянської церкви у Проконсульській Африці. *Збірник Міжнародної наукової конференції «Кліо: питання з дня завтрашнього до дня вчорашнього»*. Київ, 2023, сс. 120 – 122.
8. Береговий, В. «Біографічні відомості про Тасція Цецилія Кипріана до прийняття ним християнства». *Матеріали міжнародної наукової конференції Ver Kyiviens (Sub umbra castanearum): «Суспільства давньої, середньовічної і ранньомодерної доби та їх цивілізаційна спадщина: історія; релігія; культура»*, Київ, 2024, сс. 19 – 21.
9. Береговий, В. Текстологічний аналіз джерела "Vita Cypriani" (Життя Кипріана). *Збірник XXII Всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна»*. Київ, 2024, сс. 48 – 50.
10. Береговий, В. «Трактат Кипріана Карфагенського "De habitu virginum" (Про вбрання дів): зміст, мета та контекст написання твору». *Збірник матеріалів наукової конференції студентів, аспірантів та молодих дослідників "Primavera storica"*. Львів, 2025, сс. 3 – 7.

Відомості про апробацію результатів дисертації

1. Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих науковців «"Свій" vs "чужий": ідентичність в суспільствах стародавньої доби та середньовіччя», тема доповіді: «"Свій" та "чужий" у сприйнятті ранніх християн» (Київ, 27. 10. 2022).
2. XIV Міжнародна конференція «Читання пам'яті П. Й. Каришковського», тема доповіді: «Кипріан Карфагенський та питання жінки у ранній церкві Римської імперії» (Одеса, 10 – 12. 03. 2023).
3. Міжнародна наукова конференція VER KYIVIENS (Sub Umbra Castanearum) «Стародавній світ, середні віки, ранній новий час: історія, релігія, культура», тема доповіді: «Праці Кипріана Карфагенського як джерело із ранньохристиянської церкви: проблема та потреба нового перекладу» (Київ, 18 – 19. 05. 2023).

4. Міжнародна наукова конференція «Кліо: питання з дня завтрашнього до дня вчорашнього», тема доповіді: «Початковий розвиток ранньохристиянської церкви у Проконсульській Африці» (Київ, 13. 10. 2023).
5. Міжнародна наукова конференція «Сакральне vs Світське: суспільства стародавнього світу, середніх віків та раннього нового часу», тема доповіді: «Контроверсія язичницького та християнського світосприйняття в “Acta Proconsularia Sancti Cypriani”» (Київ, 01. 12. 2023).
6. XXII Всеукраїнська наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна», тема доповіді: «Текстологічний аналіз джерела "Vita Cypriani" (Життя Кипріяна)» (Київ, 12. 04. 2024).
7. Міжнародна наукова конференція VER KYIVIENS (Sub Umbra Castanearum) «Стародавній світ, середні віки, ранній новий час: історія, релігія, культура», тема доповіді: «Біографічні відомості про Тасція Цецилія Кипріяна до його прийняття християнства» (Київ, 24. 05. 2024).
8. Наукова конференція студентів, аспірантів та молодих дослідників “Primavera storica”, тема доповіді: «Трактат Кипріяна Карфагенського “De habitu virginum” (Про вбрання дів): зміст, мета та контекст написання твору».
9. Міжнародна наукова конференція VER KYIVIENS (Sub Umbra Castanearum) «Стародавній світ, середні віки, ранній новий час: історія, релігія, культура», тема доповіді: «Церква Карфагену в період гоніння імператора Деція Траяна» (Київ, 30. 05. 2025).
10. Науковий круглий стіл «Нікейський собор 325 р. До 1700-річчя проведення Першого Вселенського собору», тема доповіді: «Восьмий канон Першого Вселенського собору: розкол Новаціана та його наслідки для ранньохристиянської церкви» (Київ, 24. 10. 2025).

Додаток Б.

Карти та візуальні джерела

Додаток. Б.1.

Карта Римської Африки

Джерело: MacKendrick, P. The North African Stones Speak. UNC Press, 2000, p. 29.

Figure 2. 1. Africa Proconsularis, map.

Додаток Б.2.

Фрагмент мозаїки з зображенням лева.

Туніс, Національний музей Бардо.

[Електронний ресурс] URL:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bardo_Mosa%C3%AFque_Uzitta.jpg

Додаток Б.3.

Мозаїка господаря Юлія (Dominus Julius).

Туніс, Національний музей Бардо.

[Електронний ресурс] URL:

[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:La propriet%C3%A0 del signore Giulio proveniente da Cartagine conservata al Bardo di Tunisi.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:La_propriet%C3%A0_del_signore_Giulio_proveniente_da_Cartagine_conservata_al_Bardo_di_Tunisi.jpg)

Додаток Б.4.

Мозаїка з зображенням Вергілія з поемою «Енеїда» в оточенні муз Кліо та
Мельпомени.

Туніс, Національний музей Бардо.

[Електронний ресурс] URL:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Virgil_Mosaic_Bardo_Museum_Tunis.jpg

Додаток Б.5.

Фрагмент мозаїки з зображенням святих мучениць Перпетуї та Феліцити.
Італія, Равенна, Архієпископська капелла (La Cappella del Palazzo Arcivescovile),
Фото власне.

Додаток Б.6.

Фрагмент мозаїки з зображенням святого мученика Кипріяна.

Італія, Равенна, базиліка Сант-Апполінаре Нуово (Basilica di Sant'Apollinare Nuovo).

[Електронний ресурс] URL:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mosaic_of_Saint_Cyprian_of_Carthage_from_Sant%27Apollinare_Nuovo_in_Ravenna.jpg

Додаток В.

Тексти джерел та переклади

В.1. Текст джерела

«Акти Скілітанських мучеників» («*Passio Sanctorum Scillitanorum*»)

(латино-українська білінгва)

Praesente bis et Claudiano consulibus⁷⁶⁵, XVI Kalendas Augustas, Kartagine in secretario inpositis Sperato, Nartzalo et Cittino, Donata, Secunda, Vestia.	Під час другого Презентового та Клавдіанового консульства, шістнадцятих календ Августу⁷⁶⁶, в Карфагені, були притягнуті у секретаріум Сперат, Нартзал і Кітгін, Доната, Секунда, Вестія.
Saturninus proconsul dixit: potestis indulgentiam domni nostri imperatoris promereri, si ad bonam mentem redeatis.	Проконсул Сатурнін⁷⁶⁷ мовив: якщо ви навертаєтесь до хорошого судження, можете заслужити помилювання нашого господаря імператора,.
Speratus dixit; numquam malefecimus, iniquitati nullam operam praeuimus; numquam malediximus, sed male accepti gratias egimus; propter quod imperatorem nostrum observamus.	Сперат сказав: ми жодного прокляття не чинимо, не є причиною жодної несправедливості, нічого поганого не говоримо, але будучи погано прийнятими, ми подякували, оскільки шануємо нашого імператора.
Saturninus proconsul dixit: Et nos religiosi sumus, et simplex est religio nostra, et iuramus per genium domni nostri imperatoris et pro salute eius supplicamus, quod et vos quoque facere debetis.	Проконсул Сартунін сказав: і ми є релігійними, і простою є релігія наша, і генієм господа нашого імператора клянемося, і молимося за його благополуччя, що і ви теж повинні вчинити.
Speratus dixit: Si tranquillas praeberis aures tuas, dico mysterium simplicitatis.	Сперат сказав: якщо ти уважно послухаєш своїми вухами, я повідаю тобі тайну простоти.

⁷⁶⁵ Гай Бруттій Презент (Gaius Bruttius Praesens) та Секст Квінтілій Кондіан (Sextus Quintilius Condianus) обіймали посади консулів у 180 році після Р. Х.

⁷⁶⁶ Тобто 17 липня.

⁷⁶⁷ Публій Вігеллій Сатурнін (Publius Vigellius Saturninus) проконсул Африки. Про нього згадує Тертуліан, як про першого намісника, який засудив християн до страти у цій провінції (Tert. Ad. Scap. III. 4).

Saturninus dixit: Initianti tibi mala de sacris nostris aures non praebebo; sed potius iura per genium domni nostri imperatoris.	Сатурнін сказав: тобі, залученому у погане стосовно наших святинь, не відкриватиму свої вуха, а втім, швидше заприсягнися генієм господа нашого імператора
Speratus dixit: Ego imperium huius seculi non cognosco; sed magis illi Deo servio, quem nemo hominum vidit nec videre his oculis potest, furtum non feci; sed siquid emero, teloneum reddo: quia cognosco domnum meum, regem regum et imperatorem omnium gentium.	Сперат сказав: Я повелінь віку цього не пізнаю, адже замість цього, служу Богові, якого ніхто з людей не бачив, і бачити не спроможний цими очима. Я обману не вчинив, коли щось здобуваю, плачу податок, оскільки пізнав свого господа, правителя правителів та імператора всіх народів.
Saturninus proconsul dixit ceteris: Desinite huius esse persuasionis.	Проконсул Сатурнін повів далі: оближте існування цих переконань.
Speratus dixit: Mala est persuasio homicidium facere, falsum testimonium dicere.	Сперат сказав: Злом є переконання творити вбивство, говорити неправдиві свідчення.
Saturninus proconsul dixit: Nolite huius dementiae esse participes.	Проконсул Сатурнін сказав: не будьте співучасниками цього безумства.
Cittinus dixit: Nos non habemus alium quem timeamus, nisi domnum Deum nostrum qui est in caelis.	Кітгін сказав: Ми нічого іншого не боїмося, крім Господа Бога нашого, який є на небесах.
Donata dixit: Honorem Caesari quasi Caesari; timorem autem Deo.	Доната сказала: Честь Цезарю, як Цезарю, проте страх тільки Богові.
Vestia dixit: Christiana sum.	Вестія сказала: Я християнка.
Secunda dixit: Quod sum, ipsud volo esse.	Секунда сказала: Ким я є, тією бажаю бути.
Saturninus proconsul Sperato dixit: Perseveras Christianus?	Проконсул Сатурнін до Сперата сказав: Продовжуєш бути християнином?
Speratus dixit: Christianus sum; Et cum eo omnes consenserunt.	Сперат сказав: Я є християнин; і [це] всі з ним сповідали.

Saturninus proconsul dixit: Numquid ad deliberandum spatium vultis?	Проконсул Сатурнін сказав: Можливо, ви бажаєте час для роздумів?
Speratus dixit: In re tam iusta nulla est deliberatio.	Сперат сказав: Стосовно справи настільки справедливої не потрібно роздумів.
Saturninus proconsul dixit: Quae sunt res in capsula vestra?	Проконсул Сатурнін сказав: Що за речі у вашій сумці?
Speratus dixit: Libri et epistulae Pauli viri iusti.	Сперат сказав: книги та листи Павла, праведного чоловіка ⁷⁶⁸ .
Saturninus proconsul dixit: Moram XXX dierum habete et recordemini,	Проконсул Сатурнін сказав: Матимете тридцять днів перерви, тож обдумайте.
Speratus iterum dixit: Christianus sum: et cum eo omnes consenserunt.	Сперат знову сказав: Я є християнин і [це] всі з ним сповідали.
Saturninus proconsul decretum ex tabella recitavit: Speratum, Nartzalum, Cittinum, Donatam, Vestiam, Secundam et ceteros ritu Christiano se vivere confessos, quoniam oblata sibi facultate ad Romanorum morem redeundi obstinanter perseveraverunt, gladio animadverti placet.	Проконсул Сатурнін прочитав з таблички рішення: Сперата, Нартазала, Кіттіна, Донату, Вестію, Секунду та інших, що сповідали обряд бути християнами, так як вони вперто не відступилися, хоч у них була можливість повернутися до римських звичаїв, засуджено до страти мечем.
Speratus dixit: Deo gratias agimus.	Сперат сказав: воздаємо подяку Богові!
Nartzalus dixit: Hodie martyres in caelis sumus: Deo gratias.	Нартзал сказав: Сьогодні ми є мучениками на небесах. Дяка Богу!
Saturninus proconsul per praeconem dici iussit: Speratum, Nartzalum, Cittinum, Veturium, Felicem, Aquilinum, Laetantium, Ianuariam, Generosam, Vestiam, Donatam, Secundam duci iussi.	Проконсул Сатурнін через оповісника сказав виголосити: Сперата, Нартазала, Кіттіна, Ветурія, Фелікса, Аквілінума, Летанція, Януарію, Генеросу, Вестію, Донату, Секунду наказано відвести.
Universi dixerunt: Deo gratias.	Вони всі разом виголосили: Дяка Богу!

⁷⁶⁸ Ймовірно мова йде про Послання апостола Павла. Це одна із найранніших згадок практичного використання Святого Письма християнами. П. Монсо та П. Мецгер вбачають у цьому епізоді згадку першого латинського перекладу фрагментів Нового Завіту в Африці: Metzger, B. *The Early Versions of the New Testament: Their Origin, Transmission, and Limitations*. Oxford University Press, 1977, pp. 289–290; Monceaux, P. *Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe*. Tome premier. Tertullien et les origines. Paris, E. Leroux, 1901, pp. 105–106.

Et statim decollati sunt pro nomine Christi. amen.	І в той час були обезголовлені за ім'я Христа. Амінь.

Текст мовою оригіналу взятий з: Musurillo, H. The acts of the christian marthyrs. Introduction texts and translations by H. Musurillo. Oxford, The Clarendon Press, 1972, pp. 86 – 89. Переклад з латинської мови українською – власний.

В.2. Текст джерела

«Проконсульські Акти Святого Кипріяна» («Acta Proconsularia Sancti Cypriani»)

(латино-українська білінгва)

1. Imperatore Valeriano quartum et Gallieno tertium consulibus tertio kalendarum Septembrium Carthagine in secretario Paternus proconsul Cypriano episcopo dixit: Sacratissimi imperatores Valerianus et Gallienus literas ad me dare dignati sunt quibus praeceperunt eos, qui Romanam religionem non colunt, debere Romanas caeremonias recognoscere. exquisiui ergo de nomine tuo, quid mihi respondes? Cyprianus episcopus dixit: Christianus sum et episcopus. nullos alios deos novi nisi unum et verum deum qui fecit caelum et terram, mare et quae sunt in eis omnia. huic deo nos Christiani deseruimus, hunc deprecamur diebus ac noctibus pro vobis et pro omnibus hominibus et pro incolumitate ipsorum imperatorum. Paternus proconsul dixit: in hac ergo voluntate perseueras? Cyprianus episcopus respondit: bona voluntas, quae Deum novit, immutari non potest. Paternus proconsul dixit: poteris ergo secundum praeceptum Valeriani et Gallieni exsul ad urbem Curubitanam proficisci? Cyprianus episcopus dixit: proficiscor. Paternus proconsul dixit: non solum de episcopis, verum etiam de presbyteris	1. Коли імператор Валеріан обіймав посаду консула вчетверте і Галлієн втретє, за три дні до вересневих календ⁷⁶⁹, у секретаріумі проконсул Патерн мовив Кипріану: Найсвятіші імператори Валеріан та Галлієн зволили надати мені листи, у яких попереджають, що ті, хто не шанують римську релігію, повинні навернутися до римських церемоній. Я ознайомився з твоїм ім'ям: яку ти даси мені відповідь? Єпископ Кипріан сказав: Я є християнин і єпископ. Я не пізнав жодних інших нових богів, крім єдиного вірного Бога, який сотворив небо, землю, море і все що в них є. Цьому Богові ми християни віддаємося. Йому молимося днями і ночами: за вас і за всіх людей, і за безпеку самих імператорів. Проконсул Патерн сказав: Отже, ти наполягаєш на цьому рішенні? Єпископ Кипріан відповів: добре рішення, яке пізнало Бога, не може змінитися. Проконсул Патерн сказав: Тобто, ти зможеш за наказом Валеріана та Галлієна відбути на заслання у місто Курубіс? Єпископ Кипріан сказав: Вирушаю. Проконсул Патерн сказав: Не тільки про єпископів, але також про пресвітерів мені зволили [імператори] написати. Тож хочу

⁷⁶⁹ 30 серпня.

mihi scribere dignati sunt. uolo ergo scire ex te, qui sint presbyteri qui in hac ciuitate consistunt? Cyprianus episcopus respondit: legibus uestris bene atque utiliter censaistis delatores non esse. itaque detegi et deferri a me non possunt. in ciuitatibus autem suis inueniuntur. et cum disciplina prohibeat nostra ne quis se ultro offerat et tuae quoque censurae hoc displiceat, ne offerre se ipsi possunt, sed a te exquisiti inueniuntur. Paternus proconsul dixit: Ego hodie de hoc coetu exquiram. Cyprianus episcopus dixit: Ipsi a te requisiti inueniuntur. Paternus proconsul dixit: A me inueniuntur. et adiecit: Praeceperunt etiam ne in aliquibus locis conciliabula faciant nec coemeteria ingrediantur. si quis itaque hoc tam salubre praeceptum non obseruauerit, capite plectetur. Cyprianus episcopus respondit: Praecepisti. 2. Cum Cyprianus sanctus martyr electus a deo de ciuitate Curubitana, in qua exilio ex praecepto Aspasio Paterni tunc proconsulis datus fuerat, regrederetur, in hortis suis manebat, et inde cotidie sperabat ueniri ad se sicut ostensum illi erat. cum illic demoraretur, repente idibus Septembris, Tusco et Basso consulibus, uenerunt ad eum principes duo, unus strator officii Galeri Maximi proconsulis, qui Aspasio Paterno successerat, et alius eustrator a custodiis eiusdem officii Galeri Maximi proconsulis.	від тебе дізнатися, хто є пресвітери, які залишаються у цьому місті? Єпископ Кипріан відповів: Ви добре і правильно постановили, що за вашими законами немає донощиків. Таким чином, вони [тобто пресвітери] не можуть бути розкриті і викриті мною. Тим не менш, вони знаходяться у своїх містах. І оскільки наш порядок не дозволяє, щоб хтось себе відкривав, та й тобі це є неприємним, вони не можуть самі себе розкрити, але будуть викриті, коли ти проведеш допит. Проконсул Патерн сказав: Я сьогодні же проведу допит цього зібрання. Єпископ Кипріан сказав: якщо ти вимагатимеш, вони відкриються. Проконсул Патерн сказав: Мною будуть викриті. І додав: [Імператори] також наказали їм [тобто християнам], щоб не робили зібрання у різних місцях і щоб кладовища не відвідували. Якщо хтось таким чином не виконає цього корисного наказу, поплатиться головою. Єпископ Кипріан відповів: ти наказав. 2. У той час, вибраний Богом святий мученик Кипріан, з міста Курубіс, в яке був відданий на заслання за наказом Аспасія Патерна тодішнього проконсула, повернувся, і залишався у своїх садах, де щодня очікував, що по нього прийдуть, як і було йому сказано. Коли він перебував у цьому місці, раптом під час вересневих ід⁷⁷⁰, за консульства Туска і Басса, прийшли до нього двоє посадовців, один стратор (<i>strator</i>) проконсула Галерія Максима, який змінив Аспасія Патерна, інший же екуістратор (<i>equistrator</i>) з тієї ж охорони проконсула Галерія Максима.

⁷⁷⁰ 1 вересня.

et in curriculum eum leuauerunt et in medio posuerunt et in agrum Sexti tulerunt, ubi idem Galerius Maximus bonae uoletudinis recuperandae gratia secesserat. et ita idem Galerius Maximus proconsul in aliam diem Cyprianum sibi reseruari praecepit, et tunc beatus Cyprianus ductus ad principem, id est ad stratorem eiusdem officii Galeri Maximi proconsulis, secessit in hospitium eius. et cum illic esset in uico qui dicitur Saturni inter Veneriam et Salutariam, conuenit tunc illic uniuersus populus fratrum. et cum hoc Cyprianus comperisset, custodiri puellas praecepit, quoniam omnes in uico ante ianuam principis manserunt.	Тоді його підняли у візок, посадили по середині і відвезли на землю Секста, куди відбув проконсул Галерій Максим для покращення здоров'я. Там проконсул Галерій Максим наказав привести до себе Кипріана в інший день. Тоді блаженний Кипріан був приведений до посадовця, тобто цього ж стратора проконсула Галерія Максима, прибувши до його помешкання. Коли він перебував на вулиці, яка присвяченій Сатурну, між Венерою та Салюс, тоді туди прийшла вся спільнота братів. Коли це дізнався Кипріан, він наказав охороняти молодих жінок, оскільки всі юрилися на вулиці перед дверима посадовця.
3. Et ita altero die, octauo decimo kalendas Octobris, mane multa turba conuenit ad Sexti secundum praeceptum Galeri Maximi proconsulis. tunc idem Galerius Maximus proconsul eadem die Cyprianum sibi offerri praecepit in atrio Saucio sedenti.	3. Другого ж дня відповідно, за вісімнадцять днів до жовтневих календ⁷⁷¹, юрба вранці підійшла до Секстія⁷⁷², згідно з наказом проконсула Галерія Максима. Згодом, того ж дня, Галерій Максим, що сидів в атріумі Савціола, наказав привести Кипріана.
cumque oblatus fuisset, idem Galerius Maximus proconsul Cypriano episcopo dixit: Tu es Thascius qui et Cyprianus?	Коли його привели, проконсул Галерій Максим сказав єпископу Кипріану: ти є Тасцій, який і Кипріан?
Cyprianus episcopus respondit: Ego.	Єпископ Кипріан відповів: Я.
et proconsul dixit: Iusserunt te sacratissimi imperatores caeremoniari.	Тоді проконсул сказав: найсвятіші імператори наказали, щоб ти зробив церемонію.
sanctus Cyprianus respondit: Non facio.	Святий Кипріан відповів: не зроблю.
Galerius Maximus proconsul dixit: Consule tibi.	Проконсул Галерій Максим відповів: помилуй себе.
Cyprianus episcopus respondit: Fac quod tibi praeceptum est. in re tam iusta nulla est consultatio.	Єпископ Кипріан відповів: роби, що тобі наказано. Стосовно справи настільки справедливої немає про що говорити.

⁷⁷¹ 18 вересня.

⁷⁷² Тобто місця, де перебував проконсул.

Galerius Maximus conlocutus cum consilio uix aegre dixit: Diu sacrilega mente uixisti et nefarios tibi plures conspiracy homines aggregasti et inimicum te diis Romanis et sacris religionibus constituisti. nec te pii et sacratissimi principes Valerianus et Gallienus Augusti et Valerianus nobilissimus Caesar ad sectam caeremoniarum suarum reuocare potuerunt. et ideo cum sis nequissimi criminis auctor et signifer deprehensus, eris ipse documentum his quos scelere tuo tecum aggregasti, sanguine tuo sancietur disciplina.

et decretum ex tabella recitauit: Thascium Cyprianum gladio animaduerti placet.

Cyprianus episcopus dixit: Deo gratias.

Post eius sententiam populus fratrum dicebat: Et nos cum eo decollemur.

propter hoc tumultus fratrum exortus est et multa turba eum prosecuta est. et ita Cyprianus in agrum Sexti post praetorium perductus est et ibi se lacernobirro expoliauit et, ubi genua poneret, in terra prostrauit. et ita se dalmatica expoliauit et diaconibus tradidit et ad lineam stetit et coepit speculatorem sustinere. et cum uenisset speculator, iussit suis ut eidem speculatori aureos uiginti quinque darent. lintheamina et manualia multa ante eum a fratribus mittebantur. et ita Cyprianus manu sua oculos sibi texit: qui cum lacinias manuales ligare sibi non posset, Iulianus presbyter et Iulianus subdiaconus ei ligauerunt. et ita Cyprianus passus est eiusque corpus propter gentilium curiositatem in proximo positum est. per noctem autem corpus eius inde sublatum est; ad cereos et scolaces in areas Macrobiani Candidiani procuratoris (quae sunt uia Mappaliensi iuxta piscinas) cum uoto et triumpho magno deductum est et illic conditum. post paucos autem dies Galerius Maximus proconsul dicessit.

Галерій Максим порадившись з колегією, неохоче й болісно сказав: Ти довго жив нечестивим наміром, і залучив багато мерзенних людей собі у змову, і зробився ворогом римським богам, священним віруванням. Благочестиві та найсвятіші принцепси Валеріан та Галієн Август та Валеріан найвидатніший Цезар не змогли повернути тебе на шлях своїх церемоній. Тому, оскільки ти є винуватець нікчемного злочину і затриманий ватажок, ти сам будеш застереженням для тих, кого залучив до себе своїм безчестям, порядок буде освячений твоєю кров'ю.

Він прочитав з таблички рішення: Тасцій Кипріан засуджений до страти мечем.

Єпископ Кипріан сказав: Дяка Богу.

Після його фрази юрба братів сказала: і нас разом з ним обезголюйте!

Через це піднявся шум і велика юрба братів почала супроводжувати його. Тоді Кипріан будучи відведеним у сади Секста позаду преторія, зняв з себе плащ, і став на коліна, впавши ниць до землі. І, таким чином, звільнившись від далматики, він передав її дяконам, ступив до лінії і почав чекати на ката. Коли кат прийшов, [Кипріан] наказав своїм, щоб вони дали кату двадцять п'ять золотих. Братами було покладено перед ним багато полотен і шматків тканин. Тоді Кипріан своєю рукою прикрив очі, оскільки не міг зв'язати собі шматки тканин, йому зав'язали пресвітер Юліан та субдиякон Юліан. Таким чином Кипріан постраждав, і його тіло через цікавість язичників було поставлене поруч. Однак протягом ночі його тіло було звідти взятé і при свічках та смолоскипах віднесене на землю прокуратора Макробія Кандідіана на вулицю Маппалієнса, яка була поруч зі ставками, і з молитвою та великим тріумфом там поховане. Також після декількох днів упокоївся проконсул Галерій Максим.

Текст мовою оригіналу взятий з: Musurillo, H. The acts of the christian marthyrs. Introduction texts and translations by H. Musurillo. Oxford, The Clarendon Press, 1972, pp. 168 – 175.

Переклад з латинської мови українською – власний.